

NOTEN

Boek I LENTE

I H.1 DE GEEST UIT DE FLES

- 1 Annine van der Meer, *Van Sophia tot Maria, de Wedergeboorte van de verborgen Moeder*, Geesteren, 2008, (afk. **VSTM**) 206-207 met verw. naar de Handelingen van Thomas. caput 27 en 50: 'Kom, Heilige Geest... (c. 27) Kom volmaakte barmhartigheid. Kom gemeenschap met het mannelijke. Kom, die de geheimenissen van de Uitverkorene begrijpt. Kom die deel heeft aan elke wedkamp van de edele Strijder. Kom, rust... die de verborgen dingen aan het licht brengt en de onzegbare dingen openbaar maakt. **Heilige duif**, die de tweelingjongen voortbrengt. **Kom verborgen moeder**. Kom die gezien wordt in haar werken en vreugde geeft, en rust voor allen die met haar verbonden zijn. Kom en heb gemeenschap met ons in deze eucharistie, die we vieren in uw naam en in het liefdemaal, waartoe we op uw uitnodiging verzameld zijn' (c. 50); A.F.J. Klijn, *Apocriefen van het Nieuwe Testament II*, 97; zie VVTM p.461 n.45 voor c. 27 en n. 46 voor c. 50.
- 2 Tobias Churton, *Geschiedenis van de Gnosis. De kennis van het hart*. Utrecht, 1989, 7.

I H 2 DE WETENSCHAP ONTDEKT DE VERBORGEN MOEDER

Vele in deze paragraaf ter sprake gebrachte auteurs zijn ook terug te vinden in de 'Bibliography Matriarchal Studies' van Heide Göttner-Abendroth en Barbara Alice Mann, samengesteld door beide auteurs in april 2015 en te vinden op www.hagia.de.

- 1 Cornille, *Vrouwen in de Wereldgodsdiensten*, 156.
 - 2 John Lubbock: *Prehistoric Times*, 1865 gebruikt de term prehistorie voor het eerst. Baseert zich op de Franse geleerde Jacques de Boucher de Perthes. In Frankrijk wordt l'abbé Breuil de vader van de archeologie; Claudine Cohen, *La Femme des origines*, 92; Shahrukh Husain, *De Godin. Het matriarchaat. Mythe en archetype*. Schepping, vruchtbaarheid en overvloed, Kerkdriel, 2002, 10.
 - 3 Zie mijn latere boeken *Venus is geen Vamp*, Geesteren, 2009, (afk. **VIGV**) 68, 178-79 en *the Language of MA the primal mother. The evolution of the female image in 40,000 years of global Venus Art*, Den Haag, 2013, (afk. **LOMA**) 74-85 and summary 245-254; Tom Harpur, *de Heidense Christus. Herontdekking van het verloren licht*. Deventer, 2004, 49.
 - 4 Zie mijn in noot 3 genoemde boeken; het is ook een terugkerend thema in mijn latere boeken over
- 5 De *Zwarte Madonna, Nehalennia en De Drie Dames uit Duitsland* (Den Haag, 2015); Patricia Rice, 'Prehistoric Venuses: Symbols of Motherhood or Womanhood?'. *Journal of Anthropological Research* 37 (1981) 402-14; Critici zijn: Marcia-Anne Dobres, 'Re-presentation of Paleolithic Visual Imagery: Simulacra and Their Alternatives'. *Occasional Papers of the Kroeber Anthropological Society*. J. Hyland ed., (1991) en Sarah M. Nelson, 'Diversity of the Upper Paleolithic "Venus" Figurines and Archaeological Mythology'. *Powers of Observation: Alternative Views in Archaeology*. S. M. Nelson en A. K. Kehoe eds., Washington (1990), 11-22; *Exploring Gender Through Archaeology* 54 n. 11.
 - 5 Göttner, *Das Matriarchat I*, 9.
 - 6 Zie verder deel II h 6 over de Vrouwe van Anatolië; Mellaart, *Excavations at Hacilar*, vol I, Statuettes and Figurines Hacilar I, 184 geeft lijst van beeldjes en fragmenten; zie ook VIGV en LOMA deel I h 6.
 - 7 Zie verder deel II h 6; Mellaart, *Excavations at Hacilar*, vol I, Statuettes and Figurines Hacilar I, 178 geeft overzicht van verspreiding van de 76 beeldjes over de huizen; zie ook VIGV en LOMA deel I h 6.
 - 8 Mellaart, *Catal Hüyük*, 181.
 - 9 Van der Meer, *Nieuw Licht op Nehalennia. Een Zeeuwse Moedergodin uit de vaderlandse geschiedenis*, Den Haag, 2015; P. Stuart, *Nehalennia. Documenten in steen*. Goes, 2003, 30, afb. 21; Ada Hondius-Crone, *The temple of Nehalennia at Domburg*. Amsterdam, 1955, 24-5.
 - 10 Claudine Cohen, *la femme des origines*, 92: missionaris Vader Joseph-Francois Lafitau, *Moeurs des sauvages américains*, 1724 over de 'gynocratie' bij Hurons en Irokezen; Eduard Gerhard in 1849 (er is één grote godin); J. F. MacLellan, *Primitive Marriage*, 1875 (over primitieve matriarchaat).
 - 11 Göttner, *Das Matriarchat I*, 40-9; Cohen, *la femme des origines*, 105: stichter van de etnologie: Henry Lewis Morgan, *Primitive Society*, 1877 (evolutionisme: primitieve wilden, onbeschaafde barbaren en beschaafden).
 - 12 Eva Cantarella, *Pandora's Daughters, The Role and Status of Women in Greek and Roman Antiquity*. Londen, 1981, 13-14.
 - 13 Walker, *The Woman's Encyclopedia*, onder 'motherhood', 689 voor reeks van kenmerken die G. R. Taylor aan deze twee maatschappijvormen gaf.
 - 14 Göttner, *Das Matriarchat*, 33-39; Johann-Jakob Bachofen, *Das Mutterrecht*. Basel, 1861, pionier van het matriarchaatsonderzoek formuleert these van het oermatriarchaat.

- 15 Göttnér, *Das Matriarchat*, 50-64; zie Bibliography Matriarchal Studies by Heide Göttnér-Abendroth en Barbara Alice Mann www.akademiehagia.de; Cohen, *la femme des origines*, 106-112; Friedrich Engels, *Die Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates*, 1883 neemt sociaal/economische stadia van Morgan over. Na hem komen in de toenmalige Sovjet-Unie: Nicolaï I. Marr (1919), Piotr P. Efimenko (1931), Zoia A. Abramova en Serguëi Zamiatnine. Deze laatste pleit voor religieuze betekenis. Veel figurines bevonden in Kostenki, Gagarino, Avdeev en Mal'ta in Siberië. Stalin sterft 1953. Daarna wordt de Russische archeologie bevrijd van dogmatische kaders. Men doet afstand van het evolutionisme; over Zoia A. Abramova zie LOMA 71 82 92 94 96 113.
- 16 Hutton, 'The Neolithic Great Goddess: A Study in Modern Tradition', *Antiquities*, vol 71 (maart 1997); ook in: *The Pomegranate 2* (herfst 1997), 22-35, 24-30: Cambridge Groep (academisch) waaronder Jane Ellen Harrison, *Prolegomena to the study of Greek religion*. Cambridge, 1903 en *Themis*. Cambridge, 1912. Zij geldt als conservatief en feministisch. Deel van de groep zijn ook de Britse archeologen G. D. Hornblower (1929) en Gordon Childe (1940) en O. G. S. Crawford (1953); zie voor Crawford VIGV onder 'ooggodin' 42 119 126 191 231 259 349 en LOMA onder 'eye' (goddess).
- 17 Robert Briffault, *The Mothers*. I, II, III, Londen, 1927.
- 18 Hutton, 'The Neolithic Great Goddess: A Study in Modern Tradition', 24-30: voor het grote publiek en buiten academische kring schrijven: Harold J. Massingham, *World without end*, Londen, 1932 en de dichter Robert Graves, *The White Goddess*, New York, 1948. Er is het invloedrijke echtpaar bestaande uit de schrijfster en Brits UNESCO-lid Jaquetta en wetenschapper Christopher Hawkes met hun publicaties gedurende 1945-1968. Er is Michael Dames, *The Silbury treasure: the Great Goddess rediscovered*, Londen, 1976.
- 19 Voor Marija Gimbutas zie deel II h 11. Van vroeg naar laat: Margaret Mead, *Male and Female. A Study of the Sexes in a Changing World*, New York, 1949; Simone de Beauvoir, *La deuxième Sexe*, 1949 (gouden tijdperk van de vrouw is een mythe); Jane Ellen Harrison, Jaquetta Hawkes, Marija Gimbutas, Margareth Ehrenberg; Heide Göttnér-Abendroth, *Die Göttin und ihr Heros*, München, 1980 en *Die Tänzende Göttin*. München, 1982 en *Das Matriarchat I*, II.1, II.2, Stuttgart, 1988, 1991, 1995; Merlin Stone, *When God was a Woman*, New York, 1976; Marilyn French, *From Eve to Dawn* of in Ned. vert. *Een vrouwelijke geschiedenis van de wereld*, Amsterdam, 1995; Riane Eisler, *The Chalice and the Blade: Our History, Our Future. De Kelk en het Zwaard*, Londen, 1993; Jean Markale, *Women of the Celts, De Keltische Vrouw*, 1986.
- 20 Hutton, 'The Neolithic Great Goddess: A Study in Modern Tradition', 30; Ken Wilber, *Integrale psychologie*, Deventer, 2001, 287; Frank Visser, *Ken Wilber. Denken als passie*, Rotterdam, 2001, 53.
- 21 Gender-studies van Diane Fossey, Jane Goodall, Adrienne Zihlman, Nancy Tanner en Margareth Ehrenberg. Zij zijn tégen het androcentrisme van 'man the hunter'. En vóór de these van 'woman the gatherer'; overzicht bij Göttnér, *Das Matriarchat I*. 150-170; Nancy Tanner deed onderzoek in Sumatra bij de Minangkabau en schreef het boek *On becoming Human*, 1981; zie Bibliography Matriarchal Studies van Heide Göttnér-Abendroth en Barbara Alice Mann www.hagia.de.
- 22 James George Frazer, *The Golden Bough*, Londen, 1890, 1994; Mircea Eliade, *Sjamanisme en archaische Extasetechniek*, 1980; Joseph Campbell, *The Masks of God*, 4 dl. wereldmythologie; *The Hero With a Thousand Faces*, Princeton, 1949; Peter Kingsley, *Verborgten plaatsen van Wijsheid*, Deventer, 2003.
- 23 Verg. het werk van de archeologen Jean Clottes en David Lewis-Williams (zie lit.lijst). David Lewis-Williams, *The Mind in the Cave*, legt verbinding met de neurologie en het onderzoek van Nobelprijswinnaar en neuroloog Gerald Edelman, 186-192, de psychologie en het onderzoek van de psycholoog Julian James, 287 en de belangstelling binnen de neurotheologie voor het sjamanisme, 289; Maarten Timmer, *Van Anima tot Zeus. Encyclopedie van begrippen uit de mythologie, religie, alchemie, cultuurgeschiedenis en analytische psychologie*. Rotterdam, 2001 onder lemma's archaisch denken, 57 en primitief denken, primitieve geestestoestand en primitieve volken, 602-604.
- 24 Barbara Tedlock Ph. D., *The Women in the Shaman's Body. Reclaiming the Feminine in Religion and Medicine*, New York, 2005, 28, 34 n 14 en 15, 70: voor de mannelijke sjamaan was er de vrouwelijke sjamaan die in de geschiedschrijving tot voor kort louter beschreven werd als zijn 'assistente'; Layne Redmond, *When the Drummers were Women. A Spiritual History of Rhythm*, New York, 1997, 41; VIGV 96-99; LOMA deel I h 4 par 13.1 'Venus as shamaness' 103-104 n 285-89 met verw. naar Tedlock, Redmond en Felicitas Goodman; Sarah Milledge Nelson, *Shamans, Queens, and Figurines. The Development of Gender Archaeology*, Walnut Creek, 2015; Peter Kingsley, *Verborgten Plaatsen van Wijsheid*, Deventer, 2003, 74, 105.
- 25 Jean Clottes en David Lewis-Williams, *Les Chamanes de la Préhistoire. Transe et magie dans les grottes ornées*. Parijs, 1986, 11.
- 26 *Ibid.*, 29.
- 27 *Ibid.*, 29; R. J. Stewart, *Scheppingsmythen*. Baarn, 1989: de drie werelden, 22; Monica Sjöö en Barbara Mor, *The Great Cosmic Mother. Rediscovering the Religion of the Earth*. New York, 1991,

- 101 cosmic tree; Jane Harrison, *Themis*, 120-1, 212 over eenheidsbewustzijn in totemisme en magie; Zie mijn boeken over de Zwarte Madonna en de Moedergodinnen Nehalennia en De Drie Dames uit Duitsland; de actieradius van een 'Moedergodin' beslaat deze drie regionen.
- 28 Freke en Gandy, *Jesus Mysteries*, 7 gebruiken de term voor de gnostici.
- 29 Ibid., 103 over de archaïsche mens die streeft naar innerlijke wedergeboorte, kennis die overgeleverd wordt in de heidense en christelijke gnostiek.
- 30 Zie verder p. 381; register onder 'necromantie' voor talloze verwijzingen in dit boek; Daniel Ogden, *Greek and Roman Necromancy*. Princeton, 2001, 139, 265; Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives and Slaves. Women in Classical Antiquity*, 14, 43 vrouwelijke klaagster is een van de oudste afbeeldingen op vazen; 44 geeft de relatie die de vrouw in Griekenland van oudsher met de dood heeft, aan.
- 31 Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives and Slaves*, 97.
- 32 Sjöö en Mor, *The Great Cosmic Mother*, 224.
- 33 Timmer, *Van Anima tot Zeus*, 115 onder boom, 428 onder levensboom en 804 onder wereldboom; Nilsson, *The Minoan-Mycenaean Religion*, 44 waar hij de wereldboom op de ring van Nestor beschrijft.
- 34 Tobias Churton, *Geschiedenis van de Gnosis*, Utrecht, 1989, 8.
- 35 Elaine Pagels, *The gnostic Gospels*. Harmondsworth, 1982.
- 36 Robert Graves, *The White Goddess*, New York, 1975; Robert Graves, *Griekse Mythen*, Baltimore, 1955; Robert Graves en Raphael Patai, *Hebrew Myths, The Book of Genesis*, Londen, 1989. Graves is door de wetenschap als dichter doodgezwegen.
- 37 Efraim Shmueli, *Seven Jewish Cultures; a Reinterpretation of Jewish History and Thought* (1980) 12, 28-32 over zeven cultuurperiodes in de geschiedenis van Israël; 39 wijst op het gebruik van historische modellen bij Hegel, Spengler, Voeglin en Toynbee; 43 er zijn vijf methodes van interpretatie: de reconstructieve, de creatieve/constructieve, de destructieve, de kritisch-wetenschappelijke en de nieuwe comparatieve en perspectivistische methode; stelt dat iedere Israëliëse cultuurperiode op eigen manier omging met heilige teksten.
- 38 Tjeu van den Berk, *Het mysterie van de hersenstam*. Zoetermeer, 2001, hoofdstuk 2 'Hersenstam en hersenschors, twee werelden apart', 31-60.
- 39 Carl Gustav Jung: *Gesammelte Werke. Studienausgabe in 20 Bänden*. Zürich, 1972; C. G. Jung, *Collected Works*, 20 vols., Sir Herbert Read et al. ed., Londen, 1957-79, vol 8; Henri Ellenberger, *The Discovery of the Unconscious: The History and Evolution of Dynamic Psychiatry*, New York, 1970; Annine van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd, De Moeder van Donker en Licht en haar dochter Maria Magdalena*, Den Haag, 2015, 23-25.
- 40 Erich Neumann, *The Great Mother, An Analysis of an Archetype*, Princeton University Press, 1955, 1991 (7e ed.), Bollingen Series XLVII; van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, 25 voor kritiek van Carol Christ; Göttner, *das Matriarchat I*, 123-38, op 124, 179; Sjöö en Mor, *The Great Cosmic Mother. Rediscovering the religion of the earth*, New York, 1991, 28.
- 41 Sukie Colegrave, *Androgynie. Eenheid van het vrouwelijke en het mannelijke*. Rotterdam, 1981, 37, 54, 97, 106.
- 42 Baring en Casford, *The Myth of the Goddess*, 620, 710, en 719 n. 14.

I H. 3 VAN VENUS TOT MADONNA

- 1 *Exploring Gender Through Archaeology*, 42, Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives and Slaves*, xii.
- 2 Heide Göttner-Abendroth, *Das Matriarchat*, Stuttgart, 1999, II,1, 31 over de Khasi en 161 over de Trobrianders.
- 3 Graves, *Griekse Mythen*, 15.
- 4 Thieu Vaessen, 'Vaderschap, liegen kan niet meer', *HP de Tijd* wk. 14, 8 april 2005, 24-33, 27.
- 5 Wilson, *Before the Flood*, 6, 7, 142: drie verschillende onderzoeken tonen een breekpunt aan rond 9000. *Als eerste* het onderzoek van Cesare Emiliani naar de micro-organismen waaruit blijkt dat de zee na 9600 v. Chr. veel minder zout geworden is. Er moet dus veel water bijgekomen zijn en het zeewaterpeil is gestegen (6-7, 306 n. 4). *Als tweede* het onderzoek van Rick Fairbanks naar het koraal. Hieruit blijkt dat tussen 14.000 en 5000 v. Chr. het zeeniveau tussen de 120 en 130 meter gestegen is (7). *Als derde* het onderzoek naar het methaan in de ijslaag van de poolkap waaruit blijkt dat rond 9000 een extreme verslechtering van het klimaat opgetreden is (142); Zitman, *Sterrenbeeld van Horus*, 22-3 over klimaatveranderingen.
- 6 Zie **VVTM** (*Van Venus tot Madonna*) deel II h 2 over de Venus van de Sahara.
- 7 Zie verder **VVTM** 84; zie **VIGV** voor door vrouwen geleide overgang voedselverzamelen naar landbouw dl 1 h 5 105-110 en **LOMA** dl 1 h 5 122-25; zie register onder 'grootfamiliehuis' voor talrijke verwijzingen.
- 8 **LOMA** dl 1 h 5 par. 7: 'The Bronze Age: Steppe tribes in Eurasia: from agriculture and livestock-raising to nomadism' 127-35 over het onder de voet lopen van vroege landbouwculturen door herdersculturen met verw. naar David Anthony, *The Horse the Wheel and Language. How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes shaped the Modern World*, Princeton Un. Press, 2007, J. P. Mallory, *In Search of the Indo-Europeans. Language, Archaeology and Myth*, Londen, 1989, Marija Gimbutas, *The Civilization of the Goddess*, San Francisco 1991, h 10 The End of Old Europe 351-401; Harald Haarmann en anderen; Andrew Sherat, 'The transformation of Early Agrarian Europe:

- The Later Neolithic and Copper Ages 4200-2500 BC', *The Oxford Illustrated History of Prehistoric Europe*, 167-201, 176 geeft info over Kurgangraven uit begraafplaats bij Tiszapolgár-Basatanya in Oost-Hongarije; zie verder p. 166 n 94.
- 9 LOMA dl I h 5 par. 8 131-35; Ernest Bornemann, *Das Patriarchat*, Nischni, Novgorod, 117.
 - 10 Graves, *Griekse Mythen*, 16.
 - 11 Graves, *Griekse Mythen*, 16, 18; zie register onder 'koningsoffer' voor talrijke verw. in dit boek.
 - 12 Graves, *Griekse Mythen*, 20.
 - 13 Graves, *Griekse Mythen*, 20.
 - 14 Zie VVTM register voor div. verw. onder 'koningin', 'koning', 'stier', 'stierkalf' en 'stier als zoon van zijn moeder'; zie verder VVTM 95 n 57 en 58, 104 n 6; LOMA 129 n 114 en 115 met vb uit Egypte: vrouwelijke clanleiders worden opgenomen in de koninklijke harem en worden, wanneer de koning overlijdt, levend met hem begraven; bij veel niet-Westerse inheemse volken in Azië, Afrika en de Amerika's zijn de mannen – of een van hen als de koning – de uitvoerder(s) van de wil van de vrouwen, of een van hen als de koningin (zie II.5 p. 104 n 6); Graves, *Griekse Mythen*, 21.
 - 15 Zie VVTM register onder 'schaken van vrouwen'; Graves, *Griekse Mythen*, 14; Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives and Slaves*, 12, 13, 16-31 geeft duidelijke voorbeelden, zie met name op 19, 21.
 - 16 Zie VVTM 362 met mythen uit Soemerrië en Babylonië; Graves, *Griekse Mythen*, 23.
 - 17 Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives and Slaves*, 14.
 - 18 Met name in Egypte bij joden en Grieken en in Griekenland in Athene; in Babylonië herschrijven de schrijvers van de koning de oude Soemerische mythen in het voordeel van de god en de koning van Babylon; zie register onder 'schrijven' voor talloze verw.
 - 19 zie voor Egypte VVTM 221 en voor Griekenland p. 350; uitzonderingen zijn de koningsdochter Ehedoeanna p. 232, 240-42, die dicht en schrijft; neem de filosoof Chilonis uit Sparta, dochter van filosoof Chilon; neem de filosoof Hypatia uit Alexandrië, dochter van de geleerde Theon p. 354; zie voor de spaarzame vrouwelijke studenten bij filosofen uit Griekenland en Italië mijn reisverslag over Sicilië op www.academiepansofia.nl.
 - 20 Diverse antieke schrijvers zoals Herodotus, Plutarchus en Diodorus Siculus stellen dat goden oorspronkelijk historische figuren zijn geweest; Martin Bernal, *Black Athena. The Afroasiatic Roots of Classical Civilization*, vol II The Archaeological and Documentary Evidence. Austin, 2002, 239; Nilsson, *The Minoan-Mycenaean Religion*, 241; zie ook Robert Graves, *Griekse Mythen*, voor talrijke voorbeelden.
 - 21 *La Femme dans la Proche-Orient antique. XXXII-le Rencontre Assyriologique Internationale* (Parijs, 7-10 juli 1986), Jean-Marie Durand ed., Éditions Recherche sur les Civilisations. Parijs, 1987, 130, 136; Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives and Sla-*

- ves*, 78 vergelijkt archaische met latere klassieke periode en stelt achteruitgang positie van vrouw vast.
- 22 Neem bijvoorbeeld de hervormingen in vrouwonderdrukkende aspecten bij hindoïsme, boeddhisme, jodendom, christendom en islam, zie hiervoor Cathérine Corneille, *Vrouwen in de Wereldgodsdiensten*, Rotterdam, 1994; ook in de politiek zijn er veranderingen.

Boek II zomer

II H. 1 GGANTLIJA VAN MALTA

- Voor tempels en figurines uit Malta zie:
 VIGV (*Venus Is Geen Vamp*) 25 26 38 42 105 132 136 139 144 145 149 156 157 165 169 184 191 211 225 226 227 303 325 339 371 377 393 395 397 409 413 419; register 453 'Malta'.
- LOMA (*The Language of MA*) 42-43, 192-3, 206, 215, 325-27, 488, 510; zie 'alphabetical list of images used' 579-80.
- LOMA [I.1.18b][I.2.8ab, 9abcdefg, 10abc][I.7.16abcd, 17ab][I.7.25][I.7.67, 68][I.7.90ab, 91, 92, 93ab, 94][II.2.66-69,70,71,72,73][II.4.16][II.4.60][II.6.41, 46][II.7.10abc, 17ab]
- VIGV Kaart 6 Malta en de megalietenbouwers in West-Europa 5800-2000 v. Chr.
- LOMA Kaart 7 Malta en de megalitische monumenten in Europa
- 1 J. A. Bakker, *The Dutch Hunebedden. Megalithic Tombs of the Funnel Beaker Culture*. Ann Arbor, Michigan, Archaeological Series 2, 1992, 108 de monnik in kwestie is Antonius Schoonhovieus Batavus die de geciteerde passage in 1547 aan een kennis in Brugge schrijft.
 - 2 Marija Gimbutas, *The Civilization of the Goddess, The World of Old Europe*, San Francisco, New York, 1991, 172 een aantal van 34 op Malta en 9 op Gozo, naderhand zijn onderwatertempels gevonden; David H. Trump, *Malta. Prehistory and Temples*, Malta, 2002, 73; Veronica Veen, *Goddess, Giantess, Farmeress. Female Images of Malta*, Haarlem, 1994, 9.
 - 3 Andrew Sherrat, 'The transformation of Early Agrarian Europe: The Later Neolithic and Copper Ages 4200-2500 BC', *The Oxford Illustrated History of Prehistoric Europe*, 167-201, 199.
 - 4 Gimbutas, *The Civilization of the Goddess*, 265, vermeldt dubbeltempels of Moeder- en Dochtertempels; de apsis van de westelijke en grotere Moedertempels is gebouwd van donkerder rood-bruine steen, die van binnen rood is geschilderd terwijl de oostelijke Dochtertempels van lichtere steen gebouwd zijn; J. Bezzina, *de Ggantija Tempels. Xagħra, Gozo, Malta*. Malta, 1999, 9 vermeldt rode kleur.
 - 5 Ria Lemaire, 'Vrouwen in de volksliteratuur'. *Ik zing mijn lied voor al wie met mij mee gaat. Vrouwen in de volksliteratuur*. Ria Lemaire red., Utrecht, 1986, 9-41, 31.

- 6 Göttner, *Das Matriarchat I*, h 8, 116.
- 7 Veronica Veen, *Goddess, Giantess, Farmeress*, 9, 17, 19, 22.
- 8 H. Clerinx, *Kathedralen uit de steentijd. Hunebedden, dolmens en menhirs in de Lage Landen*, Leuven, 2002, 22-3, vermeldt drie theorieën over hun ontstaan; zij zouden gebouwd zijn door de Huni uit Noord-Duitsland, door Reuzen en door de wrede Hunnen uit Mongolië, die in het volksgeloof uitgroeiden tot reuzen.
- 9 H. Clerinx, *Kathedralen uit de steentijd*, 13 verwijst naar allerlei volksverhalen.
- 10 Veen geeft deze interpretatie in *Goddess, Giantess, Farmeress*, 36.
- 11 Veen, *Goddess, Giantess, Farmeress*, 43; Veen, *Goddess, Giantess, Farmeress*, 43.
- 12 Voor afb. van 'huwelijkssteen' zie van der Meer, *De Zwarte Madonna van oer- tot Eindtijd*, 88-89 n 36, 95; van der Meer, *Venus is geen Vamp*, 229 [II.2.50] (afk. VIGV); van der Meer, *The Language of MA*, 328 [II.2.75] (afk. LOMA); H. Clerinx, *Kathedralen uit de steentijd*, 12 vermeldt folkloristische anekdotes.
- 13 Ogden, *Greek and Roman Necromancy*, 20 van het eten van bonen kan – net als het kauwen op laurier en het eten van lupines – een bedwelmende werking uitgaan waardoor men tijdens het orakel waarin men de geesten van de doden raadpleegt, in een soort trance raakt. Men vond resten in voorraadkamers bij orakels.
- 14 Veen, *Goddess, Giantess, Farmeress*, 36 spreekt van haar als de creatrix van cultuur; 40 als de 'koningin van het leven'.
- 15 Graves, *Griekse Mythen*, 337 het verbod op het eten van bonen voor mannen geldt door de periode van de voor- en vroeg-Helleense tijden; Walker, *Woman's Encyclopedia*, 93 onder 'beans' vermeldt dat het Pythagoreërs verboden is bonen te eten vanwege de relatie met vooroudergeesten; meldt ook de relatie tussen de boon en de vrouwelijke geslachtsorganen, die bijvoorbeeld in Italië nog altijd 'fava' of boon genoemd worden.
- 16 Veen, *Goddess, Giantess, Farmeress*, 49 noot 32 vermeldt dat Heselton (1991) deze theorie ahangt.
- 17 *Ibid.*, 49.
- 18 Anton en Simon Mifsud, Chris Agius Sultana, Charles Savona Ventura, *Malta. Echoes of Plato's Island*, 59.
- 19 Veen, *Goddess, Giantess, Farmeress*, 27.
- 20 F. O. Hvidberg- Hansen, 'Uni-Ashtarte and Tanit-Iuno Caelestis. Two Phoenician Goddesses of Fertility reconsidered from recent archaeological Discoveries', *Archaeology and Fertility Cult*, 170-194, 180 Hannibal heeft op een bestaande Hera-zuil een jong stierkalf van goud laten zetten; A. Bonnano, *Malta, een archeologisch paradijs*, La Valetta, 2000, 61.
- 21 Veen, *Goddess, Giantess, Farmeress*, 22.
- 22 Sharon Sultana, *The National Museum of Archaeology. The Neolithic Period*, Malta, 2006, 2010; Isabella Vella Gregory, Daniël Cilia, *The Human Form in Neolithic Malta*, Malta, 2005, 184-193 geeft index met kleine foto's; Gimbutas, *Civilization of the Goddess*, 264 n 30 noemt getal van 30 beelden; voor afbeeldingen van hangers zie VIGV 145, LOMA 206; Christina Biaggi, 'The significance of the nudity, obesity and sexuality of the Maltese Goddess Figures', *Archaeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean*, 131-140 geeft een indeling in zittende en staande en naakte en geklede modellen.
- 23 Anton en Simon Mifsud, *Dossier Malta. Evidence for the Magdalenian*. Malta, 1997, 98 Anton Mifsud was voorzitter van de prehistorische vereniging op Malta. Hij meent dat de officiële archeologie die tot voor kort de menselijke geschiedenis in Malta pas rond 5000 voor Chr. liet beginnen, haar uitgangspunten moet herzien.
- 24 Anthony Bonanno: *Archaeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean: papers presented at the First International Conference on Archaeology of the ancient Mediterranean*, University of Malta, 2-5 September 1885, Malta, 1986, X over voor- en tegenstanders.
- 25 *Geïllustreerde Wereldatlas van Archeologie*, 144; VIGV 42 met volledig citaat en LOMA 38.
- 26 Marija Gimbutas, 'The "Monstrous Venus" of Prehistory or Goddess Creatrix'. *The Comparative Civilization Review*. no 7, 10, 3(1981), 18; Christina Biaggi, 'The significance of the nudity, obesity and sexuality of the Maltese Goddess Figures', 134.
- 27 VIGV 157 met ongenummerde afb; LOMA 216 [1.7.93ab]; Biaggi, 'The significance etc', 136; Veen, *The goddess of Malta*, 50; Anthony Pace, *The Tarxien Temples. Tarxien*, Malta, 2006, 2010.
- 28 Bonanno, *Malta, een archeologisch paradijs*, 42.
- 29 Themistocles Zammit, 'Neolithic Representations of the Human Form from the islands of Malta and Gozo', *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, LIV (1924), 74; Biaggi, 'The significance', 134; VIGV 156; LOMA 215.
- 30 J. D. Evans, *Malta*. Londen, 1959, 142; Biaggi, 'The significance', 136.
- 31 C. Kininmonth, *Malta and Gozo*, Londen, 1979, 54 in latere culturen komt travestie wel voor; Biaggi, 'The significance', 136.
- 32 Biaggi, 'The significance', 136.
- 33 Biaggi, 'The significance', 134, 140 wijst op indeling van Raffaello Battaglia, 'Le statue neolitiche di Malta e l'ingrassamento muliebri presso i Mediterranei', *IPEK* vol II, 1927, 159 Battaglia heeft de beeldjes ingedeeld naar **drie geografische groepen**. **Het eerste type** komt voor rond de Middellandse zee bij de Balkan, Malta, Kreta en Griekenland. **Het tweede type** vind je in Egypte en Ethiopië. **Het derde type** komt voor onder de Berbers, in de westelijke Sahara en op de Canarische eilanden. Ook hij vond dat naaktheid van de modellen bedoeld was om de *zinnen van de*

- mannen te prikkelen (141). In Gran Canaria worden geen borsten of schaamdriehoek getoond; het onderlichaam met benen en heupen is dik. Op de Balkan worden de borsten en de schaamdriehoek niet benadrukt; In Bulgarije benadrukken ze wel weer de schaamdriehoek maar niet de borsten. In Malta en Roemenië is heel het lichaam dik; elders kan het lichaam plaatselijk dik zijn (Biaggi, 135); G. Zuntz, *Persephone*, Oxford, 1971, 50 spreekt niet van geslachtsloze of a-seksuele figuren maar supraksuele figuren, zie *Archaeology and Fertility*, 146.
- 34 Foto van beeld in LOMA 42 [I.2.8b]; *MM 1963 of Missione archeologica italiana a Malta 1963, Rapporto preliminare della Campagna 1963* di V. Bonello et al., Università di Roma, Rome, 1964. Daarna volgen veldonderzoeken in 1964, 1966, 1967 en 1968: *MM 1968 of Missione archeologica italiana a Malta, Roma 1968*, Roma, 1969. Zie ook S. Moscati, 'Un santuario a Malta', *Tra Cartagine e Roma*. Milaan, 1971, 42-3.
- 35 Horatio C.R. Vella, 'Juno and Fertility at the sanctuary of Tas-Silg, Malta', *Archaeology and Fertility Cult*, 315-322, 316; Nicholas Vella, 'Trunkless legs of stone: debating ritual continuity at Tas-Silg, Malta', *Facets of Maltese Prehistory*, 225-239 met afbeeldingen, over continuïteit zie 229.
- 36 Hvidberg- Hansen, 'Uni-Ashtarte and Tanit-Iuno Caelestis', *Archaeology and Fertility Cult*, 170-194, 180.
- 37 Vella, 'Juno and Fertility at the sanctuary of Tas-Silg, Malta', *Archaeology and Fertility Cult*, 316: het kapelletje is gewijd aan 'Our Lady of the Snow' of te wel aan Maria. Het staat er nog steeds.
- 38 Hiertegen in gaat Pablo Vidal Gonzales, 'Malta in Phoenician and Punic Times', *Malta Archaeological Review* 3, 1999, 26-30, 26: tot 2500 was de tempel van de Lady in gebruik; tussen 2500-1500 in de Tarxien-begraafplaats-fase stond de tempel leeg; in de Borg in Nadur-fase tussen 1500-900 v. Chr. werd hij voor andere doeleinden in gebruik genomen; pas de Feniciërs nemen de tempel vanaf 700 v. Chr. in gebruik voor de godin Astarte (27); in de vijfde eeuw is er wederom sprake van een bloeiperiode voor de tempel (28).
- 39 Op Malta en Gozo is de invloed van de Feniciërs uit West-Kanaän sterker dan de later gearriveerde Puniërs uit Carthago in Noord-Afrika. Vandaar dat Astarte vaker voorkomt dan Tanit. Ook Gozo heeft een Carthaagse vestiging genaamd Ras il-Wardija, zie onderzoek en publicaties van de Italiaan G. Garbini van 1964-1983; Hvidberg-Hansen, 'Uni-Ashtarte and Tanit-Iuno Caelestis', *Archaeology and Fertility Cult*, 183; *Wereldatlas van de Archeologie*, 85 voor kaart Fenicië met kolonies.
- 40 *Corpus Inscriptiorum Semiticarum. Pars Prima. Inscriptiones Phoenicias continens* of CIS I, 123-123 bis; Hvidberg- Hansen, 'Uni-Ashtarte and Tanit-Iuno Caelestis, *Archaeology and Fertility Cult*, 181 vermeldt de twee wijdings-inscripties aan Ba'al Hammon, een Fenicische godheid.
- 41 Voor wijdings-inscriptie aan Melquart-Heracles uit de tweede eeuw v. Chr. CIS I, 122-122 bis, Parijs, 1881: de vaas met inscriptie bevindt zich in het Louvre te Parijs; Hvidberg- Hansen, 'Uni-Ashtarte and Tanit-Iuno Caelestis, *Archaeology and Fertility Cult*, 180.
- 42 S. Ribichini, *DDD* onder 'Melqart', 1053-1058.
- 43 Er is een Punische god Shadrappa of Sid die naast Melkart staat zie Hvidberg- Hansen, 'Uni-Ashtarte and Tanit-Iuno Caelestis, *Archaeology and Fertility Cult*, 183.
- 44 Op west-Sicilië ligt een vóór-Fenicisch heiligdom op de berg Eryx. Hier werd het heilig huwelijk en de heilige prostitutie gevierd zie Hvidberg- Hansen, 'Uni-Ashtarte and Tanit-Iuno Caelestis, *Archaeology and Fertility Cult in the Ancient*, 180; zie ook mijn Sicilië-verslag on line.
- 45 Vella, 'Juno and Fertility at the sanctuary of Tas-Silg, Malta', *Archaeology and Fertility Cult*, 319 verwijst naar Ptolemaeus van Alexandrië die dit in *Geographia*, in lib. III, tab 2, cap.3 en lib. IV, cap. 3 meldt; voor Ptolemaeus zie ook *Octo Libri Ptolemei* 1490 en C. *Ptolemaeus Auctus Restutus Emaculatus* 1520 en *Geographia Universalis, vetus et nova, complectens Claudii Ptolemei Alexandrini Enerrationis Libros VIII*, 1540; Quintinus, *La Geographia di Claudio Tolomeo*, 1574 zie H. R.C. Vella, *The earliest descriptions of Malta: Lyons, 1536*, Malta, 1980.
- 46 Vella, *The earliest descriptions of Malta: Lyons, 1536*, Malta, 1980; Vella, 'Juno and Fertility at the sanctuary of Tas-Silg, Malta', *Archaeology and Fertility*, 322: het zou gaan om een uitspraak van Ptolemaeus van Alexandrië, die in 1533 in de reisbeschrijving van Quintinus van Malta fout werd weergegeven (zie Vella, 'Juno and Fertility', 322 n. 9 voor het volledige Latijnse citaat van Quintinus); A. Bonnano, 'Quintinus and the location of the temple of Hercules at Marsalokk', *Melita historica* VIII, no 3 p. 190-204; *MM 1963*, 12 zie opmerkingen van V. Borg.
- 47 Vella, 'Juno and Fertility at the sanctuary of Tas-Silg, Malta', *Archaeology and Fertility*, 319.
- 48 Ian Ferguson, 'New views on the Hypogeum and Tarxien', *Archaeology and Fertility*, 152 legt verbinding tussen de naam 'Vrouwe' die op Kreta voorkomt voor de godin van Kreta en de oude naam voor de godin Athene: 'Vrouwe van Athene'. Zie ook onder Gaia van Kreta bij 'potnia' p. 306.
- 49 Hvidberg- Hansen, 'Uni-Ashtarte and Tanit-Iuno Caelestis, *Archaeology and Fertility Cult in the Ancient*, 186.
- 50 V. Tusa, 'Selinunte punica', *RivIstArch* XVI-II, 47-68 vermeldt afbeelding van Tanit als hoofd van een koe op Punisch mozaïek uit de 4^e -3^e eeuw uit Selinunte in Sicilië; Hvidberg- Hansen, 'Uni-Ashtarte and Tanit-Iuno Caelestis, *Archae-*

- ology and Fertility Cult in the Ancient, 179; voor Hathor als koe LOMA 384; VIGV 271 [II.3.79].
- 51 Hvidberg- Hansen, 'Uni-Ashtarte and Tanit-Iuno Caelestis, *Archaeology and Fertility Cult in the Ancient*, 179 noemt het voorbeeld van Hannibal die de gouden zuil van Hera wilde verwoesten; hij bracht het terug en zette er een gouden kalf boven op. Dit symboliseerde Hera met haar kudde en ook de Carthaagse godin Tanit; voor koe- en kalf-motief VVTM 399; VIGV 271-77; LOMA 387-88, 385 over Hera als koe.
- 52 Voor Tanit met opgeheven armen zie LOMA 456 [II.5.29] en VIGV 329 [II.5.28]; Hvidberg- Hansen, 'Uni-Ashtarte and Tanit-Iuno Caelestis, *Archaeology and Fertility Cult in the Ancient*, 182.
- 53 Zie sieraden met deze afb. in LOMA 210, 457; Graaf Goblet d'Alviella, *The Migration of Symbols*. New York, 1956, 186-90.
- 54 Voor afb. van ankh zie VIGV 339, 341 en LOMA 457; Walker, *The Woman's Encyclopedia*, onder 'ankh', 38.
- 55 Ian Ferguson, 'New views on the Hypogeum and Tarxien', *Archaeology and Fertility*, 151; LOMA 258 [II.1.7a] met ei-en-pijl-motief.
- 56 Ian Ferguson, 'New views on the Hypogeum and Tarxien', *Archaeology and Fertility*, 151 stelt dat in de Grieks/Romeinse tijd het ei en graanschoof-motief associaties oproept met de cultus rond Kore Demeter als Ceres. Hij wijst erop dat de symboliek van de vruchtbaarheid van lente en zomer op Malta al veel eerder voorkomen; Veen, van der Blom, *The First Maltese*, 51.
- 57 Afb. bij VIGV 323; LOMA 440; van der Meer, *De Drie Dames uit Duitsland*, 99; Zie ook mijn boek *Nieuw Licht op Nehalennia* met div. vb; Pamela Berger, *The Goddess Obscured. Transformation of the Grain Protectress from Goddess to Saint*. Boston, 1985, h IV 'Metamorphosis: From Goddess to Saint', 49-76, h VI 'Metamorphosis: From Goddess to Virgin Mary', 89-104; Veen, *Goddess, Farmeress, Giantess*, 44-5.
- 58 Voor foto's en schetsen van (de tempel van de) Lady van Tas Silg zie Nicholas Vella, 'Trunkless legs of Stone: Debating Ritual Continuity at Tas Silg', *Facets of Maltese Prehistory*, Anton Mifsud, Charles Savona Ventura (eds.), Malta, 1999, 225-239 Veen, *Goddess, Farmeress, Giantess*, 41; LOMA 42 [I.2.8b] met foto van Lady van Tas Silg.
- 59 Charles Savona Ventura en Anton Mifsud, *Prehistoric Medicine in Malta*, 72, 73.
- 60 Veen, *Goddess, Giantess, Farmeress*, 41; Veen, *The Goddess of Malta*, 57 wijst op een zeventiende eeuwse traditie.
- 61 Anthony Pace, *The Hal Saftieni Hypogeum Paola*, Malta, 2004; er zijn op Malta nog twee andere hypogea bekend: de Xaghra Steencirkel op Gozo en het hypogeum van St Lucia waar later een katholiek kerkhof op gebouwd is en dat daardoor nauwelijks toegankelijk is; buiten Malta kent men ook hypogea zie *Wereldatlas van de archeologie met meer dan 1000 vindplaatsen*, Paul G. Bahn, ed., Leuven, 2001, 65 met hypogea van megalietenbouwers in Sardinië, Spanje, Italië en Frankrijk in het blauw aangegeven. Deze kaart wordt weergegeven achterin de boeken VIGV kaart 6 en LOMA map 7; Jean Markale, *The Great Goddess. Reference of the Divine Feminine from the Paleolithic to the Present*, Vermont, 1999 (herdr), 64 in Coizard bij de Marne in Frankrijk een complex van 37 hypogea, op de wand van één ervan is een 'idol' of vrouwelijk figuur gekrast.
- 62 Paul I. Micallef, *Mnajdra Prehistoric Temple. A Calendar in Stone*. Malta, 1989, 11, 12, 24, met afbeeldingen op 36 en 37; voorbeelden hiervan worden getoond in het museum bij de tempel van Hagar Qim en Mnajdra.
- 63 Richard England, 'Megalithic Mandalas of the Middle Sea, the Neolithic Builders of Malta and their Builders', *Facets of Maltese Prehistory*, 137-148, 140 geeft recente studies en verwijst naar F. Ventura en T. Tanti, 'Orientation of Malta's megalithic tempels', *STOM*, 5 (aug) en M. Thomson Foster, *Malta: an Island of prehistoric sacred places viewed as signifiant spatial systems*. University of Malta, Malta, 1991.
- 64 Mifsud et.al., *Malta. Echoes of Plato's Island*, II met afbeelding en tekst op achterkant van voorflap, 32; David H. Trump, *Malta, Prehistory and Temples*, Malta, 2002, 199.
- 65 Veen, *The Goddess of Malta*, 58; Veen, *Goddess, Gaintess and Farmeress*, 70 met afbeeldingen.
- 66 De groeiende plant of boom schiet aan vier zijden omhoog op een vierhoekig altaar van Hagar Qim; afb. bij VIGV 303, LOMA 413; voor Hypogeum zie VIGV 225-26 en LOMA 324; daar ook afb. van bovengrondse tempels.
- 67 England, *Megalithic Mandalas of the Middle Sea, Facets of Maltese Prehistory*, 140, engelse survey, 7.
- 68 Veen, *Goddess, Gaintess and Farmeress*, 16.
- 69 Over mensenoffers wordt in oudere literatuur gesproken: J. Ellul, *Malta's prediluvial Culture at the Stone Age Temples*, 11; Wilson, *Before the Flood*, 218; het kan ook zijn dat men eerder overleden baby opdroeg aan de Moeder en het babylijkje begroef in de tempel van de Moeder; zie VVTM 416 n 60 en 65.
- 70 Savona Ventura en Mifsud, *Prehistoric Medicine in Malta*, 47; Ian Ferguson, 'New views on the Hypogeum and Tarxien', *Archaeology and Fertility Cult*, 156.
- 71 Savona Ventura en Mifsud, *Prehistoric Medicine in Malta*, 30; over gebruik van drugs, 47; M. Usman- Anabolu, 'Two altars dedicated to Demeter, the goddess of fertility', *Archaeology and Fertility Cult*, 268; op Demeter-altaren in Magnesia en Efese gedecoreerd met bucrania and slingers vond men afbeeldingen van de *papaver somniferum*.
- 72 Marija Gimbutas, *Civilization of the Goddess*, 179 ziet figurines uit oostelijke Mnajdra-tempel als embryo's; Katya Stroud, *Hagar Qim and Mnaj*

- dra Prehistoric Temples*, Malta, 2010, 37 met afb van foetussen; Savona Ventura en Mifsud, *Prehistoric Medicine in Malta*, 46 beschouwen 'foetussen' als 'misvormde' ledematen; F. G. Ferguson, 'New views on the Hypogeum and Tarxien', *Archaeology and Fertility Cult*, 92, 151-161, 155: elders vonden vijf twee benen, armen en handen. In de Griekse Asclepius-tempels in Epidaurus en elders werden een grote hoeveelheid ledematen opgegraven, zie voor div. vb. VIGV p. 344 en LOMA 446 [II.5.7.abc].
- 73 Savona Ventura en Mifsud, *Prehistoric Medicine in Malta*, 47.
- 74 M. Bru Romc en A. M. Vazquez-Hoys, 'The Representation of the Serpent in ancient Iberia, *Archaeology and Fertility Cult*, 305-314 voor verering van slang en slangencultus in Spanje.
- 75 Voor Sleeping Lady zie VIGV 409 en LOMA 513; Christina Biaggi, 'The significance of the Nudity, Obesity and Sexuality of the Maltese Goddess Figures', *Archaeology and Fertility*, 137 stelt dat de slapende Vrouwe geen godin is maar een priesteres die de incubatie beoefent om orakels te geven, dromen te interpreteren en genezing voor ziekten te bewerkstelligen; Ferguson, 'New Views on the Hypogeum and Tarxien', *Archaeology and Fertility Cult*, 159 wijst op de incubatiedroom en het zwanger willen worden van een 'kind-geest'.
- 76 Afb. van 'de priester' bij VIGV 157 en LOMA 216 [I.7.93ab]; Patricia Rice, 'Prehistoric Venuses: Symbols of Motherhood or Womanhood?'. *Journal of Anthropological Research* 37 (1981) 402-14; *Exploring Gender Through Archaeology*, Cheryl Claassen ed., 54 n. 11.
- 77 Voor afb. zie VIGV 25 en LOMA 26 [I.1.8ab]; Veen, *The Goddess of Malta*, 42.
- 78 Het gaan om beeldjes van de tempel van Mnajdra, het hypogeum van Hal Saflieni en het Tarxien-tempelcomplex; VIGV 412 en LOMA 517 met vb.
- 79 Savona Ventura en Mifsud, *Prehistoric Medicine in Malta*, 50, 51 voor afb.
- 80 D.J. Evans, *The prehistoric Antiquities of the Maltese Islands*, Londen, 1971 spreekt van 'pathologische' of 'misvormde' vrouwenfiguren zie Veen, *The Goddess of Malta*, 60 n. 17.
- 81 Gimbutas, *The Civilization of the Goddess*, 181 en Veen, *The Goddess of Malta*, 45, 54 over het einde aan de voorspoed. Over gelijkenis met andere culturen: Gimbutas, *The Civilization of the Goddess*, wijst op sterke gelijkenis tussen Skorba-figurine (zie VIGV 378 [II.6.38] en LOMA 492 [II.6.46]) en de vogelgodin uit Vincacultuur (zie VIGV 251 [II.3.31] en LOMA 357 [II.3.18a]); zie afb. voor sterke gelijkenis van staande 'Venus van Malta' (VIGV 25 en LOMA 26) met staande 'Venus van Lerna' uit Griekenland (VIGV 26 en LOMA 26) en staande 'Venus van Hacilar uit Anatolië (LOMA 506-08 [II.7.7a] en VIGV 391 met o.a. [II.7.5]); zie afb. voor gelijkenis van zittende Vrouwe van Malta (VIGV 42, 394 en LOMA 42, 190, 510-11) met zittende Vrouwe van Anatolië (VIGV 391-393; 506 en LOMA 22 en 506-08).
- 82 Anthony Pace ed., *Maltese Prehistoric Art 5000-2500BC*, Malta, 2002, 73 afb. 11 'stone statuette of pair of seated figures'; VIGV 320 [II.4.57] en LOMA 434 [II.4.60].
- 83 Gimbutas, *Civilization of the Goddess*, 264; Evans, *The Prehistoric Antiquities of the Maltese Islands*, Londen, 1971, p. 48 4-5; Biaggi, 'The significance', 132; Veen, *The Goddess of Malta*, 54.
- 84 Gimbutas, *Civilization of the Goddess*, 172-181 en 264; Veen, *The Goddess of Malta*, 54 geeft een andere verklaring voor de schematische stijlvorm en verbindt deze (volgens mij bij nader inzien ten onrechte) met het verval van de tempelbouw(sterscultuur). Hoewel ik in uitgave 1 en 2 de visie van Veen volgde, heb ik in uitgave 3 van dit boek de visie van Gimbutas gevolgd, dit omdat Gimbutas mijns inziens terecht stelt dat het thema 'generatie en regeneratie' als een rode draad door de Venus-kunst loopt.

II H. 2 VENUS UIT AFRIKA

Voor afbeeldingen uit Afrika: VIGV 188 [III.1.16] 278 [II.3.97]; LOMA 394 [II.3.69] 455 [II.5.24]

- 1 J. B. Ward Perkins, 'Megalithic Tempels of Malta', *The Listener*, 3/6/ (1954), 21-2 meent dat er nauwelijks iets bekend is over de cultuur van Noord-Afrika; Mifsud, *Echoes*, 32 n. 173.
- 2 Alisdair Whittle, 'The First Farmers', *The Oxford Illustrated History of Prehistoric Europe*, 136-166, 149 we weten weinig over de Noord-Afrikaanse kust: 'Further research there may change our perspective radically'; 153 rol van Noord-Afrika blijft onduidelijk; 149 in het centrale en westelijke deel van het Middellandse-Zeegebied is er meer bewijs voor het voorkomen van een mesolitische bevolking dan in Griekenland en de Balkan. Wij hebben meer tekenen van leven gevonden in het westen dan in het oosten vóór het Mesolithicum.
- 3 Mifsud, *Echoes*, 32, 52 tot het Pelagiaanse blok (van Griekse 'pelagos' of 'zee') horen de Maltese eilanden Malta, Gozo, Comino en Filfla en de Pelagiaanse groep Lampedusa, Linosa en Lampione.
- 4 Albert Mayr, *The prehistoric remains of Malta*, 1908, 114-5 wees op het belang van Libië. Zie *Echoes*, 32 n. 171.
- 5 G. Camps, *Aux origines de la Berberie: monuments et rites funéraires protohistoriques*, Délégation Générale en Algérie, Parijs, 1962, 64; Mifsud, *Echoes*, 32 n. 172.
- 6 Michael Brett, Elizabeth Fentress, *The Berbers*, Oxford, 1997, 23 n. 22 in de valleien van de Fezzan wemelt het van de archeologische vindplaatsen. In 1950 worden er 59.686 tombes geteld; C. M. Daniels, 'Fieldwork among the Garamentes', *Libyan Studies* 20 (1989), 7-40 meent dat dit aantal verdubbeld kan worden.

- 7 Brett, Fentress, *The Berbers*, 17 geven een duidelijke kaart uit G. Camps, *Aux origines de la Berberie: Monuments et rites funéraires protohistoriques*, Délégation Générale en Algérie, Parijs, 1962.
- 8 Emanuel Magri, *Three Punic Inscriptions re-discovered in Malta*, Malta, 1906, 7 identificeerde het bewerkte aardewerk uit Malta als behorend tot dat van de oude Libiërs; Mifsud, *Echoes*, 32 n. 180.
- 9 S. Pigott, 'Magic Island-sanctuaries of the Mediterranean', *The Listener*, 5 augustus 1954, 206; Mifsud, *Echoes*, 32 n. 181.
- 10 Diod. Sic. V.17 deelt mee dat op de Balearen een vrouw drie of vier mannen heeft; Van Cles-Redden, *The Realm of the Great Goddess, The Story of the Megalith Builders*, boek III over de Nuraghi uit Sardinie en boek IV over Corsica geeft talloze moderne culturele overblijfselen uit de steentijd, die aan een moedercultuur doen denken; Zie Levy, *The Gate of Horn*, dl. II h. 3 'Megalithic' voor Malta en andere eilanden uit de omgeving en de Atlantische kust; zie ook Mark van Strydonck, *Monumentaal en mysterieus. Reis door de prehistorie van Mallorca en Menorca*. Leuven, 2002.
- 11 Ovidius Naso, *Fast*, iii 567-78; *Echoes*, 62 n. 178; Herodotus, *Historiën*, 151, 153 en 155 zie vertaling Onno Damsté, *Herodotus Historiën*, 1978, 145-6-7.
- 12 Robert Graves, *Griekse Mythen*, Londen, 1955, 2003 (zevende druk); Göttner, *Das Matriarchat* I, 94; Wilson, *Before the Flood*, 221, 217 over Marija Gimbutas; van der Meer, *De Zwarte Madonna van oer- tot eindtijd*, 89-90 over wegtrekken van bewoners van Noord-Afrika; 92-96 over de Basken en de matrilineaire structuren met op 93 info over hun bloedgroep O die vaak in Noord-Afrika voorkomt; LOMA 125, 127 over het onderlopen van Noord-Afrika aan het eind van de laatste ijstijd; de bewoners van de kustgebieden zoeken een veilig heenkomen noordwaarts.
- 13 Zitman, *Sterrenbeeld van Horus*, 232 na het verzinken van de landbrug trekken de Pelasgen naar Kreta, Rhodos en Ionië. Rond 2520 v. Chr. keren zij weer terug naar Libië en raken bekend als de Garamanten, die volgens Pausanias ten noorden van het Tritonmeer wonen.
- 14 Mifsud, *Echoes*, 31 noemt verder nog Leptis Magna, Sabratha en Cyrene.
- 15 Barbara Barich, *Archaeology and Environment in the Libyan Sahara. The excavations in the Tadrart Acacus, 1978-1983*. Cambridge Monographs in African Archaeology 23 BAR International Series 368, 1987, 105 'the ceramic evidence'; Steven Mithen, *After the Ice*, h. 50 en h. 51 geeft overzicht van archeologische opgravingen in Noord-Afrika van 9500-4000 v. Chr.
- 16 Brett, Fentress, *The Berbers*, 12: 'There is an increasing evidence to suggest that this domestication was in no way linked to the Near Eastern Neolithic, and indeed that the introduction of food production in the Nile Valley took place from the west rather than from the east'.
- 17 Göttner, *Das Matriarchat*, II, 2, 241 n. 394 zij spreken een taal die zij het Tamazigh noemen.
- 18 Brett en Fentress, *The Berbers*, II, 2, 201, 210.
- 19 Göttner, *Das Matriarchat*, II, 2, 243, 272: 'Dit is een complexe rituele System der altberberischen Religion ist bei den Berbervölkern die in die Wüste auswandern und Nomaden werden mussten, den Tuareg, teilweise verloren gegangen'.
- 20 Göttner, *Das Matriarchat*, II, 2, 243.
- 21 *Ibid.*, 243.
- 22 *Ibid.*, 256.
- 23 Brett en Fentress, *The Berbers*, 210-12; Göttner, *Das Matriarchat*, II, 2, 248-255, 255.
- 24 Göttner, *Das Matriarchat*, II, 2, 249; het gaat hier met name om de Toearegstammen uit het Ahaggargebied; 248 andere stammen zijn soms patrilineair geworden.
- 25 Göttner, *Das Matriarchat*, II, 2, 248.
- 26 In het graf vindt men een Romeins drinkglas en stukjes goud met het stempel van oudere Romeinse munten.
- 27 Brett en Fentress, *The Berbers*, 207 geeft foto van de resten met naast het hoofd het beeldje; Göttner, *Das Matriarchat*, II, 2, 274 geeft schets; Zitman, *Sterrenbeeld van Horus*, 240; André Leroi-Gourhan, *Préhistoire de l'art occidentale*, Mazenod, 1965, 35 nr. 9 geeft op 200 fig. 32 'Évolution de Néolithique en Ennedi (Tchad septentrional)' afbeeldingen Afrikaanse kunst met dikke vrouwenfiguren; LOMA 210 [I.7.80a], zie[af] 80bcd] voor andere vb.
- 28 Göttner, *Das Matriarchat*, II, 2, 258, 266 (profetes), 267 (heks); Brett en Fentress, *The Berbers*, 87; zie verder p. 210 n 1 voor Briffault over koninginnen van de Dahomey-stam.
- 29 Göttner, *Das Matriarchat*, II, 2, 259.
- 30 LOMA 210 [I.7.80bcd] met verw. naar Göttner, *Das Matriarchat*, II, 2, 275; zie voor Berbersieraden LOMA 456 [II.5.30ab].
- 31 Göttner, *Das Matriarchat*, II, 2, 275 n. 435; Briffault, *The Mothers*, I, 286, 394-5.
- 32 Göttner, *Das Matriarchat*, II, 2, 272; Makilam, *Symbols and Magic in the Arts of Kabyle Women*, Peter Lang ed., New York, 2007; Makilam, *The Magical Life of Berber Women in Kabylia*, Peter Lang ed., New York, 2007.
- 33 Göttner, *Das Matriarchat*, II, 2, 248, 267.
- 34 *Ibid.*, II, 2, 268.
- 35 *Ibid.*, II, 271.
- 36 *Ibid.*, II, 267.
- 37 *Ibid.*, II, 271.
- 38 *Ibid.*, II, 2, 272-3.
- 39 *Ibid.*, II, 2, 272; Georges Marcy, 'Les vestiges de la parenté maternelle en droit coutumier Berbère', *Revue Africaine* 85 1941, 187-211; Hélène Claudot-Hawad, 'Femme idéale et femme sociale chez les Touaregs de l'Ahaggar', *Production Pastorale et Société*, nr 14 1984, 93-105. Jean Servier, *Tradition et civilisation berbères: Les portes de l'année*, Monaco, 1985; Germaine Laoust-Chantreaux, *Kabylie coté femmes: La vie féminine à*

- Ait Hichem, 1937–1939, Aix-en-Provence, 1990; Makilam, *Symbols and magic in the arts of Kabyle women*, New York, 2007; Makilam, *The magical life of Berber women in Kabylia*, New York, 2007.
- 40 Geïllustreerde Wereldatlas van de Archeologie, 328; G. Camps, 'Funerary monuments with attached chapels from the Northern Sahara', *African Archaeological Review*, 4 (1986), 151-64; Brett en Fentress, *The Berbers*, 35 n. 54 in het hoogland van Cyrenaica is een bijzonder heiligdom in Slonta gevonden. Men ziet een altaar met daarachter in een nis losse schedels. Waarschijnlijk die van de vereerde overleden voorouders. Die in een droom een orakel geven wanneer hun familie om raad komt vragen. Er zijn speciale slaapbanken. Er staan fallussen in erectie. Kennelijk zorgen de geesten van de doden voor vruchtbaarheid bij de mensen.
- 41 Her., *Hist.*, IV. 172 over de Nasamonen die ten westen van de Auschisen bij de zee wonen en in de zomer het binnenland Augila intrekken; Harrison, *Prolegomena*, 330.
- 42 Pomponius Mela, *Pomponii Melle Cosmographi de Situ Orbis*, 1.8.45; Brett en Fentress, *The Berbers*, 35; Wilson, *Before the Flood*, 212.
- 43 Brett en Fentress, *The Berbers*, 267 bekend zijn de Donatisten die zich tegen de Romeinen verzetten en de circumcelliones, zij die zich bij de cellae of graven ophouden.
- 44 Andrew Sherratt, 'The transformation of Early Agrarian Europe: The Later Neolithic and Copper Ages, 4200-2500', *The Oxford Illustrated History of Prehistoric Europe*, 167-201, 199.
- 45 Göttner, *Das Matriarchat*, II, 2, 268.
- 46 J. Servier, *Tradition et Civilisation Bêrbères. Les Portes de l'Année*, 271-284, 455; Göttner, *Das Matriarchat*, II, 2, 268 n. 428 voor verdere literatuur.
- 47 Göttner, *Das Matriarchat*, II, 2, 268.
- 48 Her., IV, 172: hij bericht dit van de Nasamonen; andere schrijvers zijn Strabo en Nicolaas van Damascus.
- 49 LOMA 125 127; VIGV 105; *Nature*, vol. 339, 15 juni 1989, 532-34; Zitman, *Sterrenbeeld van Horus*, 216, 330 n. 3.
- 50 Wilson, *Before the flood*, 81, 82.
- 51 Zitman, *Sterrenbeeld van Horus*, 23 gegevens stemmen overeen met geologische onderzoeken van Schneider, *Le Tchad depuis 25.000 ans*, 35-6 voor grafiek (deze plaatst de catastrofe rond 9800 v. Chr.) en de datering van Hammer, Clausen en Tauber "Ice-core dating of the Pleistocene/Holocene Boundary applied to a calibration of the 14 C time scale", *Radiocarbon*, vol 28, no 2a, 1986, 284-91 (dateren de overgang rond 8700 v. Chr.); Zitman, *Sterrenbeeld van Horus*, 23, 324 n. 5 en 6 er is overeenkomst tussen de chronologie van oude culturen en het moderne geologische onderzoek (verg. De Munck, 22 met een klimaatkaart van Varusenko, die een curve geeft van de stijgen en dalen van de Kaspische Zee). Zowel in de koningslijsten van de Soemeriërs als in de chronologie van de Egyptenaren wordt de scheidslijn van 8400 aangehouden. Bij de Soemeriërs wordt de scheidslijn tussen Pleistoceen en Holoceen aangegeven. Hier vangt rond 8400 de tweede dynastie van Kish aan. De Egyptische chronologie start rond 8400 v. Chr. met de regering van het Volk van de Halfgoden en Andere Koningen. (Chronologie van Manetho bewerkt door kerkhistoricus Eusebius zie Zitman, *Sterrenbeeld van Horus*, Appendix Chronologie 316-321.)
- 52 Wilson, *Before the Flood*, 80-1.
- 53 Zitman, *Sterrenbeeld van Horus*, 216-217 ten noorden van Agades, een historische Toearegplaats (216) heeft de Franse onderzoeker Roset vanaf 1978 een opzienbarende ontdekking van keramiek gedaan op de vindplaats Tagalagal. Hij keerde drie achtereenvolgende jaren terug naar de hooggelegen en uiterst moeilijk toegankelijke plaats in de woestijn. C14-dateringen uit 1979 en 1980 werden in 1982 wereldkundig gemaakt. Dit resultaat werd in verband gebracht met andere vondsten uit de oude stad Tiltékin in het Hoggar-massief van rond 9200 v. Chr. (219-20) en de keramiek van Ti-n-Torha daterend rond de 9000 v. Chr. in de Akakus in Libië, gevonden door Barbara Barich (220).
- 54 Zitman, *Sterrenbeeld van Horus*, 26, 216-220 noemt Capsacultuur bij Gafsa in Tunesië tussen 8400-5300 v. Chr.; 238-240 Toearegcultuur.
- 55 H. Lhote, *De Roistekeningen in de Sahara*, Leiden, 1959; H. Lhote, H.-G. Bandi, *Het Stenen Tijdperk*, Amsterdam, Brussel, 131. Deze Franse archeoloog ziet deze cultuur als bakermat en aanknopingspunt voor allerlei andere culturen, waaronder die van Egypte; Zitman, *De Kosmische Slinger*, 31; Zitman, *Sterrenbeeld van Horus*, 22-27, 106; De Munck, *Shamanen, Farao's, Kopten & Keters*, 29.
- 56 Mifsud, *Echoes*, 32, 51; Rice, M., *Egypt's Making*, Londen, 1991, 293 vermeldt dat het eiland Gozo tot aan het begin van de 20e eeuw een kleine kolonie Faraohonden kent. Deze typische Anubishond dient beschouwd te worden als een restgroep van een grotere kolonie honden uit Egypte; Zitman, *Sterrenbeeld van Horus*, 232.
- 57 Jonathan Adams, *Quaternary Environments Network*, 1997; Zitman, *Sterrenbeeld van Horus*, 208 ontleent gegevens aan deze bron en geeft overzicht klimaatveranderingen in Afrika. Tussen 4500 en 2500 is er een iets minder droge periode.
- 58 Zitman, *Sterrenbeeld van Horus*, 27.
- 59 Wilson, *Before the Flood*, 204.
- 60 H. Clerinx, *Kathedralen uit de steentijd*, 27. Je kunt de ouderdom van een steen vaststellen aan de hand van afgeleide methodes. Je kijkt hoe oud de voorwerpen in de buurt van de steen zijn, zoals plantenresten of grafvondsten. Aanvankelijk hebben nieuwe dateringstechnieken als de C14-methode en dendrochronologie – de methode om aan de hand van boomringen de ouderdom van een

- houten voorwerp vast te stellen – nog allerlei kinderziekten.
- 61 Clerinx, *Kathedralen uit de steentijd*, 32; *Geïllustreerde Wereldatlas van de Archeologie*, 64, 135 men moet de gênante conclusie trekken dat westelijke complexen aan de Atlantische kusten ouder zijn dan oosterse!
- 62 Clerinx, *Kathedralen uit de steentijd*, 33 de Nederlandse hunebedden zijn rond 3500 opgericht, de Belgische megalieten rond 2800.
- 63 *Geïllustreerde wereldgeschiedenis van de archeologie*, 135.
- 64 Alasdair Whittle, 'The first Farmers', *The Oxford Illustrated History of Prehistoric Europe*, 153.
- 65 Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, 92-93 over de Basken; Reinhard Schmoeckel, *Die Indoeuropäer*, 100 stammen taalkundig van de bevolking uit Noord-Afrika af; Brian Sykes, *De Zeven Dochters van Eva. Van welke oermoeder stammen wij af?*, Baarn, 2002, 59, 185 voert DNA als bewijsmateriaal aan voor de stelling dat de Basken de laatste overlevenden zijn van de tijd der jagers-verzamelaars uit de oude steentijd.
- 66 Göttner, *Das Matriarchat*, II, 2, 275.
- 67 Alasdair Whittle, 'The first Farmers', *The Oxford Illustrated History of Prehistoric Europe*, 136-166, 153; Reinhard Schmoeckel, *Die Indoeuropäer*, 100.
- 68 Andrew Sherratt, 'The transformation of Early Agrarian Europe: The Later Neolithic and Copper Ages, 4200-2500', *The Oxford Illustrated History of Prehistoric Europe*, 199; *Geïllustreerde Wereldatlas van de Archeologie*, 142.
- 69 Zij gebruiken lokale materialen. Zij drinken wijn. Karakteristiek zijn de hoefijzervormige bijlen, de dikbuikige potten met spiralen en meanders, ingekerfde lijnen en stippels. Men gebruikt het koper. Men gebruikt textiel.
- 70 Andrew Sherratt, 'The transformation of Early Agrarian Europe: The Later Neolithic and Copper Ages, 4200-2500', *The Oxford Illustrated History of Prehistoric Europe*, 177.
- 71 Ibid., 181.
- 72 Ibid., 177.
- 73 Gimbutas, *The Civilization of the Goddess*, 283; *Geïllustreerde Wereldatlas van de Archeologie*, 122 men vindt schelpen en grafgriffen; men wijst op een samenhang tussen de West-Europese Mesolithische en een Neolithische begrafenismethoden; *Geïllustreerde Wereldatlas van de Archeologie*, 199: "Het zijn heiligdommen met orakels, offers, met een steatopyge moedergodin en slapende of bedwelmd priestersessen"; Andrew Sherratt, 'The transformation of Early Agrarian Europe: The Later Neolithic and Copper Ages, 4200-2500', *The Oxford Illustrated History of Prehistoric Europe*, 184 "In Spanje vinden we in de grot van de vleermuizen een vrouw omringd door vrouwen. Alle skeletten zijn gekleed. In hun manden zitten papaverbollen, dus roes-

verwekkende kruiden". Pepe Rodríguez, *God is als vrouw geboren*, h. 4 'het geloof in het leven na de dood (90.000-2000 v. Chr.)', 107-125 over sjamanistische rituelen die te maken hebben met voorouderverering bij jagers-verzamelaarsvolken en vroege landbouwculturen.

- 74 Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, 88 afb 4.3b zitsteen; Veen, *Goddess, Farmeress, Giantess*, 43; verg. verwijzingen naar Clerinx, *Kathedralen uit de steentijd*, 12.

II H. 3 DE STAMMOEDER IN INDIA

Voor afbeeldingen India zie:

VIGV 452 register onder 'Indusculturen' 175 176 282 407

LOMA 578 onder index India: [I.8.5.6] [II.1.3.6,13,14,33] [II.2.74] [II.3.48,49,68b,72] [II.4.7.8b] [II.5.11,20,19] [II.7.14,24,31,32,56,73]

- 1 Göttner, *Das Matriarchat*, II, 1, 29 'einen lebenden Megalith-Volk... Das wird uns Aufschlüsse für die geschichtlich vergangene europäische Megalith-Kultur geben können'; Zie artikelen over Khasi's in bundels van diverse wereldcongressen *Gesellschaft in Balance*, Eerste wereldcongres in Luxemburg, 2003; *Societies of Peace, matriarchies past present and future*, tweede wereldcongres in Texas, 2005; derde wereldcongres in Sankt Gallen 2011, zie *Matriarchal Societies, Studies on Indigenous Cultures across the globe*, New York, 2012; alle bundels staan onder indirecte van Heide Göttner-Abendroth en bevatten talloze artikelen over de Khasi. Zie www.academie-pansopha.nl en www.anninevandermeer.nl voor diverse verslagen van Khasi-lezingen op internationale conferenties in Toronto, in Hambach en Winzer in Duitsland en Sankt Gallen in Zwitserland en PDF 'Moderne Samenlevingen in Balans' van mijn hand; Gurdon, Philip Richard Thornhagh, *The Khasis*, Londen, 1907, 1975 (repr); Pakyntein, Valentina, 'Gender preference in Khasi society: An evaluation of tradition, change and continuity', *Indian Anthropologist* 30, 2000, 1-2: 27-35; Mukhim, Patricia, 'Khasi matrilineal society: Challenges in the 21st century', *Societies of peace: Matriarchies past, present and future*, Heide Göttner-Abendroth ed., Toronto, 2009, 193-204; Roy, Hira Lal Deb, *A tribe in transition: The Jaintias of Meghalaya*. New Delhi, 1981.
- 2 Göttner, *Das Matriarchat*, II, 2, 135-7 over de Ariërs in India, waarvoor matriarchale culturen wegvluchten zowel noordwaarts richting Himalaya als zuidwaarts naar Kerala en Tamil Nadu; Göttner, *Das Matriarchat*, II, 1, 36 over de twee laatste invasies, die der christelijke Europeanen uit de 19e en die der moslims uit Bangladesj uit de 20e eeuw, waartegen de Khasi nauwelijks bestand blijken.
- 3 Ibid., II, 1, 29.
- 4 Ibid., II, 1, 23.

- 5 Ibid., II, 1, 29.
- 6 Gimbutas, *Civilization of the Goddess*, 239 megalieten met (vogel)gezichten; VIGV 42 232 [II.2.57] en LOMA 42 [I.2.11] en 330-332 voor div. vb; Veen, *The Goddess of Malta*, 42 geeft Maltees voorbeeld uit de Zebbugperiode van 4000 v. Chr. en vergelijkt dit met een afbeelding op een steen te Bretagne uit Luffang-en-Crach van 2900 v. Chr.; Levy, *The Gate of Horn*, 144 voor div. vb. van grote stenen met gezichten; Crawford, *The Eye Goddess*, 80.
- 7 VIGV 229 [II 2.28]; LOMA 328 [II.2.74]; P. R. T. Gurdon, *The Khasis*, Londen, 1907; Göttner, *Das Matriarchat*, II, 1, 31.
- 8 Göttner, *Das Matriarchat*, II, 1, 38.
- 9 Ibid., II, 1, 32, 35.
- 10 Ibid., II, 2, 270.
- 11 Ibid., II, 1, 33, 38.
- 12 Ibid., II, 1, 35.
- 13 Ibid., II, 1, 32.
- 14 Ibid., II, 1, 136 Ainu in Noord-Japan kennen sjamanisme onder koninginnen en vrouwen; 135 de religie lijkt op die uit oude steentijd; 118 in Japan is de miko een soort sjamane; 119 iedere vrouw is een priesteres met Miko-eigenschappen.
- 15 Ibid., II, 1, 37.
- 16 Ibid., II, 1, 29 alle andere begrippen getuigen van de arrogantie en onwetendheid van de Europeanen.
- 17 Ibid., II, 1, 19.

II H. 4 VENUS IN DE OUDE STEENTIJD

Voor de vele afbeeldingen van Venuskunst uit de IJstijd zie

VIGV deel 1 h 4; zie register VIGV onder 'Venus' LOMA deel 1 h 4; zie index 575 'Austria', 575 'Czech Republic', 576 'France', 576 'Germany', 578 'Italy', 581 'Russian Federation'

VIGV LOMA Kaart 1 'De vroeg-moderne mens verspreidt zich vanuit Afrika vanaf 150.000 v. Chr. VIGV LOMA Kaart 2 'Het ijs trekt zich definitief terug 15.000-10.000 v. Chr.

- 1 Herman Clerinx, *Kathedralen uit de steentijd. Hu-nebedden, dolmens en menhirs in de Lage Landen*. Leuven, 2002, 38.
- 2 VIGV 59 LOMA 53; Adrienne Zihlmann, Nancy Tanner, 'Woman in evolution: innovation and selection in human origins'. *Signs* I, 3 (1970); Margaret Ehrenberg, *Women in Prehistory*, 50, 80 meldt dat dit onderzoek bij de!Kung is uitgevoerd. Hier verzamelen vrouwen tussen de 60 en 80% van het voedsel; Badinter, *De een is de Ander*, 36-38: in dit soort culturen wordt 75% van het voedsel verzameld door vrouwen. Zij zoeken wortels, wilde vruchten, noten en bessen en jagen op klein wild in de omgeving van het kamp. In een uur tijd kun je zo'n 240 calorieën voedsel verzamelen. Met jagen verwerf je gemiddeld zo'n 100 calorieën per uur. Dit heeft te maken met het feit dat je niet al-

tijd wat vangt als je jaagt. Je macht is afhankelijk van bijdrage in voedselvoorziening; vlees vormt klein aandeel; het leeuwendeel is plantaardig. Dat niet de jacht maar het voedselverzamelen het voornaamste middel van bestaan is in pre-agrarische genebeschappen, is ook de conclusie van de studies van twee antropologen M. Kay Martin en Barbara Voorhies. Ze onderzochten negentig verzamelaarsgemeenschappen die in Afrika, Azië, Amerika en Australië tot in onze tijd zijn blijven bestaan. Het zijn de vrouwen die nagenoeg geheel verantwoordelijk zijn voor het voedselverzamelen. M. Kay Martin en Barbara Voorhies, *Female of the Species*. New York, Londen, 1975. Zie ook Pepe Rodriguez, *God is als vrouw geboren*, 134. Göttner, *Das Matriarchat*, I, 9.

- 4 Baring, Cashford, *The Myth of the Goddess*, 29 wijzen erop dat men nauwelijks wapens schildert.
- 5 VIGV 63, 68 LOMA 62-64 met div. verw.; Claire Bellier, Pierre Cattelain, Peter van der Plaetsen, *de Vrouw in de Prehistorie*, Oudenburg, 2003, 33.
- 6 Levy, *The Gate of Horn*, Londen, 1948, 16 noemt La Pasiëga met een vulva uit de Aurignacperiode tussen 37.000-30.000 v. Chr.; Thompson, *The Time falling bodies*, 105 'Since the people of this period carried innumerable vulvas on the walls of the caves...'; 109 "thousands of vulvas"; Ucko, *Prehistory*, 51 meent dat de vulva's in la Ferrassie de vroegste gravingen vormen die wij kennen.
- 7 Baring, Cashford, *The Myth of the Goddess*, 12; Pepe Rodriguez, *God is als vrouw geboren*, 141, 278 n. 1 geeft overzicht van vindplaatsen vulva's, overwegend in Frankrijk en in Spanje met enkele voorbeelden in Oost-Europa. Hij stelt vast dat naast vulva's ook vrouwenbeeldjes veelvuldig in Frankrijk voorkomen, 143; *ibid.*, 95 en 274 n. 14; *ibid.*, op 95 en 274 n. 14 en 146 en 278 n. 4 de opmerking dat fallus-voorstellingen en voorstellingen van de coïtus nauwelijks of niet voorkomen.
- 8 *Vijf miljoen jaar menselijk avontuur*. Catalogus bij tentoonstelling van 14 september tot 30 december 1990 Paleis voor Schone Kunsten te Brussel. Brussel, 1990, 158, afb. 58, voor beschrijving zie 244.
- 9 *Vijf miljoen jaar menselijk avontuur*, 158-9, voor kleurenfoto van vulva's uit Abri Blanchard, La Ferrassie en Abri Cellier, zie voor beschrijving 243-4; Husain, *de Godin*, 12 geeft afbeelding van een vulva op de rotswand bij Abri Cellier.
- 10 LOMA 63 en 69 subparagraaf 'the male barely depicted met div. lit. verw., o.a. naar prof. dr. Nicholas Conard, de 'vinder' van de Venus van Hohle Fels Veen op p. 69: 'it is the statues of women which determine the portrayal of humankind'.
- 11 Alexander Marshack, *The Roots of Civilization*. New York, Londen, 1972, 198-99 voor lijst van 100 verschillende abstracte symbolen gebaseerd op het werk van Leroi-Gourhan. Zie voor bespreking van en positief oordeel over *The Roots of Civilization* review van Ann Sieveking, *Antiquity*, XLVI, 1972, 329-30, 30 "However, this does not

- alter the fact that Marshack, who is not a professional archaeologist, has made one of the most considerable contributions to the study of Palaeolithic art that we have seen in recent years. His publishers are justified in describing his work as a breakthrough and we are in his debt"; Voor positief oordeel zie ook Thompson, *The Time falling bodies*, 95-6; Sjöö/Mor, *The Great Cosmic Mother*, 144-149 maankalenders.
- 12 LOMA 63; Badinter, *De Een is de Ander*, 37 diersoorten zouden in paren zijn afgebeeld om het belang van de voortplanting en vruchtbaarheid te onderstrepen; 273 n. 41 in de grotten van Lascaux wordt het grootste deel van de schilderijen bepaald door het thema rund-paard, in Pech-Merle is dat de combinatie bizon-mammoet.
 - 13 Claire Bellier, Pierre Cattelain, Peter van der Plaetsen, *de Vrouw in de Prehistorie*, 25 'Binnen de paleolithische kunst stellen we een duidelijke dominantie van afbeeldingen van dieren, goed voor 90%, vast. Menselijke figuren, voornamelijk vrouwen, nemen slechts 5% voor hun rekening', 'binnen deze beperkte groep bestaat het overgrote deel van de afbeeldingen uit vrouwenfiguren'; 38 'dit alleen al vormt een aanwijzing voor de positie die vrouwen bekleedden in de prehistorie'.
 - 14 Marie König, *Am Anfang der Kultur. Die Zeichensprache des frühen Menschen*. Frankfurt, Berlin, Hamburg, 1981, 131; Göttner, *das Matriarchat*, I, 114 König heeft in Frankrijk meer dan 2000 grotten onderzocht en ze vergeleken met grotten elders. De vrouwenbeeldjes komen niet zomaar uit de lucht vallen. Zij moeten symptomatisch zijn. In de cultus staat de vrouw centraal.
 - 15 Husain, *De Godin*, 12.
 - 16 Cashford, *The Myth of the Goddess*, 6; Pepe Rodríguez, *God is als vrouw geboren*, 143 stelt vast dat (naast vulva's) ook vrouwenbeeldjes veelvuldig in Frankrijk voorkomen, 143, 278 n. 2: 'Overigens is een zeldzaam groot aantal vrouwenbeeldjes aangetroffen in ...Zuidwest-Frankrijk... waar gebieden dat dankzij een overvloed aan goed beschutte schuilplaatsen intensief bewoond werden in het Paleolithicum'.
 - 17 VIGV 75 LOMA 63 voor de aantallen figurines in diverse periodes met div. verw.; LOMA 69 voor opmerking dat het mannelijke nauwelijks wordt afgebeeld; Ehrenberg, *Women in Prehistory*, 66; Volgens Rodríguez, *God is als vrouw geboren*, 142, bedraagt het totale aantal beeldjes uit het paleolithicum 500 stuks.
 - 18 VIGV 5-10 LOMA 72-74 over de Venus van Hohle Fels; zie Annine van der Meer, 'De Venus van Hohle Fels. Eerherstel aan het vrouwelijke', artikel on line van 23 dec. maart 2013. LOMA 75 over Fanny van Galgenberg; Claudine Cohen, *La Femme des origines. Images de la femme dans la préhistoire occidentale*. Parijs, 2003, 93 over Fanny.
 - 19 VIGV 77 LOMA 86; Cohen, *La Femme des origines*, 116 afb. en face, 119 afb. en profiel.
 - 20 VIGV 68 LOMA 62; Cohen, *La Femme des origines*, 13 afbeelding, 64, zie op 84-85 afbeelding grot.
 - 21 Neumann, *The Great Mother*, 95.
 - 22 Ehrenberg, *Women in Prehistory*, 66.
 - 23 Badinter, *De een is de Ander*, 46: "...uit prehistorische kunst blijkt een fascinatie voor de vrouw... tussen 25.000 en 15.000 v. Chr. verveelvoudigt het aantal beeldjes van been, ivoor en steen... Het aantal mannenbeeldjes uit deze periode is zo gering dat ze nauwelijks de moeite van het vermelden waard zijn; 47 het grote aantal beeldjes wijst op een ware cultus van de vruchtbaarheid, die zal leiden tot de moedergodinnen van de neolithische periode. Het is overduidelijk dat de kunstenaars... zich in hoofdzaak interesseerden voor de rol van de moeder bij de geboorte en de instandhouding van de soort.
 - 24 Ehrenberg, *Women in Prehistory*, 66.
 - 25 VIGV 68 LOMA 74; Neumann, *The Great Mother*, 94; Ehrenberg, *Women in Prehistory*, 72.
 - 26 VIGV 196 [II.1.34]; LOMA 452 [II.5.18b]; Cohen, *La Femme des origines*, 60 afb. van drielal, 62 detailafb. van een Venus, 63 detailafb. van een Venus.
 - 27 VIGV 85 LOMA 91 92 93; Cohen, *La Femme des origines*, 76 afb.; Vijf miljoen jaar menselijk avontuur afb. 95 op 176, zie beschrijving op 258.
 - 28 Cohen, *La Femme des origines*, 77 afb.; Vijf miljoen jaar menselijk avontuur afb. op 103 en 104, beschrijving op 261.
 - 29 VIGV 69 92 LOMA 77 99; Cohen, *La Femme des origines*, 95-6 voor afbeelding voor- en achterkant.
 - 30 Gimbutas, *The Language of the Goddess*, 163: "The exaggerated buttocks are a metaphor for the double-egg or pregnant belly: intensified fertility".
 - 31 Buffie Johnson, *Lady of the Beasts*, deel 1, 'Lady of the Waters', New York, 1988, 10-11.
 - 32 LOMA 59 [I.4.5] met foto's van kleine Venusfigurines; op tweede bord van links uit gezien is weliswaar zeer klein de de piepkleine Venus van Abri Pataud te zien. De Venus die in de buurt van Laussel gevonden wordt, is de Venus van Abri Pataud, een plaats waar men pas vanaf 1953 begon te graven. Zij is de laatste ons bekende Franse rots-Venus uit deze bloeiperiode. Men vindt haar in 1958. Je ziet een slanke vrouw met hoofd en borsten maar zonder armen, die hoogzwanger is. De wervende en volle buik met daarin de navel loop naar beneden spits toe in een duidelijk aangegeven schaamstreek. Deze loopt uit een diep ingesneden driehoek die eindigt in een vulva met de spitse punt naar beneden. De driehoek met de punt naar beneden herhaalt zich in het onderlichaam; de benen zonder voeten lopen in een punt toe. Daarom maakt de Venus van Pataud ondanks haar opbollende buikje toch een spitse en puntige indruk. Zij is zeer nietig en klein. Ze meet maar 58 millimeter. Ondanks dat is ze indrukwekkend

- in al haar kleinheid en eenvoud. Op dit moment bevindt zich zij in Parijs.
- 33 Elizabeth J. W. Barber, *Prehistoric Textiles. The Development of Cloth in the Neolithic and Bronze Ages*, 40-1 afb. 2.1 verg. string van Venusfiguur uit Gagarino afb. 11.5 op 258; Elizabeth J. W. Barber, *Womens's Work. The first 20.000 Years*. New York, Londen, 1994, 44-5; Jim Adovasio, Olga Soffer, Jake Page, *The Invisible Sex. The True Roles of Women in Prehistory*, Smitsonian Books, 2007; Ne vertaling: *De Onzichtbare Vrouw. De rol van mannen en vrouwen in de prehistorie*, Amsterdam, 2008, over Soffer e.a. zie VIGV 86 LOMA 94; Hilda Davidson, *Roles of the Northern Goddess*, 92 zie afbeelding 14.
 - 34 Davidson, *Roles of the Northern Goddess*, 91 wijst op ornamentale riem van de jonge vrouw uit Egtved; Barber, *Prehistoric Textiles*, 63-5.
 - 35 VIGV 90 LOMA 98 [1.4.77]; Barber, *Prehistoric Textiles*, 63-5 en 258 afb. 11.6 noemt naast het voorbeeld uit het gebied bij Moskou ook de Balkan en Macedonië, waar meisjes dit soort kledingstukken dragen met aan het uiteinde gewichtjes en franje, het zou vrolijk maken; Davidson, *Roles of the Northern Goddess*, 92-3.
 - 36 LOMA 98; Barber, *Prehistoric Textiles*, 65-6 noemt voorbeelden uit de Ilias boek XIV waar sprake is van een magische gordel waarmee godinnen als Hera en Afrodite goden weten te verleiden.
 - 37 VIGV 77 LOMA 86; Claire Bellier, Pierre Cattelain, Peter van der Plaetsen, *de Vrouw in de Prehistorie*, 33 beschrijven de plaquette van Geldrop 'met een dansende vrouw met een gevlochten lendendoek. Het realisme is opvallend'; Veen, *The Goddess of Malta*, 11 geeft afbeelding.
 - 38 In Wenen kwam ik in oktober 2004 een boek tegen met de betreffende afbeelding. Brigitte Röder, Juliane Hummel, Birgitta Kunz, *Göttinnendämmerung, das Matriarchat aus archäologischer Schicht*, Königshausen, 2001, 185 afb. 6 uit 1991; Sjöö en Mor, *The Great Cosmic Mother*, 46 over de oudste animeermeisjestheorie; VIGV 25, LOMA 25.
 - 39 VIGV 18 LOMA 21; Cohen, *La Femme des origines*, 67 afb.; *Vijf miljoen jaar menselijk avontuur*, afb. 96 op 175, voor beschrijving zie 258.
 - 40 De markies kende het klassieke beeld 'de Venus pudica', de zedige of kuis Venus. Hij ervoer dit beeldje als het tegendeel vandaar de naam 'Venus inpudica'.
 - 41 Sarah Blaffer Hrdy, *Moederschap, een natuurlijke geschiedenis*, New York, 1999, 149, 150.
 - 42 Steven Mithen, *The Prehistory of Mind. The cognitive Origins of Art and Science*. Cambridge, 1996, epiloog; James Mellaart, *The goddess of Anatolië*, I, 9, 12 men veronderstelt daarom ook wel dat de jager veel meer tijd gehad heeft dan de boer. Deze moet vooral in drukke periodes veel harder werken, zie verw. VIGV 105 'van jagen naar ploeteren' en LOMA 116 'The Mesolithic Era: From hunting to farming; from lazing around to grinding away'.
 - 43 Peter J. Ucko, *Anthropomorphic figurines of Pre-dynastic Egypt and Neolithic Crete with comparative material from the prehistoric Near East and mainland Greece*, Royal Anthropological Institute, Occasional Paper no 24, Londen, 1968, 169-71 over steatopygie met gedetailleerde bespreking van medisch/biologische (170) en antropologische achtergronden en onderzoek; 170 wijst op onderzoek van Ashley Montagu (1951, 309) en Le Gros Clark (1952, 49) die benadrukten dat steatopygie een "storing mechanism for fat" is.
 - 44 Ucko, *Anthropomorphic figurines*, 170; de overgang op graan als mogelijke oorzaak van dikte is geopperd door James Mellaart, *The beginning of Village and Urban Life. Dawn of Civilisation*, 48.
 - 45 Ucko, *Anthropomorphic figurines*, 170 verwijst naar onderzoek van Dart uit 1937, 49 deze constateerde bij de Bosjesmannen "a peculiar lumbar curvature which in fact is a curvature of the spine, 'proptosis', which would invariably lead to prominent buttocks" (Ucko, 170). De billen kunnen tussen de 5.9 en 9.6 cm uitsteken. De maten gelden zowel voor vrouwen als voor mannen; Gynaecoloog Briffault, *The Mothers*, II, 161 spreekt van een 'umbilical hernia' 'is reckoned as a specially charming trait'. Verwijst naar het onderzoek naar steatopygie van A. L. Cureau, *Savage Man in Central Africa*, Londen, 1915, 107. De medische term voor de hernia is proptosis.
 - 46 Ucko, *Anthropomorphic figurines*, 170 vermeldt het onderzoek van Trevor (1947, 61) bij de Hottentotten. Er is wetenschappelijk onderzoek gedaan bij Bosjesmensen en Hottentotten. Bij deze laatste stam trof men in 1947 van de honderd mannen er dertien aan met en lichte kromming. Van de 25 vrouwen vertoonden er 12 een lichte vorm, zeven een gematigde vorm en drie een extreme kromming met vetvorming. Vermeldt conclusie dat vrouwen er vaker aan lijden dan mannen bij Dart (1937, p. 49), Schapera (1951, p. 58) en Trevor; Ucko 171 meent desondanks dat er te weinig onderzoek naar true steatopygia gedaan is, waardoor het onderwerp voor hem niet meer bespreekbaar is en wetenschappelijk afgevoerd kan worden; als symboolkenmerk voor vrouwelijke kunst is het z.i. 'een onhaalbare kaart'; zie VVTM 180 n 10.
 - 47 Ucko, *Anthropomorphic figurines*, 171.
 - 48 Ehrenberg, *Women in Prehistory*, 38 meldt dat 8 miljoen jaar geleden in de Riftvallei in Oost-Afrika de eerste mensen verschenen. De oudste skeletten verschijnen vier en drie miljoen jaar geleden. De eerste werktuigen 2.5. tot 2 miljoen jaar. De eerste mensen 350.000 jaar geleden. Lucy is een hominide of mensachtige; medewerkers van Mary Leaky vonden in 1976 bij Laetoli in Tanzania voetstappen in een meer dan drie miljoen jaar oude laag vulkanische as. *Atrium Encyclopedie*, 140, 201; Badinter, *De Een is de Ander*, 45 en 275 n. 68, 69 en 70.
 - 49 Briffault, *The Mothers* I, 446.

- 50 Briffault, *The Mothers* I, 445 heeft diverse stammen geïventariseerd waar mannen en vrouwen even ontwikkeld zijn en het verschil voor een buitenstaander niet te zien is, bijvoorbeeld bij talloze Afrikaanse stammen, bij Arabische en Druzenstammen, in Afghanistan en ook elders.
- 51 Badinter, *De Een is de Ander*, 28, 272 n.15
- 52 Briffault, *The Mothers* I, 447-50 noemt een acht-tiental voorbeelden.
- 53 Briffault, *The Mothers* I, 443 noemt als voorbeelden de Bosjesmensen, de Adombies uit Congo, de Bashilanga, de Dahomey, de Ashanti, de Wateita, Somalische vrouwen, de Kikuyu, de Manyema, de Krurvrouwen, die aan de kust van Nieuw-Guinea, de Iyashi van Nigeria, de Lalastam, Indianen van Noord-Californië van b.v. de Shastikastam, Canadese Indianenstammen, de Cherokees, vrouwen in Honduras, Patagonië en bij de Fuegiërs, Tibetaanse vrouwen en Papoeavrouwen. Het komt hier vaak voor dat vrouwen zware lasten dragen en dit makkelijker doen dan mannen.
- 54 Briffault, *The Mothers* I, 442-3.
- 55 Briffault, *The Mothers* I, 446 n. 6.
- 56 Briffault, *The Mothers* I, 443 noemt als voorbeeld de mannen van de Dahomeystam; 447: ook de Botocudos kennen feminiene mannen en masculiene vrouwen.
- 57 Briffault, *The Mothers* II, 525.
- 58 Sjöö en Mor, *The Great Cosmic Mother*, 217 dat de koningin haar gemaal steeds meer uitvoerende functies zou overdragen en hem toestond haar naam te dragen en haar bevoegdheden en heilige instrumenten en regalia, zou een proces zijn dat in Mesopotamië is begonnen. Hij handelde als de heilige agent van de koningin/godin.
- 59 VIGV 79 LOMA 66; Annine van der Meer, 'Op bezoek bij Venus met de hoorn in Bordeaux in sept. 2012', artikel on line; *Vijf miljoen jaar menselijk avontuur*, 251 afb. 74. Voor geografie zie 250 met vallei van de Grande Beune die zes kilometer verder samenvloeit met de Vézère.
- 60 Alexander Marshack, *The Roots of Civilization. The beginnings of man's first art, symbol and notation*. Londen, 1972, 334 voor afbeelding en profile.
- 61 *Vijf miljoen jaar menselijk avontuur*, 251 afbeelding 74 met een beschrijving van het reliëf: '... Een gynaecoloog (J. P. Duhard) heeft onlangs het beeld beschreven. Het gaat volgens hem om de afbeelding van een nog jonge... vrouw, van wie de gebaren en het volume van de buik op een nakend moederschap wijzen...'
- 62 Marija Gimbutas, *The Language of the Goddess*, 141-145 geeft diverse voorbeelden waaronder afbeeldingen uit de Sesklocultuur uit Thessalië van rond de 6300 v. Chr. (figuur 217, 218, 219) en Cucuteni uit Moldavië in Roemenië (figuur 221).
- 63 Volgens Levy, *The Gate of Horn*, 59 zou de creatieve kracht van de bizon via de hoorn naar buiten komen. Anderen associëren de hoorn met de maansikkel, Sjöö/Mor, *The Great Cosmic Mother*, 84.
- 64 Levy, *The Gate of Horn*, 59, 67; Zitman, *Kosmische Slinger der Tijden*, 26 stelt dat graveringen in Algerije (Zuid-Oran) eerder Europees dan negroïde aandoen. Vraagt zich af waarom de Cro-Magnonmensen zich met rode oker insmeerden; 89 Europa wordt de 'dochter van het rode land' genoemd; 89 vermeldt ook dat sommigen het oude Atlantis 'het rode land' noemen, niet duidelijk is waarom.
- 65 *Vijf miljoen jaar menselijk avontuur*, 251: 'De hoorn met de dertien inkervingen is op veelvuldige wijze geïnterpreteerd geworden. Gaat het om een hoorn des overvloeds, een plengvaas, een jachthoorn, een... aantekening in verband met de jaarlijkse maancyclus of zoals zeer onlangs werd voorgesteld om een zwangerschapskalender?'
- 66 *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*. Karel van der Toorn, Bob Becking, Pieter W. van der Horst ed. Leiden, 1995, in het volgende afgekort met **DDD** onder 'moon', 1101.
- 67 Herrmann-Lisi, *Maanmacht*, 42 noemt vb. uit Oude Testament dat talrijke sporen van de maancultus bevat. Men liet in Jeruzalem alle trompetten en bazuinen schallen bij nieuwe maan. Zie par. 'de verborgen Moeder in de jaarcyclus' bij Israël.
- 68 LOMA 448 [II.5.10] voor afb. van baarmoeder en eierstokken welke sprekend op *runderhoofd* met hoorns lijkt; deze werd eerst geïnterpreteerd als *koehoofd* en later als *stierenhoofd* met div. lit. verw.; VIGV 329; zie VVTM 158 n 54 voor verw. naar D. Cameron; Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 30.
- 69 Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, 28 par 1.7.2 'De maan en het belang van de donkere fase in de maand' met lit. verw. naar Miranda Gray, Rebecca Orleane over vrouwen met een geïntegreerde linker- en hersenhelft, vandaar dat vrouwen vredestichters en goede zorgverleners zijn en Anne Baring in *The Dream of the Cosmos*, die spreekt van 'lunaire of maanculturen' waarin licht en donker nog samengaan; vrouwen kennen dit verschijnsel vanuit hun maancyclus en staan daarom in maanculturen centraal; Sjöö en Mor, *The Great Cosmic Mother*, 186; Thompson, *The Time Falling Bodies*, 105; Barbara Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'menstrual blood' 635-45 en 'menstrual calendar' 645-48.
- 70 LOMA 66 [I.4.11b]; Levy, *Gate of Horn*, 60 n. 1.
- 71 LOMA 66 **101** [I.4.88]; VIGV 94; Cohen, *La Femme des origines*, 101 voor afb.
- 72 Marshack, *The Roots of Civilization*, 282 voor beschrijving proces in vrouw; 316 voor vrouwelijke symbolische processen.
- 73 LOMA 87 [I.4.55]; VIGV 77; Cohen, *La Femme des origines*, 86 afb.
- 74 *Vijf miljoen jaar beschaving*, 252.
- 75 *Vijf miljoen jaar beschaving*, 252.
- 76 LOMA 66 n 56 over Franse specialisten die ervan uitgaan dat er in Laussel een speciale vrouwenafdeling is geweest; Baring, Cashford, *The Myth of the Goddess*, 18 n. 8.

- 77 VIGV 83 LOMA 89 [I.4.60]; Cohen, *La Femme des origines*, 80 omschrijft de afb. als 'figuur met twee hoofden'; *Vijf miljoen jaar beschaving*, 251 als 'scène met twee personages'; Gimbutas, *The Language of the Goddess*, 172 als 'dubbele godin of tweelinggodin'.
- 78 Levy, *The Gate of Horn*, 59 geeft voorbeelden van 'erotische' interpretatie van kunst b.v. in Les Combarelles; Levy, 59 de sculpturen van Laussel werden ook als 'images of personal desire' opgevat; 60 over de mogelijke copulatie 'it was thus restored in some handbooks' en geeft verwijzing naar S. Reinach, *Répertoire de l'art quaternaire*, 1913, 120; Levy, 60 'On the unsatisfactory evidence of a photograph... (ik parafraseer) lijkt de vrouw die nogal groot is net als de anderen recht op te staan, 'de gevorkte baard' op het vermeende mannelijke hoofd zijn de overblijfselen van haar benen... 'This doubtful 'group' has been produced as the crowning proof of the erotic nature of the statues' en verwijst voor citaat naar G. H. Luquet, *The art and Religion of Fossil Man*, 1930, 110.
- 79 Leroi-Guirhan, *Les Racines du monde*, 21, 193 volgens moderne onderzoekers is het geen koppel, dus een paar van man en vrouw, paarvorming kent men niet, het is groepsvorming wat de klok slaat. Ook bij de dieren. In feite ontbreekt bij zowel mens als dier ieder elementair seksueel kenmerk. Deze opvatting krijgt steeds meer bijval zie Badinter, *De Een is de Ander*, 48 en 275 n. 81.
- 80 Gimbutas, *The Language of the Goddess*, 172 meent dat het om een dubbele godin of tweelinggodinnenafbeelding gaat. Het zouden twee vrouwenlichamen zijn die in een eén vervat zijn. Zij meent dat een van de vrouwenlichamen volumineuzer is dan het andere; VIGV en LOMA over de 'barende houding' die lang is opgevat als 'parende houding'; VIGV register onder 'barende houding 81-83 113 120 121 178 389 411-425 en 'barende vrouwe' 82 120 325 335 389 411-425 en met name onder 'Venus accueillante' 82 124 411; LOMA 88-89 160-61 220 516-29 zie register onder 'pose Venus accueillante' 89 161 517 521.
- 81 LOMA 78 VIGV 82 met aantallen; Cohen, *La Femme des origines*, 81 verwijst naar het werk van Randall White en Michael Bisson.
- 82 VIGV 82 LOMA 88 [I.4.59]; Sjöë en Mor *The Great Cosmic Mother*, 47.
- 83 Ucko, *Paleolithische rotskunst*, 97 noemt de afb. 'uniek, omdat het een dubbelfiguur voorstelt; ten minste een van de twee figuren heeft borsten. Dit reliëf is geïnterpreteerd als de uitbeelding van een copulatie of een bevalling, maar omdat het gesteente zeer verweerd is, is het uiterst moeilijk om de details van de figuur te onderscheiden'; op 92-93 luidt het onderschrift bij afbeelding 58 'Diep gegraveerde figuur meestal geïnterpreteerd als een coïtus of als een bevalling in Laussel'.
- 84 Gimbutas, *The Language of the Goddess*, 99-111 voor diverse afbeeldingen van zwangere en barende vrouwen.
- 85 André Leroi-Gourhan, *Les Religions de la Préhistoire*, Parijs, 1958, 120; Marshack, *The Roots of Civilisation*, 198-99 voor lijst van 100 verschillende abstracte symbolen gebaseerd op het werk van Leroi-Gourhan; Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 18; Ucko, *Paleolithische rotskunst*, 194-223 bespreekt werk van Leroi-Gourhan en Laming; LOMA 66 n 57 over 'vrouwengrot' in Laussel.
- 86 Marie König, *Am Anfang der Kultur. Die Zeichensprache des frühen Menschen*. Frankfurt, Berlijn, Wenen, 1981; niet besproken in haar tekst zijn de rots-Venus van Abri Pataud uit 21.000 v. Chr. en de 'losse' Venussen van Sireuil en Tursac, uit 25.000 en 22.000 v. Chr. Bij de laatste twee valt de uitgesproken bilpartij op.
- 87 Ehrenberg, *Women in Prehistory*, 14.
- 88 Levy, *The Gate of Horn*, 25, 59 noemt de afbeelding op de wand in Les Combarelles als voorbeeld.
- 89 Ucko, *Paleolithische rotskunst*, 137 n. 58; Jill Cook, *Ice Age Art. Arrival of modern mind*, Exhibition Ice Age Art in het British Museum van 7 februari tot 26 mei 2013, The British Museum Press, Londen, 2013, 228 over de **verouderde schokkende interpretaties** van 'La Femme au Amoureux' uit de grot van Isturitz in Frankrijk; Cook, 228 hekelt ook de naar haar mening **seksistische interpretaties** van 'La Femme au Renne', een afbeelding met een rendier in ityfallische houding boven een liggende hoogzwangere rendiervrouw; Annine van der Meer, 'Venus of een vette vrouw?' Artikel over bezoek aan de tentoonstelling Ice Age Art mei 2013 met boekbespreking van de catalogus *Ice Age Art* van conservator dr. Jill Cook; Eng. vert., 'Venus or an obese woman?' Engelse vert., geplaatst op website van British Museum.
- 90 Ucko, *Paleolithische rotskunst*, 137 n. 59.
- 91 Ucko, *Paleolithische rotskunst*, 138 n. 60.
- 92 Ucko, *Paleolithische rotskunst*, 138 'Voor deze latere auteurs die geobsedeerd waren door de interpretatie van een seksuele magie werd de wereld van de paleolithische mens vaak beheerst door de aanbidding van een moedergodin waarmee alle paleolithische kunst in laatste instantie verband hield'.
- 93 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 13 over continuïteit van religieuze structuur; LOMA 69 met statement van Nicholas Conard 'women determine the portrayal of humankind'; Annine van der Meer, 'Sex, Art and Rock 'n Roll in de steentijd'. On line artikel over lezing N. Conard op 3 maart 2010 in het RMO te Leiden.
- 94 Claire Bellier, Pierre Cathelain, Peter van der Plaetsen, *de Vrouw in de Prehistorie*, 25 'De betekenis van deze kunst is nog niet achterhaald. In haar symbolische functie vertalen de afbeeldingen zonder enige twijfel de denkwereld, de rituelen en de tradities van deze mensen. Wij zijn echter niet in staat de zin ervan te begrijpen. Recente onderzoekers leggen meer en meer de link met het sjamanisme'.

I H. 5 DE CODE VAN DE 'VENUSKUNST' ONTCIJFERD IN DE OUDE STEENTIJD

Voor diverse afbeeldingen zie VIGV deel 1 hfdst 4; zie register VIGV onder 'Venus' LOMA deel 1 h 4

- 1 Voorbeeld van de symbolische interpretatie is het werk van James B. Harrod, 'The Hohle Fels Female Figurine: Not pornography but a Representation of the Upper Paleolithic Double Goddess', *The Journal of Archaeomythology*, 2011 vol 7; James Harrod, Kristina Berggren, 'Understanding Marija Gimbutas', *Journal of Prehistoric Religions* X: 70-73; James Harrod, 'Upper Paleolithic Art, Religion, Symbols, Mind', Origins Net artikel online; Veen, *The Goddess of Malta*, Haarlem, 1992, 4.
- 2 VIGV 58 LOMA 52 [I.3.10a] over 'wapenstokken' die kalenderstokken blijken te zijn; vanaf 300.000 v. Chr. zijn er gemerkte stokken gevonden. Zij zijn gemaakt door de allereerste Neanderthalers. Vanaf 50.000 jaar v. Chr. verschijnen de gemerkte stokken op de wanden van grotten.
- 3 *Vijf Miljoen jaar menselijk avontuur*: op 163, afb. nr 162 en 192 met div. afb. Men spreekt van 'versierde staven'. Zie ook afbeeldingen op p. 75 (versierde mammoetrib); Marshack, *The Roots of Civilization*, 219; Levy, *The Gate of Horn*, 42 figuur 20; Levy, 48 met diverse voorbeelden figuur 5a, b, c, d en g; 50, figuur 5g uit Siberië uit de Aurignacperiode; Sjöo en Mor, *The Great Cosmic Mother*, 144.
- 4 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 25.
- 5 Ucko, *Paleolithische rostkunsten*, 16 een aantal sieraden is soms versierd, het gebruik is nog steeds raadselachtig; Burenhult, *De Eerste Mens*, 139 spreekt van 'dirigeerstokken'; Ucko, 22: de kunst van de beenbewerking beleeft zijn grootste bloei... en voorwerpen als de 'batons de commandement' zijn vaak rijkelijk voorzien van gravering van dieren... en geometrische motieven; Sjöo en Mor, *The Great Cosmic Mother*, 145: het was de vader van de Franse archeologie genaamd Abbé Breuil die de stokken de naam meegaf 'le baton de commandement'. Het waren 'insignia van mannelijk heersen'.
- 6 Briffault, *The Mothers*, I, 491-505 wijst erop dat in zoals hij het noemt matriarchaal georganiseerde samenlevingen de hoofdman of leider slechts een beperkte functie heeft. Hij geeft leiding aan de jacht en aan de oorlog en treedt naar de buitenwereld op als politieke leider en onderhandelaar (492). Hij kan niet op eigen initiatief handelen. Hij is slechts woordvoerder.
- 7 Alexander Marshack, *The Roots of Civilization*. Zie voor bespreking van en positief oordeel over *The Roots of Civilization*: Review van Ann Sieveking, *Antiquity*, XLVI, 1972, 329-30, 30: "However, this does not alter the fact that Marshack, who is not a professional archaeologist, has made one of the most considerable contributions to

the study of Palaeolithic art that we have seen in recent years. His publishers are justified in describing his work as a breakthrough and we are in his debt"; Voor positief oordeel zie Thompson, *Time Falling Bodies*, 95-6; Sjöo en Mor, *The Great Cosmic Mother*, over maankalenders 144-149.

- 8 Marshack, *The Roots of Civilization*, 49 beschrijft het bot uit Arbri Blanchard; VIGV 79 met afb. van bot van Abri Blanchard; LOMA 66 [I.4.10].
- 9 Review Ann Sieveking 329 voor opmerking over duplicaten: "These calendars occur at all stages of the Upper-Palaeolithic and they include some of the most remarkable series of duplications that we know. In particular there is the design that Marshack found on two eagle bones from Le Placard. Piette illustrates about twelve examples of this design from the Pyrenean caves, it occurs in the Dordogne and there is a beautiful example from Predmost in Central-Europe. I think that the lobed bone plaques with notched edges from Kostienki, Avdevo and interestingly Isturitz as well, might be also something of this kind. They would, perhaps, repay micro-photographic study".
- 10 Marshack, *The Roots of Civilization*, 228.
- 11 Ibid., 228.
- 12 Marshack, *The Roots of Civilization*, 216-8; 221-224; 236.
- 13 Ibid., 243.
- 14 Ibid., 244; zie 198-99 voor lijst van 100 verschillende abstracte symbolen gebaseerd op het werk van Leroi-Gourhan.
- 15 Marshack, *The Roots of Civilization*, 263 figuur 139a; 342; LOMA 449 in tegenstelling tot de mannetjesrendieren verliezen vrouwjesrendieren hun gewei niet in de wintertijd.
- 16 Marshack, *The Roots of Civilization*, 244.
- 17 Ibid., *The Roots of Civilization*, 337.
- 18 Alexander Marshack, 'Indian Calendar Stick', *Science* 85 6 no 2 (maart 1985), 7: één staat er afgebeeld op een portret uit 1828 van een Winnebago-opperhoofd van 53 inch lang aan vier kanten ingesneden. Het lunaire jaar was erop aangegeven, het solaire jaar en de tijden van rituelen en feesten. Bij drie Amerikaanse stammen ontdekte Marshack vijf kalenderstokken.
- 19 Sjöo en Mor, *The Great Cosmic Mother*, 145. Er zijn niet alleen stokken gevonden maar ook stenen waarop zich in het rood tekens bevinden.
- 20 Davidson, *Roles of the Northern Goddess*, 79: in het Keltisch is het woord voor moeders 'matra'; Lappen en Finnen spreken van 'madder'. Dit betekent moeder maar ook aarde of grond (144).
- 21 Gerhard Pöllauer, *Die verlorene Geschichte der Amazonen*, 130.
- 22 Walker, *Woman's Encyclopedia of Myths and Secrets*, 71 onder 'astrologie' mathesis is moederkennis; 618 onder 'mater'; Sjöo en Mor, *The Great Cosmic Mother*, 147.
- 23 LOMA 95 [I.4.71] VIGV 87 over touwfiguren en touwspelletjes tijdens periode van gezamenlijke afzondering van vrouwen; LOMA 103 en VIGV

- 96 over vrouwelijk sjamanisme; Jean Clottes en David Lewis-Williams, *Chamanes de la Préhistoire*, 73, 111-4, 116, 124, 125, 176; David Lewis-Williams, *The Mind in the Cave*, 197, 205, 267 pleit in diverse hoofdstukken sterk voor *sjamanistische* achtergrond van religie en kunst; Sjöö en Morr, *The Great Cosmic Mother*, voor speciale relatie tussen sjamanisme en vrouwen die wanneer zij menstrueren, andere hersenactiviteit ontwikkelen 189, 225; A. Lieber en Jerome Agel, *De Maan en wij. Lunaire invloeden op lichaam en geest*. Amsterdam, 1980; Walker, *Woman's Encyclopedia of Myths and Secrets*, 669-73 onder 'moon'; van der Meer, *De Zwarte Madonna*, 28-29.
- 24 Levy, *The Gate of Horn*, 6.
- 25 Levy, *The Gate of Horn*, 6, 55, 65-70.
- 26 Levy, *The Gate of Horn*, 55.
- 27 Catalogus Tentoonstelling *Vijf Miljoen Jaar Menselijk Avontuur* in het Paleis voor Schone Kunsten te Brussel 14.9.1990 – 30.12.1990 met op 106 een prachtig voorbeeld van een halssnoer van schelpen uit het Tertiair uit Dolni Vestonice.
- 28 David Lewis-Williams, *The Mind in the Cave*, 263 over schelpen als halssnoeren en hangers o.a. over een met rode oker bedekt exemplaar in Lascaux (fig 60); Walker, *Woman's Encyclopedia of Myths and Secrets*, 182 onder 'cowrie' over skeletten van rond de 20.000 die bedekt onder cowrieschelpen, zijn teruggevonden, zie ook 496 onder 'kauri' over schelp als symbool voor de vulva; Sjöö en Mor, *The Great Cosmic Mother*, 217.
- 29 E. O. James, *The Cult of the Mothergoddess*, 16 noemt bij de talloze andere voorbeelden het graf bij Laugerie-Basse, waar de schelpen in paren gerangschikt waren; E. O. James, *Prehistoric Religion*, 21-29; Briffault, *The Mothers*, III 276; Badinter, *De Een is de Ander*, 49.
- 30 James, *The Cult of the mothergoddess*, 16 bij Grimaldi trof men op het rood gemaakte lichaam van een jongen rond het hoofd vier snoeren van geregen schelpen aan. In een aangrenzende grot vond men maar liefst 7868 zeeschelpen, waarvan er 875 doorboord waren en tot een ketting of schelpenslinger moeten hebben behoord. In een Cro-Magnongraf aan de oever van de Vézère bij Eyzies vond men schelpen per paar rond diverse lichaamsdelen van een dode gerangschikt.
- 31 Pepe Rodríguez, *God is als vrouw geboren*, 109 vermeldt naast andere voorbeelden dat een van de mannen 'werktuigen om zich heen had en lag op een bed van medicinale bloemen, duizendblad, korenbloem, distel, paardenstaart, stokroos enz., die een prachtig groen, wit, geel en blauw bloementapijt vormden'; *Atrium Encyclopedie*, 1990-4, p. 362.
- 32 Levy, *Gate of Horn*, 67 constateert dat een even grote zorg besteed werd aan dode vrouwen, mannen en kinderen; Bellier e.a., *De vrouw in de prehistorie*, 17-9 daarentegen menen dat de vrouwen-graven tijdens het Gravetiaan van 30.000-22.000 minder verfijnd geweest zijn: van de 45 bijzettin-gen die men vond zijn er zeven vrouwen; stelt op 38 dat er enkele uitzonderingen zijn.
- 33 Levy, *Gate of Horn*, 8-11.
- 34 Levy, *Gate of Horn*, 17, 31, pl. 3b, 49. Desondanks stelt Levy dat de mensen rechtshandig zijn geweest. Voor afdrucken van handen uit Neolithicum zie Catal Hüyük.
- 35 LOMA 68 over de onlangs herontdekte vrouwenhanden; David Lewis-Williams, *The Mind in the Cave*, 216-220 geeft tal van vindplaatsen en voorbeelden; Ucko, *Paleolithic Rotskunst*, 99. Men heeft opgemerkt dat de geschilderde handen vaak verminkt zijn (Levy, 17), dit zou te maken hebben met rekenmethoden en telsystemen.
- 36 Levy, *Gate of Horn*, 46-8 vonden van handen in La Ferrassie, Labastide, Mas d'Azil, Oost-Spanje, Birseck, Libië en Oost-Spanje.
- 37 Marie König, *Am Anfang der Kultur. Die Zeichensprache des frühen Menschen*, 22, 131; Göttner, *Das Matriarchat*, I, 114-5; Badinter, *De een is de Ander*, 34; Eisler, *De Kelk en het Zwaard*, 19 n. 14; Marilyn French, *Een vrouwelijke geschiedenis van de wereld*, 35; Briffault, *The Mothers*, II, 448-9; Levy, *Gate of Horn*, 46 n 5.
- 38 Levy, *Gate of Horn*, 48 n 5.
- 39 Levy, *Gate of Horn*, 47 n 7.
- 40 LOMA 62; VIGV 67 n 53; Levy, *Gate of Horn*, 43 noemt grot van de Trois Frères en de afdrucken van voeten in Tuc d'Audoubert; 50: in Montespan is een grondpatroon te zien met voetafdrukken van dansende mensen. Zij oppert op 44 zelfs de mogelijkheid van een heilig huwelijk.
- 41 Baring, Cashford, 6; Martin P. Nilsson, *The Minoan-Mycenaean Religion and its survivals in Greek Religion*, Lijn, 1950, 56 valt hetzelfde op bij de prehistorische grotten in Kreta: doden worden begraven aan ingang van grotten onder de woonplaats van mensen; grotten worden gebruikt als cultusplaatsen.
- 42 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 16; Göttner, *Das Matriarchat*, I, 115.
- 43 VIGV 334 [II.5.17] LOMA 454 [II.5.24] met lit. verw.; Frobenius, *Das unbekante Afrika*, 23; Levy, *Gate of Horn*, 60; Neumann, *The Great Mother*, 114b; French, *Een vrouwelijke geschiedenis van de wereld*, 35 n 15 geeft diverse verwijzingen; Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 125 fig. 32b.
- 44 André Leroi-Gourhan; *Préhistoire de l'art Occidentale*, 1971, 120; Leroi-Gourhan, "The evolution of Paleolithic Art", *Scientific American* (feb. 1968), 61; Baring en Cashford, *Myth of the Goddess*, 18 n 8.
- 45 Marshack, *The Roots of Civilization*, 300 fig. 173 ab; VIGV 18 LOMA 21.
- 46 VIGV 87 n 240 LOMA 95 n 230; van der Meer, *De Zwarte Madonna*, 28 over het belang van menstrueren voor het bewustzijn; Chris Knight, *Blood Relations. Menstruation and the Origins of Culture*, Avon, 1991; Martha K. McClintock, "Menstruation Synchrony and Suppression", *Nature*, 22 januari

- 1971, vol. 229, 171-9, noemt verpleegsters en kostschoolmeisjes; Thompson, *Time Falling Bodies*, 96, 260 n. 30; Betty de Shong Meador, *Inanna, Lady of the Largest Heart*, over het samen vloeien, 140.
- 47 Elise Boulding, *The Underside of History, A View of Women through Time*, Boulder Colorado, 1976, 106; Thompson, 96, 260 n. 31
- 48 Sjöö en Mor, *The Great Cosmic Mother*, 150.
- 49 Harding, *Woman's Mysteries, Ancient and Modern*, 55; Briffault, *The Mothers*, II 430-432 verzamelde in allerlei talen de samenhang tussen de woorden maan-maand-menstruatie-maansverandering. In het Duits heet de menstruatieperiode 'de maan' en in Frankrijk 'le moment de la lune'; Sjöö en Mor, *The Great Cosmic Mother*, 153.
- 50 Christiane Hermann-Lisi, *Maanmacht. Invloeden van de maan op het aardse leven*, Amsterdam, 1997, 109.
- 51 Harding, *Woman's Mysteries*, 74-5.
- 52 Monica Sjöö, Barbara Mor, *The Great Cosmic Mother. Rediscovering the Religion of the Earth*, 187 en 189.
- 53 VIGV 81 LOMA 87 [I.4.56]; Gimbutas, *The Language of the Goddess*, 105, afb. 173ab (La Magdelaine) en c (le Gabillou, Dordogne).
- 54 Gimbutas, *The Language of the Goddess*, 105 figuur 173 de lengte van de figuren 1 en 2 is ongeveer een meter en gevonden in de grot La Magdelaine bij Penne du Tarn uit 10.000 v. Chr. Figuur 3 is afkomstig uit Le Gabillou in de Dordogne en dateert van 13.000-12.000 v. Chr.; Ucko, *Paleolithic Cave Art*, 210-11 afbeelding 90 en 91 deelt op 97 mee dat een gelijksoortige gravure uit Le Gabillou onlangs werd gepubliceerd.
- 55 Nabil I. Ebeid, *Egyptian Medicine In The Days Of The Pharaohs*, General Egyptian Book Organization-Press, 1999, 161-2: noemt voorbeeld van prinses Hehenhit uit de 11e dynastie; zie ook voor beschrijving van dit geval A. T. Sandison, *Diseases in Ancient Mummies, Disease and Ancient Cultures*, Cambridge University Press, Cockburn, 1980, 29-44.
- 56 L. Allason-Jones, *Women in Roman Britain*. Londen, 1989, 36 verwijst naar onderzoek van Margaret Cox: van de 280 vrouwen sterven er 51 in het kraambed; Hilda Davidson, *Roles of the Northern Goddess*, 142 verwijst naar de Zweedse studie van Lily Weiser-All die huiveringwekkende cijfers geeft.
- 57 Briffault, *The Mothers*, I, 458-9 noemt talloze voorbeelden; Adovasio, Soffer, Page, *De Onzichtbare Vrouw (The Invisible Woman)*, 73 gaan in op deze problematiek en geven in fig 3.1 de ligging van de baby in het geboortekanaal.
- 58 Verg. de situatie in Egypte bij Ebeid, *Egyptian Medicine*, 165 figuur 8.6. Deze gestileerde voorstelling in vier fasen vormt de hierogief die betekent: bevallen.
- 59 Levy, *The Gate of Horn*, 62.
- 60 Peter J. Ucko, 'The Interpretation of Prehistoric Anthropomorphic Figurines', *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and*

Ireland 92, 38-54, 46 n. 21 verwijst naar de toonaangevende studie op dit gebied van Noel Morss, 'Clay Figurines of the American Southwest'. *Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology*, Harvard University nr 1, 49, 1-115; Ehrenberg, *Women in Prehistory*, 74-5.

- 61 Ehrenberg, *Women in Prehistory*, 75; LOMA 247-48 'The summary and finale'.
- 62 Ehrenberg, *Women in Prehistory*, 75.
- 63 Levy, *The Gate of Horn*, 56: 'Their milieu is definitely domestic'; Ehrenberg, 74: 'Another interpretation of the Paleolithic figurines stresses the domestic context in which many of the Venus figurines are regularly found, often near hearths in some of the earliest huts and houses' en 76; LOMA 247 'The summary and finale' over 'voormoederbeeldjes' bij allerlei volken over de wereld.

II H. 6 DE VROUWE VAN ANATOLIË

Voor afb. uit Catal Höyük en Hacilar zie VIGV 112-113 en LOMA 150-2.

Zie VIGV 450 register onder 'Catal Höyük' en 452 onder 'Hacilar' en 455 'Turkije' voor de vele verwijzingen. Zie LOMA 582 'Turkey' bij 'Alphabetical List of Images used' voor alle afb. uit Hacilar en Catal Höyük vermeld met jaartal, pagina en nummer.

VIGV kaart 3
LOMA map 3

In de moderne Turkse schrijfwijze wordt Çatalhöyük en niet Catal Höyük of Hüyük als schrijfwijze aangehouden. Ik heb ervoor gekozen de schrijfwijze Catal Hüyük aan te houden die in de eerste en tweede druk van Van Venus tot Madonna gebruikt is.

- Website Ian Hodder: www.catalhoyuk.com; Ian Hodder, *Catalhöyük, The Leopard's tale. Revealing the mysteries of Turkey's ancient town*, Londen, 2006, repr. 2011; voor bespreking van werk van Hodder zie werk van bevriende collega-archeoloog Steven Mithen, *After The Ice*, 92-96; kritisch is Joan Marie Cichon Pd.D., *Matriarchy in Minoan Crete: A perspective from archaeomithology and modern matriarchal studies*, Proefschrift California Institute of Integral Studies, 2013, 71 (beschikbaar on line) die Hodders's werk schaarft onder de laatste fase van de **Nieuwe Archeologie** genaamd de '**postprocessual archaeology**' (zie over Nieuwe Archeologie LOMA 5 37 38 46 140 151 178 185 215 248); zeer kritisch is ook Heide Göttner-Abendroth, *Matriarchal Studies*, 28; Judy Foster, *The Invisible Women of Prehistory, Three million years of peace, six thousand years of war*, Spinifex Press Australia, 2013 schrijft over Ian Hodder: 'Ian Hodder's narrow and prosaic interpretation of the cultures of Catal Hüyük is typical of the **processual approach to archaeology**'.
- Mellaart, *The Goddess from Anatolia*, 2, 8.

- 3 De oude stad ligt op tien kilometer afstand van het huidige Cumra.
- 4 Mellaart, *Catal Hüyük*, 30; Wilson, *Before the Flood*, 122; Kunz e.a., *Götinnendämmerung*, 236.
- 5 James Mellaart, 'De Pre-Urbane Periode in Azië', *Geïllustreerde wereldgeschiedenis van de archeologie*, Helmond, 1981, 363-376, 374.
- 6 Mellaart, *The Goddess from Anatolia*, II, 8; Wilson, *Before the Flood*, 122.
- 7 Mellaart, 'De Pre-Urbane Periode in Azië', *Geïllustreerde wereldgeschiedenis van de archeologie*, 374; op internet circuleren diverse **necrologieën** van Mellaart (1925-2012), waarin zijn werk van onschatbaar waarde wordt geacht, o.a. in het tijdschrift *Cornucopia*.
- 8 Mellaart, *The Goddess from Anatolia*, II, 6 in feite zijn het er 13, omdat niveau 6 bestaat uit een a- en een b-gedeelte.
- 9 Mellaart, *The Goddess from Anatolia*, I, p. viii en 52-53.
- 10 Mellaart, *Catal Hüyük*, 27; Wilson, *Before the Flood*, 118.
- 11 Mellaart, *Catal Hüyük*, 31.
- 12 Mellaart *The Goddess from Anatolia*, I, 105 telt dertien lagen. Dit omdat niveau VI een a- en een b-deel heeft: Wilson, *Before the Flood*, 119 zegt dat het er veertien zijn.
- 13 Mellaart, *Excavations at Hacilar*, 1, h 10 Statuettes and Figurines, 182, geeft lijst van beeldjes, hoofden en andere fragmenten.
- 14 VIGV 113 met vb. op 356 360 392 400 408 414; LOMA 151-2 met vb. op o.a. 508 512 513; Mellaart, *Excavations at Hacilar*, 1, h 10 onder 'Slabs with Incised Features and Schematic Clay Figurines', 176, geeft overzicht van verspreiding van de 76 beeldjes over de huizen.
- 15 Mellaart, *Excavations at Hacilar*, 1, 168 en 170 'The male is virtually absent.. Apparent exception is the group of a young goddess and a boy god' (fig. 227); Mellaart, *Catal Hüyük*, 25.
- 16 Mellaart, *Excavations at Hacilar*, 1, 184 mannen komen voor in Hacilar I; 185 men trekt rond 5000 weg.
- 17 Mellaart, *Excavations at Hacilar*, 1, 166 '45 or more statuettes all came from the floors of a number of houses... they were unbaked at the time of the fire. This suggests that they were manufactured in these buildings, which increases the possibility these buildings were shrines'.
- 18 Mellaart, *Excavations at Hacilar*, 2, 166: fig. 230 uit huis Q.VI.5.
- 19 VIGV 112 391 416; LOMA 150-51 507 508 520; Mellaart, *Catal Hüyük*, 181.
- 20 Mellaart, *Catal Hüyük*, 148 een groep van vier figuren waarvan er twee mogelijk verbonden zijn in een ritueel huwelijk is te vinden in een heiligdom op niveau VI A kamer 30.
- 21 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 91.
- 22 Ates, *Mythology and Symbols*, 111 fig 112; Mellaart, *Catal Hüyük*, 136 afb. 70-2 niveau VI a kamer 10; Mellaart, *The Goddess from Anatolia*, II, 12.
- 23 Mellaart, *The Goddess from Anatolia*, II, 52; Mellaart, *The Goddess from Anatolia*, II, 12 de godin in claviform of violvorm komt in twee- en meervoud in **allerlei culturen** voor b.v. in de Beidhacultuur en de Vincacultuur; Wilson, *Before the Flood*, 192 verbindt het met latere Amazoneculturen in West-Turkije; LOMA 449 afb [II.5.8] [II.3.23] met vrouwe en kind in baarmoeder; LOMA 362 [II.3.23c] VIGV 256 [II.3.43, links] voor fresco met violvormige figurine.
- 24 Mellaart, *Catal Hüyük*, 203, vermeldt de twee beeldjes onder nr. 8 in niveau VI kamer 44.
- 25 Mellaart, *Catal Hüyük*, 186, 203, afb. 73-76 in niveau VIa kamer 10 is mogelijk ouder en komt uit niveau VII kamer 8.
- 26 Mellaart, *Excavations at Hacilar*, 1, 167.
- 27 Mellaart, *Excavations at Hacilar*, 2, 173, 476 het betreft beeld nr 539 gevonden in huis Q.3, pl. CXXVII, fig. 196.
- 28 Mellaart, *Excavations at Hacilar*, 2, 475: beeld nr 508 uit huis Q.VI.5.
- 29 Mellaart, *Excavations at Hacilar*, 2, 173, 477 niveau VI: beeld nr 557 uit huis Q.5, fig. 197.
- 30 Mellaart, *Excavations at Hacilar*, 1, 171.
- 31 Mellaart, *Excavations at Hacilar*, 2, beeld nr 152 figuur nr 245, b 314 f 243, b 323 f 246 nr 2, b 324 f 242, b 485 f 213, b 486 f 192, b 507 f 208, b 509 f 199b, b 508 f 195, b 509 199b, b 513 f 194, b 522 f 206, b 514 f 204, b 515 f 207, b 522 f 206, b 508 f 195, b 534 f 199a, b 536 f 200b, b 539 f 196, b 569 f 205, b 571 f 198, b 577 f 197, b 585 f 200a, en de drie slankere vrouwen die de borsten vasthouden en fragmenten.
- 32 Mellaart, *Excavations at Hacilar*, 1, 167 'On the whole they tended to cluster near the hearth and they are never found mixed up with other objects, such as pots, sickles or bone tools, all of which occur in these houses. The central group in house Q.5 was imbedded in grain...'
- 33 Mellaart, *Excavations at Hacilar*, 2, beeld nr 519 van zittende moeder met kind dat op schoot staat uit huis Q.VI.5; beeld nr 575 van zittende moeder met liggend kind op schoot uit huis Q.VI.3.
- 34 Mellaart, *Excavations at Hacilar*, 2, 496, beeld nr 573 zittende moeder met kind dat op rug klimt uit huis Q.VI.5.
- 35 Mellaart, *Excavations at Hacilar*, 2, 211 en 502 beeld nr 528 uit huis Q.IV.5 op pl. LIII en fig. 227.
- 36 Mellaart, *Excavations at Hacilar*, 2, 495 het beeld nr 519 uit huis Q.IV.5 van 'zittende moeder met kind', pl. CXLII en CXLIII en op 496 en 497 de beelden nr 575 'zittende vrouw met kind op haar schoot', pl. CXLIV en nr 573 'zittende vrouw met kind dat op haar rug klimt' uit hetzelfde huis, pl. CXLV.
- 37 Mellaart, *Excavations at Hacilar*, 2, 503 beeld nr 518 uit huis Q.IV.5 'meesteres van de dieren' of vrouwe gezeten op luipaard die luipaardpup vasthoudt, pl. CLV, CLVI, CLVII.
- 38 LOMA 448 afb. II.5.8-9 met symbolen rond geboorte waaronder de vulva en de fallus; Mellaart,

- Excavations at Hacilar*, 1, 170 **elk seksueel kenmerk is afwezig, de seksuele daad wordt niet afgebeeld**; Mellaart, *Catal Hüyük*, 202, volgens hem heeft seks in de kunst te maken met mannelijke kunstenaars, die mannelijke drift tot uiting brengen!
- 39 Het beeldje meet 1.8 bij 2.2 centimeter en is te vinden op de website: <http://www.smm.org/catal/artefacts/figurines/female-figurine/>.
- 40 LOMA 523 [II.7.38] over standpunt van **de Nieuwe Archeologie** tav barende vrouwen die als 'geslachtsloos' of als 'dieren' worden geïnterpreteerd en VIGV 415 [II.7.58]; Ian Hodder, *Catal Hüyük. The Leopard's Tale*, 157 kleurenafbeelding 18 met onderstaande tekst 'relief of a **splayed figure** from Mellaart's Shrine VII.23 (approximately 1 m high). Such reliefs were originally interpreted by some as representations of the Goddess; Heide Göttner-Abendroth, *Matriarchal Studies*, 30, schrijft dat bij de recente reconstructies godinsculpturen van **berenoren** voorzien zijn, zoals bij een tentoonstelling over de stad in 2006: 'This is a case of cynically deceiving the public. These blunders are thoughtlessly repeated by younger archaeologists for the sake of their careers'. Ian Hodder wisselt met Anita Louise in januari en februari 1998 e-mails uit. Hij schrijft op 7.2.98 op p. 7 dat de meeste van de afbeeldingen zoals zijn medewerkster en de specialiste op genderterrein Naomi Hamilton ook aanvoert, **'seksloos'** zijn; en op p. 8 (ik parafraseer): 'je kunt niet aan ze zien of het mannen of vrouwen zijn: ze hebben **geen borsten**. Het aantal duidelijke vrouwen en mannen is niet groot. Bovendien komen de kleifiguren niet op speciale plaatsen voor. Een graanput heeft geen symbolische betekenis. De meeste beeldjes zijn klein en hebben losse hoofden'. En daarmee worden de vrouwelijke figurines afgedaan.
- 41 Mellaart, *Catal Hüyük*, 201 jeugdige leeftijd van jonge godin wordt getoond door afwezigheid van borsten; Mellaart, *Excavations at Hacilar*, 1, 180.
- 42 LOMA 518 [II.7.26a] 522 [II.7.38]; VIGV 272 [II.3.83] 419 [II.7.76]; Mellaart, *Catal Hüyük*, 113 zie niveau VII kamer 23 en op 114 niveau VII kamer 31.
- 43 Mellaart, *The Goddess from Anatolia*, II, 6.
- 44 *ibid.*, II, 7.
- 45 *Ibid.*, I, 58.
- 46 *Ibid.*, I, 157 op level A.II.1; zie I, 183 voor tekst; VIGV 112 416; LOMA 151 520 voor de beroemde Graangodin gevonden in een graankast.
- 47 Mellaart, *The Goddess from Anatolia*, I, 58, 60
- 48 *Ibid.*, I, 60; Mellaart, *Catal Hüyük*, 60; Marija Gimbutas, *The Civilization of the Goddess*, 8-9 en 255-56 over symbolen van dood en wedergeboorte (bucrania, gieren en kikkors godin van regeneratie) in zwart op **oostmuren** en die van de godin die baart en leven geeft in rood op de **westmuren**; Cichon, *Matriarchy in Minoan Crete*, 153 n 107 met verw. naar Gimbutas, *The Language of the Goddess*, 108; Foster, *The Invisible Women of Prehistory*, 89.
- 49 De nieuwsbrief kun men vinden op e-mail Hodder op www.catal.arch.cam.ac.uk/catal/catal.htm. Zie ook e-mail aan Anita Louise van 7.2.98 op p. 10. Er is een nieuwsbrief en er is een database met onder andere de archiefverslagen.
- 50 Mail op p. 9; LOMA 150 n 73 meldt dat hij inmiddels spreekt van een *egalitaire* samenlevingen en op de teksten bij de borden in het museum bij de site Catal Hüyük spreekt Hodder ook van een *egalitaire* samenleving; Judy Foster, *The Invisible Women of Prehistory*, 86 stelt dat Hodder 'failed to mention any important artefacts relating to women, but concentrated on emphasising a strong male hunter presence which he identified through reference to wild animal remains and images in the art. His constant comparisons of a remarkable 9,000 year-old Neolithic agricultural civilisation with the Polynesian island of Tikopia horticultural culture less than 3,000 years old has done little to substantiate his argument, as they have such very different contexts'; zie ook 89: 'Ian Hodder says that most of the figurines are male and represent the importance of the male hunters'.
- 51 B Sykes, *De Zeven Dochters van Eva. Van welke oermoeder stammen wij af?* Baarn, 2002, 76, 92, 137, 237 over het verschil tussen het mitochondriale en het 'nucleaire' DNA, 'dat gelijkelijk van beide ouders geërfd wordt'.
- 52 Voor diverse vb. zie VIGV 450 register 'Catal Hüyük' en 452 'Hacilar' en LOMA 582 'Turkey'; Mellaart, *The Goddess from Anatolia*, I, 82.
- 53 Judy Foster, *The invisible Women of Prehistory*, 88 n 13 met verw. naar Marija Gimbutas; Mellaart, *The Goddess from Anatolia*, I, 50, zie op 112 schrijn VII.8. Hier is na 100 lagen pleister met het giermotief een zwarte stier overheen geschilderd.
- 54 VIGV 256 [II.3.42, 43 en 44ab] met drie gierfresco's en een tapijt met gierafb.; LOMA 362 [II.3.23bc] met twee gierfresco's; Mellaart, *Catal Hüyük*, 204.
- 55 Mellaart, *Catal Hüyük*, 205.
- 56 Mellaart, *Catal Hüyük*, 66; Mellaart, *The Goddess from Anatolia*, II, 3, 12.
- 57 Mellaart, *Catal Hüyük*, 70 en 80.
- 58 LOMA 151 n 77 en 78 met afb. [I.6.20] van vrouwelijke rode oker schedel, wijst op samengaan van vrouwelijke rode-oker-schedels (al of niet met maskers) met spiegels; Mellaart, *Catal Hüyük*, 79 'It is therefore a possibility to be borne in mind that red-ochre burials only took place in sanctuaries'; Mellaart, *Catal Hüyük*, 225 de schedels zijn niet getrepaneerd, men heeft geen gewelddadige dood ondergaan.
- 59 Mellaart, *Catal Hüyük*, 207.
- 60 Mellaart, *Catal Hüyük*, 207; *Goddess from Anatolia*, I, 206.
- 61 Mellaart, *Catal Hüyük*, 79 over 'priesteressen': er is nog een groep vrouwen die voor deze functie in aanmerking komt. Dat zijn de dames die niet met rode oker het graf ingaan maar met spiegels van obsidiaan. Dit is hard vulkanisch glas dat vrij

- zeldzaam is. Ook hier bestaat er hoewel minder dan bij de 'rode dames' een verbinding met dames die dienst doen in een *heiligheid*. In beide gevallen kan het volgens Mellaart om *priesteressen* gaan; Foster, *The Invisible Women of Prehistory*, spreekt van 'priesteressen'; Gimbutas, *The Civilization of the Goddess*, 7 van 'tempels', ook omdat de ruimten verbaasd schoon zijn gehouden; zie LOMA 151 voor belangrijke vondst van vrouw in 2004 in gebouw 42 op niveau 5 uit 6300 v. Chr. In dit graf ligt een vrouwe in de gebruikelijke foetushouding met het voorhoofd tegen een gepleisterde schedel die beschilderd is met rode oker. Deze schedel is verscheidene keren gepleisterd en beschilderd. Mogelijk is deze indertijd tentoongesteld voordat deze begraven werd. *De twee vrouwen moeten verwant zijn aan elkaar*. De twee dames zijn belangrijk geweest voor de familiegroep die begraven is in gebouw 42; in het museum te CH trof ik een afbeelding aan; Hodder, *The Leopard's Tale*, 155 afb 13 en 14 geeft foto van graf en reconstructietekening die ook in het museum te vinden is; in een museum in de omgeving trof ik een ander graf aan met een rood geschilderde vrouwenschedel uit CH.
- 62 VIGV 112-13 LOMA 150-52; VIGV 416 [II.7.70, 71, 72] LOMA [II.7.34abc] voor 'barende Moedergodin zittend op luipaarden' ook wel genoemd 'de Graangodin' vanuit drie posities; zie Mellaart, *Catal Hüyük*, 186 over haar, men vond haar in niveau A II kamer 1; voor de luipaarddames in dit boek *Van Venus Tot Madonna* afgebeeld op p. 120 zie Mellaart, *Catal Hüyük*, 156 afb. X uit schrijn VI.10, de dames worden door hem beschreven als het 'double aspect of the goddess: mother, maiden accompanied by the divine child'; VIGV 262 [II.3.58] LOMA [II.3.33d] afb. van een van de luipaarddames; Mellaart, *Catal Hüyük*, 186 met afbeeldingen van geopende slaap- en zit-platforms waar de ontvleesde skeletten gewikkeld in matten en kleden, werden herbegraven.
- 63 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 88; VIGV en LOMA met diverse luipaardfresco's, kleinkunst en grote sculpturen van 'de luipaardgodin' of dames in luipaardkleding; VIGV 262 [II.3.57] LOMA 370 [II.3.33c] met luipaardfresco en schets [II.3.33b].
- 64 Mellaart, *Catal Hüyük*, 79: 'leopard skins probably denote a ceremonial garment of male priests as in dynastic Egypt'; Mellaart, *Excavations at Hacilar*, vol 2, 186 (ik parafraseer): 'het is mogelijk dat zoals elders luipaard en luipaardkleding symboliseren dat het om een priesteres gaat' (zie VVTM 218 met Egyptische prinses-hogepriesteres in luipaardvel).
- 65 Mellaart, *Catal Hüyük*, 79.
- 66 LOMA 151 n 79 en 306 [II.2.35]; Gimbutas, *The Living Goddesses*, 113; Gimbutas, *The Civilization of the Goddess*, 9.
- 67 Ates, *Mythology and Symbols*, 106 fig. 104 voor duidelijke afbeelding; Mellaart, 'De Pre-Urbane Periode in Azië', *Geïllustreerde wereldgeschiedenis van de archeologie*, 363-376, 374 voor afb. van dit fresco op niveau VII.
- 68 Mellaart, *The Goddess from Anatolia*, II, 21.
- 69 Mellaart, *Catal Hüyük*, 112, 182.
- 70 LOMA 388 [II.3.57ab] zie hier ook [II.57cd] en 518 [II.7.26b]; VIGV 272 [II.3.84]; Mellaart, *Catal Hüyük*, 110 niveau VII.1 met afb. op 111.
- 71 Mellaart, *Catal Hüyük*, 111 niveau VII kamer 8 en VI. B kamer 12.
- 72 Mellaart, *Catal Hüyük*, 113 niveau VII kamer 23.
- 73 VIGV 419 [II.7.76]; LOMA 518 [II.7.26a] 523 [II.7.38]; Mellaart, *Catal Hüyük*, 113 niveau VII kamer 23.
- 74 Mellaart, *Catal Hüyük*, 113; Mellaart, 'Excavations at Catal Hüyük 1965, Fourth Preliminary Report', *Anatolian Studies* 16, 180-2; Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 86.
- 75 Voor Cyprus zie VIGV 419 [II.7.77-8] LOMA 525 [II.7.39abcde]; voor Malta VVTM 40 n 4 met verw. naar Marija Gimbutas; Wilson, *Before the Flood*, 114-115, 161.
- 76 Mellaart, *Catal Hüyük*, 114 niveau VII kamer 31.
- 77 Ibid., 114 niveau VII. 45 met afb. op 115.
- 78 ibid., 52 voor indeling in niveau's met het volgende tijdschema (alle jaartallen vallen v. Chr). 7250 v. Chr. stichting; 7250-6500 niveau XII en XI (nog niet onderzocht); 6385 niveau X; 6280 niveau IX; 6200 niveau VIII; 6050 niveau VII; 5950 niveau VI; 5880 niveau VIA; 5830 niveau V; 5790 niveau IV; 5750 niveau III; 5720 niveau II; 6200-5800 mini-ijstijd; na 5600 de stad wordt verlaten; men stort de huizen vol puin.
- 79 Mellaart, *Catal Hüyük*, 117 VI B.12.
- 80 Ibid., 117 VI B.20, VI B.1, VI B.7, VI B.14 (tweelinggodin).
- 81 Ibid., 120 VI.14.
- 82 ibid., 124 VI B. 8.
- 83 LOMA 388 [II.3.57a]; VIGV 272 [II.3.84]; Mellaart, *Catal Hüyük*, VI A. 10.
- 84 Mellaart, *Catal Hüyük*, 77.
- 85 Mellaart, *Catal Hüyük*, zie overzicht op 81.
- 86 Göttner, *Das Matriarchat I*, 106; Kunz e.a., *Göttinnendämmerung*, 245.
- 87 Niveau III A kamer 1.
- 88 Mellaart, *The Goddess from Anatolia*, I, 78, 129 en 170; III, 1, 13.
- 89 Marija Gimbutas, *The Civilization of the Goddess*, 226-228, 342 beschouwt de vulva en de fallus als symbolen van **generatie** en **regeneratie** (zij staan op diverse fresco's afgebeeld, voor duidelijk vb. zie LOMA 448 [II.5.8]; Mellaart, *Catal Hüyük*, 202 gaat uit van onjuiste afwezigheid van fallus; de mannenbeeldjes verdwijnen volgens Mellaart na 5800 v. Chr. In Hacilar worden na 5700 v. Chr. helemaal geen mannenbeeldjes meer gemaakt.
- 90 Mellaart, *Catal Hüyük*, 176, 181.
- 91 Mellaart, *Excavations at Hacilar*, 1, 167; Mellaart, *Catal Hüyük*, 183 in Hacilar is de centrale groep uit huis Q.5 ingebed in graan. In Catal Hüyük worden beeldjes gevonden in het graan in

- het Luipaardheiligheidom uit laag VI A. kamer 44 en in de graankast uit laag II.
- 92 Mellaart, *Excavations at Hacilar*, 1, 185; Mellaart, *Catal Hüyük*, 202; vergelijk de Graangodin gevonden in een graankast VIGV 112 en 416; VIGV 416 [II.7.70, 71, 72] en LOMA [II.7.34abc] voor 'barende Moedergodin zittend op luipaarden' ook wel genoemd 'de Graangodin' vanuit drie posities.
- 93 Wilson, *Before the Flood*, 138.
- 94 Wilson, *Before the Flood*, 143.
- 95 Wilson, *Before the Flood*, 139 stelt dat dit rond 6000 v. Chr. plaatsvindt.
- 96 Mellaart, 'De Pre-Urbane Periode in Azië', *Geïllustreerde wereldgeschiedenis van de archeologie*, 376 zij verplaatsen hun stad naar de nadere kant van de rivier, naar Catal Hüyük-West. Hier weten we nagenoeg niets van.
- 97 Wilson, *Before the Flood*, 66; LOMA 126 noemt kustlijn die tegenwoordig 70 m hoger ligt.
- 98 Mellaart, *The Goddess from Anatolia*, vol IV, 60-68 geeft diverse landkaarten met verspreiding van talloze motieven over de verschillende regio's in Turkije. VIGV 222 [II.2.31] 254 [II.3.41] 256 [II.3.44] 300 [II.4.27 en 44]; LOMA [II.7.58a] voor vb. van tapijten; Mellaart, *The Goddess from Anatolia*, vol IV, 66 geeft de verspreiding van het Elibelindemotief over Turkije; voor dit motief VIGV 119 158 341 393 409; voor het enkele Elibelinde- of 'hand-in-de-zij-motief' zie VIGV 222 [II.2.29, 30, 31] en LOMA [II.7.58a]; voor het dubbele Elibelindemotief zie LOMA [II.7.58ac].
- 99 In de oudheid worden in de processie naar Efese door de vrouwen kunstfallussen meegedragen.
- 100 Göttner, *Die Göttin und ihr Heros*, 78.
- 101 Mellaart, *The Goddess from Anatolia*, III, 47.
- 102 Mellaart, *Catal Hüyük*, 176, 181.
- wijzingen op 147-8; Göttner, *Die Göttin und ihr Heros*, 72.
- 6 Ibid., 429 voor de Hatti die vóór de Hettieten het hoogland beheersen; Roebuck, *The World of Ancient Times*, 95 voor vermenging met oudere bevolking.
- 7 Pöllauer, *Die verlorene Geschichte der Amazonen*, 105.
- 8 Pöllauer, *Die verlorene Geschichte der Amazonen*, 109.
- 9 Pöllauer, *Die verlorene Geschichte der Amazonen*, h. 5 Amazonen in der hetitischen Annalen, 109-12; Jeannine Davis-Kimball, Ph. D. *Warrior Women. An Archaeologist's Search for History's Hidden Heroines*, New York, 2002; Adrienne Mayor, *The Amazons. Lives & Legends of Warrior Women across the ancient world*, Princeton University press, 2014.
- 10 G. I. Dovgalo, "On the transition to succession to kingship by patrilineal law". *Sovetskaya Etnografiya* 6 (1963) 72; Göttner, *Die Göttin und ihr Heros*, 72.
- 11 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 396; Afb. Koebaba VIGV 232 [II.2.61] LOMA 336 [II.2.91].
- 12 Lynn E. Roller, *In search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele*, Berkeley, 1999, 'The Cult of the Mother Goddess in Phrygia', 45, 49.
- 13 Pecorella, "De Anatolische Culturen", 435; de 'leeuwenpoort' in Hattusa, de hoofdstad der Hettieten in VIGV 268 [II.3.70] LOMA 380 [II.3.43] met info over de vondst van Hattusa.
- 14 Pöllauer, *Die verlorene Geschichte der Amazonen*, h. 5 Amazonen und Hethiter, 104; Göttner, *Die Göttin und ihr Heros*, 74.
- 15 Roebuck, *The World of Ancient Times*, 96.
- 16 Roebuck, *The World of Ancient Times*, 174 Aeliërs en Ioniërs vluchten weg naar de eilanden en Klein-Azië.
- 17 Pöllauer, *Die verlorene Geschichte der Amazonen*, 114-5.
- 18 Pöllauer, *Die verlorene Geschichte der Amazonen*, 34.

II H. 7 KOEBABA

VIGV 452 register onder 'Koebaba' 232 233 265 269 290 367 en [II.2.61] LOMA 336 [II.2.91]
LOMA 582-3 index onder 'Turkey'

- 1 Paolo Emilio Pecorella, "De Anatolische Culturen", *Geïllustreerde wereldgeschiedenis van de archeologie*, 421-464, 429 voor datum 2300 v. Chr; Roebuck, *The World of Ancient Times*, 94-100; Schmoeckel, *Die Indoeuropäer*, h. 6, 111-138.
- 2 Schmoeckel, *Die Indoeuropäer*, 106 citeert Émile Benveniste (1902-1976), de Franse specialist op gebied van Indo-Europese taalwetenschap over de Kurganvolken.
- 3 Pöllauer, *Die verlorene Geschichte der Amazonen*, 104; Pecorella, "De Anatolische Culturen", *Geïllustreerde wereldgeschiedenis van de archeologie*, 429 en verder.
- 4 Roebuck, *The World of Ancient Times*, 96.
- 5 Pöllauer, *Die verlorene Geschichte der Amazonen*, 104-07 op 105 met diverse recente literatuurver-

II H. 8 KYBÈLÈ

- Kybèlè VIGV 233 235 239 265 277 363 367 369
Kybèlè LOMA 582 index 'Turkey', 586 'Cybele'; 338-9 (Magna Mater-zwarte steen) 374 377 (naar Rome) 393 439 444 467 483 495 501
Kybèlè afb. VIGV 369-70 [II.6.34] en LOMA 482 [II.6.22]
- 1 Roebuck, *The World of Ancient Times*, 137.
 - 2 Roller, *In search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele*, 66, 67 naam betekent wellicht 'van de bergen en de grotten en holten'; K. van der Toorn, *DDD* onder 'Cybele' 405 meent dat zij in het tweede millennium in Kl. Azië bekend stond als Koebaba en te identificeren is met een aantal moedergodinnen als Rhea, Ma en Bellona.

- 3 Roebuck, *The World of Ancient Times*, 96.
- 4 Roller, *In search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele*, 41, 48 'many symbols and cultic rituals associated with the Phrygian Mother were not limited to this divinity, but also are found among the Phrygian predecessors in Anatolia'.
- 5 Afb. Kybèlè VIGV 369-70 [II.6.34] LOMA 482 [II.6.22]; Roller, *In search of God the Mother*, 47.
- 6 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 391.
- 7 Roller, *In search of God the Mother*, 48, 110.
- 8 Ibid., 159, 183 'Kourotrophos'.
- 9 Ibid., 155, 279.
- 10 Ibid., 157,187; Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 405, 413
- 11 Clemens van Alexandrië, *Prot.* 2.21.2; W. Burkert, *Homo Necans: the anthropology of Ancient Greek sacrificial ritual and myth*, Berkeley, 1983, 267-71; Burkert, *Greek Religion*, 286; vergelijk de ervaring van de inwijdeling of myste Lucius Apuleius in zijn *De Gouden Ezel: Metamorphosen* bij het ondergaan van de 'epopteia' of de onmiddellijke godservering bij de Isis-mysteriën, zie VVTM 172 voor citaat uit de *Gouden Ezel*. Zie hiervoor mijn boek *Van Sophia tot Maria* (afk. **VSTM**) 49-50; zie 71 n 20 voor inwijdingservaring van de christen Hippolytus: 'in de nacht dat zich te Eleusis de geheimen voltrokken baarde Brimo of de Grote Moeder van Thracië een gewijd kind genaamd Brimo'.
- 12 Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, 146 [6.8] over Kybèlè en Attis in Lyon; Roller, *In search of God the Mother*, 227-259.
- 13 Maarten J. Vermaseren, *Cybele and Attis: The Myth and the Cult*. Londen, 1977; Göttner, *Die Göttin und ihr Heros*, 75-6.
- 14 Bleeker, *de Moedergodin*, 123.
- 15 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 408.
- 16 Van der Meer, *De Zwarte Madonna*, 148 over Kybele in Rome met afb [6.9c] met clanmoeder Claudia Quinta die het schip met de zwarte steen dat vastzit op een zandbank, lostrekt; Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 403.
- 17 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 406.
- 18 Ibid., 409.
- 19 Verg. de Korybanten in Phrygië en de Koureten op Cyprus; Briffault, *The Mothers*, III 213 wereldwijd castreren priesters zich zoals de priesters van Isjtjar, de Syrische godin, de priesters van Pessinos, die der Hettieten, die van Artemis van Ephese, en de Galli en de Koureten. Het komt ook in Afrika en in Mexico voor.
- 20 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 408; Walker, *Woman's Encyclopedia of Myths and Secrets*, onder 'castration', 145; Roller, *In search of God the Mother*, 164-66 zij bedelen hun kostje bij elkaar.
- 21 Homerische hymne nr 14, zie VVTM 303 324 333 336 337 340; Roller, *In search of God the Mother*, 6, 19, 69, 140, 169, 174 voor verw. naar samenhang tussen 'Moeder' met Griekse godinnen; LOMA 407 [II.4.3-4] over afbeeldingen Aziatische 'Vrouw van Leven' onder 'Boom van Leven'; LOMA 499 n 86 over verbinding Aziatische 'Moeder van de Dieren' (Potnia Aswiya) bekend in West-Turkië en Artemis van Efese met verw. naar Sarah P. Morris, 'Potnia Aswiya: Anatolian contribution to Greek Religion', *Potnia. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age*, Proceedings of the 8th Int. Aegean Conference Göteborg, Göteborg University 12-15 April 2000, Aegaeum 22 (001), 423-434, 432.
- 22 Roller, *In search of God the Mother*, 174-5.

II H. 9 ARTEMIS VAN EFESE

VIGV 450 register 'Artemis'
 LOMA 577 'Greece', 582 'Turkey'
 VIGV 276 [II.3.80] 365 [II.6.26]
 LOMA 368 [II.3.32ab] 482 [II.6.23ab] 499 [II.6.57b]

- 1 LOMA 497-501 over heiligdom Artemis van Efese in Klein-Azië; zie LOMA 368 voor verschil met Griekse Artemis; van der Meer, *De Zwarte Madonna*, 139; Vicky Noble, 'How the Amazons Got Their Name', *Societies of Peace*, Heide Göttner-Abendroth ed., Toronto, 2009, 361-366; Marguerite Rigoglioso, 'In Search of the Lybian Amazons: Preliminary Research in Tunesia', *Societies of Peace*, Heide Göttner-Abenroth ed., Toronto, 2009, 367-383; Roller, *In search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele*, 200.
- 2 Pöllauer, *Die verlorene Geschichte der Amazonen*, 13 vermeldt getuigenis van Apollonius van Rhodos (3e eeuw v. Chr); Jeannine Davis-Kimball, Ph. D. *Warrior Women. An Archaeologist's Search for History's Hidden Heroines*, New York, 2002; Adrienne Mayor, *The Amazons. Lives & Legends of Warrior Women across the ancient world*, Princeton University press, 2014; James D. Rietveld, *Artemis of the Ephesians*, Nicea Press, 2014.
- 3 Strabo, 11. 5. 1; 12. 3. 4; Graves, *Griekse Mythen*, 471-2; Goodrich, *Priestesses*, 38.
- 4 Florence Mary Bennett, *Religious Cults Associated with the Amazons*. New York, 1912; herdr. 1987 geeft oude vestigingen en Amazonesteden aan Turkse kust van Klein-Azië; Graves, *Griekse Mythen*, 471 n. 5 verwijst naar Pindarus, Vergilius en Strabo.
- 5 Baring en Casford, *The Myth of the Goddess*, 400 vermelden een beeld van een veelboezemige 'Moeder' dat ooit in de tempel te Efese stond en dat sprekend op de beelden van Artemis van Efese met de vele borsten lijkt.
- 6 G. Mussies, *DDD* onder 'Artemis', 168-180, 174 'Although 'Ephesia' may have been in origin an Anatolian mother goddess, like the Phrygian Matar Kubileya, the identification with Artemis was carried through to the point of virginity...'; R. Fleischer, *Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien*, Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l'empire

- romain 35, Leiden, 1973; zie ook New Documents Illustrating Early Christianity G. H. R. Horsley ed., 4 (1987) nr. 19 en 28, 5 (1998), 6 (1992) nr. 29 en 30.
- 7 Gerhard Pöllauer, *Die verlorene Geschichte der Amazonen. Neueste Forschungserkenntnisse über das sagenumwobene Frauenvolk*. Klagenfurt, 2002, 11-20: geeft overzicht in de klassieke literatuur; zie verder in dit boek VVTM p. 211 n 8 en 9 met gegevens bij Herodotus en Diodorus Siculus.
 - 8 Her., *Hist.* IV. 110-7; Diod.Sic. III, 52-53 over koningin Myrine en haar leger van 30.000 vrouwen-soldaten; Graves, *Griekse Mythen*, 574 en 470.
 - 9 Graves, *Griekse Mythen*, 343; over historische achtergronden zie 28, 341, 467-472; stelt op 14 en 23 dat aan culturen die een koning kennen, historisch gezien culturen die een koningin kennen voorafgaan.
 - 10 Pöllauer, *Die verlorene Geschichte der Amazonen*, 37-102 bezoekt tal van moderne plaatsen in Turkije waar resten uit de tijd der Amazonen over zijn.
 - 11 Graves, *Griekse Mythen*, 575.
 - 12 Sir Galahad (pseudoniem voor Bertha Eckstein-Diener), *Mütter und Amazonen. Liebe und Macht im Frauenreich*. München, Wenen, 1975, herdr. 1996 geeft wereldwijd overzicht (van Noord-, Midden- en Zuid-Amerika, Afrika, India, Tibet en China) met van 246-292 aandacht voor Amazonen uit Klein-Azië en Egypte.
 - 13 *Geschiedenis van de Vrouw*, Oudheid I, 200.
 - 14 Tegen de visie dat in West-Turkije matriachale en matrilineaire elementen lang voortleven zie Simon Pembroke, "Last of the Matriarchs. A Study in the Inscriptions of Lycia". *Journal of the economic and social history of the Orient*, (1957), 217-247.
 - 15 Pöllauer, *Die verlorene Geschichte der Amazonen*, 137.
 - 16 Mussies, *DDD* onder 'Artemis', 178-179.
- LOMA deel 1 h 7; index 575 'Czech Republic', 577 'Greece', 580 'Romania', 581 'Serbia'.
- VIGV LOMA Kaart 5 De vroege landbouw verspreidt zich vanuit Klein-Azië in het Oude Europa
- LOMA Kaart 6 Het Oude Europa tussen 42000-2800 v. Chr.
- LOMA kaart 10 Het gebied in Eurazië van de stepenomaden
- 1 Marija Gimbutas, *The Goddesses and Gods of Old Europe 6500-3500 BC: Myths and Cult Images*, Londen, 1982, 24; Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 55; Venus van Lerna zie VIGV 26 en LOMA 26; VVTM Malta 61 n 81.
 - 2 Volgens Gimbutas gaat het om een gebied van Afrika en het oostelijk Middellandse-Zeebekken, Centraal en Oost-Europa tot in het Nabije en Midden-Oosten toe; verg. Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 54; VIGV 132 LOMA 182.
 - 3 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 55-6; Riane Eisler, *The Chalice and the Blade: Our History, Our Future*, San Francisco, 1987, 18.
 - 4 Marija Gimbutas, 'Figurines of Old Europe (6500-3500 BC)', *Valcamonica Symposium '72. Actes du Symposium International sur les Religions de le Préhistoire, Capo di Ponte (Ed. del Centro)*, 1975, 117-142, 120.
 - 5 Marija Gimbutas, 'Figurines of Old Europe (6500-3500 BC)', *Valcamonica Symposium '72*, 138 in het Franse resumé waar zij expliciet de uitdrukking 'ex oriente lux' hekelt; Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 54.
 - 6 Marija Gimbutas, 'Sprache der Göttin', *Sprache der Göttin. Symbolik im neolithischen Alt-Europa. Annäherungen an das Werk von Marija Gimbutas*. Begleitpublikation zur Ausstellung im Frauenmuseum Wiesbaden. Wiesbaden, 1994, 16; Brigitte Röder, Juliane Hummel, Brigitta Kunz, *Göttinnendämmerung. Das Matriarchat aus archäologischer Sicht*, Koningsfurt, 2001, 276.
 - 7 Marija Gimbutas, 'Figurines of Old Europe (6500-3500 BC)' *Valcamonica Symposium '72. Actes du Symposium*, 119.
 - 8 Marija Gimbutas, *The Living Goddesses*, California, Londen, 1999, 4.
 - 9 Marija Gimbutas, *The Language of the Goddess*, 175; Gimbutas, *Civilization of the Goddess*, 223.
 - 10 In het postuum uitgegeven werk Marija Gimbutas, *The Living Goddesses*, California, Londen, 1999, vermeldt de uitgever in 'editors introduction' op p. xv dat het er driehonderd zijn; Marija Gimbutas, *The Language of the Goddess*, New York, 1989, flaptekst vermeldt nog in 1989 het aantal van tweehonderd artikelen; Joan Marler, (ed.), 'The Circle is Unbroken: A Brief Biography', *From the Realm of the Ancestors. An Anthology in Honor of Marija Gimbutas*, Manchester CT, 1997, 7-25 vermeldt 28 boeken en 300 artikelen.
 - 11 Miriam R. Dexter, 'Marija Gimbutas. In Memoriam', *The Journal of Indo-European Studies* 22/1 (1994), 1-111; Max Dashu, 'The Furor over Gim-

II H. 10 MARIA

VIGV register 453 'Maria'

- 1 Verg. Johannes 19: 26-27: 'Vrouw, zie uw zoon' en 'Zie uw moeder'.
- 2 Marina Warner, *Alone Of All Her Sex. The Myth and the Cult of the Virgin Mary*. Londen, 1976, 81-117.
- 3 Bleeker, *De Moedergodin*, 123; Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 400.
- 4 Mellaart, *The Goddess from Anatolia*, III, 44, 48.

II H. 11 HET OUDE EUROPA, EEN MOEDERLAND

Over het Oude Europa zie

VIGV deel 1 h 7; register 'Bulgarije', 'Gimbutas', 'Karanovo-cultuur', 'Roemenië', 'Sesklo', 'Vinca-cultuur'

- butas', artikel on line uit 2000 als reactie op kritiek van Cynthia Ellers; Ernestine Elster, 'Marija Gimbutas: Setting the Agenda', *Archaeology and Women. Ancient & Modern Issues*, Sue Hamilton, Ruth D. Whitehouse, Katherine I. Wright (eds.), Londen, 2007, 83-120.
- 12 Marija Gimbutas, *Civilization of the Goddess*, h 8 'The Sacred Script' 307-322 met op 310, 321 overzichten van het Oudeuropese 'alfabet' dat vergeleken wordt met het Lineair A uit Kreta en het Klassiek Cypriotisch, waartussen opmerkelijke overeenkomsten bestaan; N. Vlassa, "Chronology of the Neolithic in Transylvania, in the light of the Tartaria Settlement's Stratigraphy", *Dacia*, N.S. 7, 1963, 485-94; M. S. F. Hood, "The Tartaria Tablets", *Antiquity* 41 (1967), 99-113; Harald Haarmann, *Das Rätsel der Donauzivilisation. Die Entdeckung der ältesten Hochkultur Europas*, München, 2011 h 8 'Die Erfindung der Schrift', 191-224; Harald Haarmann, *Geschichte der Schrift. Von den Hieroglyphen bis Heute*, München, 2002, 2009.
 - 13 Heide Göttner-Abendroth, *Das Matriarchat* I, 107.
 - 14 Ronald Hutton, 'The Neolithic Great Goddess: A Study in Modern Tradition', *Antiquities*, vol 71 (maart 1997); ook in: *The Pomegranate* 2 (herfst 1997), 22-35, 32.
 - 15 VIGV 34 LOMA 34 [I.2.2a]; Marija Gimbutas, 'Figurines of Old Europe (6500-3500 BC)', *Valcamonica Symposium '72*, 134 geeft foto met het onderschrift 'the enthroned Goddess from Pazardik at Plovdiv, Central Bulgaria, East Balkan Civilization, c. 4000 BC'; vergelijk Claudine Cohen, *La Femme des origines*, met foto op 164 van 'La Dame de Pazardik' en op 165 het onderschrift 'Godin die majestueus op troon zit of vrouw die op een krukje zit in een natuurlijke houding?'
 - 16 Gimbutas, *Figurines of Old Europe*, resumé op 137.
 - 17 Marija Gimbutas, *The Goddesses and Gods of Old Europe*, voorwoord.
 - 18 Schmoeckel, *Die Indoeuropäer*, 87; Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 53.
 - 19 Schmoeckel, *Die Indoeuropäer*, 104 'Alle Anzeichen deuten darauf hin, dass die Bevölkerung Alteuropas matriarchalisch organisiert war'.
 - 20 *Ibid.*, 104.
 - 21 Gimbutas, *The Living Goddesses*, 113.
 - 22 *Ibid.*, 113.
 - 23 Gimbutas, *The Living Goddesses*, 115.
 - 24 Over het bloedgroeponderzoek bij de Lengyel cultuur in Hongarije zie Gimbutas, *Civilization of the Goddess*, 335; over matrilineaire verwantschapssystemen zie Marija Gimbutas, *The early Civilizations of Europe*. Monograph for Indo-European studies 131, Los Angeles, 1980, hfdst. 2; Gimbutas, *The Living Goddesses*, 116; Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 56; LOMA 132.
 - 25 *Geïllustreerde wereldgeschiedenis van de archeologie*, 105; LOMA 134.
 - 26 Melvin Embers, 'An Archaeological indicator of matrilocal versus patrilocal residence', *American Antiquity* 38, 177-82 constateert op grond van statistisch onderzoek in 37 matrilokale samenlevingen dat de familiestructuur en de positie van de vrouwen zich weerspiegelen in de grotere omvang van het huis; John Whiting en Barbara Ayres, 'Inferences from the shape of dwellings'. *Settlement Archaeology*, K. Chang ed., Palo Alto, 1968; Ehrenberg, *Women in Prehistory*, 94; LOMA 134 n 178-82.
 - 27 Alasdair Whittle, 'The first Farmers', *The Oxford Illustrated History of Prehistoric Europe*, 136-166, 157-58; Andrew Sherratt, 'The transformation of Early Agrarian Europe: The Later Neolithic and Copper Ages, 4200-2500', *The Oxford Illustrated History of Prehistoric Europe*, 167-201, 176.
 - 28 Ehrenberg, *Women in Prehistory*, 98; French, *Een vrouwelijke geschiedenis van de wereld*, 32; Göttner, *Das Matriarchat*, II, 2, 104.
 - 29 Göttner, *das Matriarchat*, II, 1, 151 noemt Mianangkabau en geeft foto's.
 - 30 Ehrenberg, *Women in Prehistory*, 96-7 vb. van culturen die grote huizen kennen zijn de Lineaire Bandkeramiekcultuur en de Lengyel-, Rössen- en Tripolyculturen (95). Grafinhoud toont dat er weinig verschil is tussen mannen en vrouwen in de Lineaire Bandkeramiekcultuur (97); vestigingen uit de Tisza- en Vincaculturen zijn gebouwd in grote huizen.
 - 31 S. Milisauskas, *European Prehistory*, Londen, 1978, 71; Ehrenberg, *Women in Prehistory*, 93 n. 20.
 - 32 Gimbutas, *The Living Goddesses*, 117; LOMA 134 n 183 over het clanhuis dat niet de residentie van een mannelijk dorpshoofd was maar het (sacrale) centrum van de gemeenschap.
 - 33 Gimbutas, *The Living Goddesses*, 73, 77 over het keramiekatelier van de vogelgodintempel in Achilleion.
 - 34 Gimbutas, *The Living Goddesses*, 117.
 - 35 Gimbutas, *The Living Goddesses*, 112.
 - 36 *Geïllustreerde wereldgeschiedenis van de archeologie*, 102, over ontwikkelingen in Oost- en Midden-Europa: 'De verhouding tussen de geslachten werd door de belangrijke rol van het matriarchaat bepaald'.
 - 37 Gimbutas, *The Gods and Goddesses*, 135; LOMA deel 1 h 7 par 9 'Androgynous Art'; VIGV 166.
 - 38 Gimbutas, *The Language of the Goddess*, 183 figuur 283; VIGV 166 LOMA 218 [1.7.98].
 - 39 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 76 de god verschijnt in het Oude Europa duidelijker in menselijke vorm dan in Anatolië.
 - 40 Gimbutas, *The Language of the Goddess*, 178.
 - 41 VIGV 192 [II.1.23-24] LOMA h 7 par 11.12 'feminine duality and trinity' 268 [II.1.25ab]; Marija Gimbutas, *The Gods and Goddesses of Old Europe: 7000 to 3500 B.C.: Myths, Legends, and Cult Images*, Londen, Berkeley, 1974, platen 86, 90, 100, 101; Marija Gimbutas, *The Language of the Goddess*, wijdt hele paragraaf 16 aan 'the power

- of two', 161-173 zie voor dubbele Vinca-godin-figuur 171 fig. 271 nr. 1 en 2; Marija Gimbutas, *Figurines*, 126 foto in figuur 71.
- 42 VIGV 160 Madonna van Gradac; Gimbutas, *The Language of the Goddess*, 37 vogelmoeder figuur 58.
- 43 Gimbutas, *The Language of the Goddess*, 117 berenmoeder fig. 184a en b; 133 slangenmoeder figuur 215b uit Sabatinivka; Gimbutas, *The Gods and Goddesses*, 135 voor vogelmoeder; VIGV 395-96 [II.7.17,18] 425 [II.7.91, 92, 93] LOMA 510 [II.7.11ab] 534-6 [II.7.59, 60, 64] met o.a. slangenmoeder.
- 44 Gimbutas, *The Language of the Goddess*, 178.
- 45 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 74.
- 46 Gimbutas, *The Gods and Goddesses*, 136; Pepe Rodríguez, *God is als vrouw geboren*, h. 7 subparagraaf 191-198 'Een trieste rol: de eerste mannelijke goden waren tweederangs figuren, veroordeeld om jaarlijks te sterven'; zie 193 en 282 n. 31 soms doodde de godin haar vegetatie-goden; zie voor viriele God 'de ejaculator' uit Cyprus LOMA 183 [I.7.2]; de 'Minnaars van Gumelnitsa', die hierna aan de orde komen, beschouw ik in tegenstelling tot Marija Gimbutas als een **vrouwelijk koppel** zie VIGV 167 378 [II.6.60] LOMA 219 [I.7.102] 391 492 [II.6.48].
- 47 Gimbutas, *The Gods and Goddesses*, 230 torso uit Vukaneshiti uit Russisch Moldavia van rond 4000 v. Chr. en op 234 de 'zorgelijke god' uit Vidra aan de Donau van rond 4000 v. Chr.; Koppel van Hamangia VIGV 57 LOMA 50 [I.3.7-8].
- 48 Gimbutas, *The Language of the Goddess*, kleurenpl. 12 en 177.
- 49 Gimbutas, *The Language of the Goddess*, 177 de pre-Griekse God Kronos draagt ook een soort sikkel. Te zijner ere worden daar de oogstfeesten gevierd die Kronia heten.
- 50 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 76.
- 51 Robert Eisler, 'The passion of the Flax', *Folk-lore* (Londen, 1951) 62, 114-33.
- 52 Gimbutas, *The Language of the Goddess*, 183.
- 53 Voor uitgebreide beschrijving van Partatempels met div. afb. en lit. verw. zie LOMA 390 [II.3.58ab] waar het dubbelbeeld op grond van recente archeologische beschrijvingen als de *Vrouwe met haar mannelijke stierpartner* wordt opgevat; Marija Gimbutas, *The Living Goddesses*, 73, 75-6 ziet dit dubbelbeeld als *vrouwelijk*, als de godin met haar twee aspecten, als moeder-dochter-beeld of als winter-zomer-beeld. Zij vermeldt: 'the original excavator reconstructed the lost head as that of a bull, which is unlikely because no parallels occur in Vinca's or other Old European figurine art. At Parta the archaeologist did indeed find a bucranium at the base of the double headed statue, but this does not mean that it was part of the original statue. In other Neolithic temples, bucrania often occur near the goddess' images'; Marija Gimbutas, *The Language of the Goddess*, 65 figuur 103 voor dubbele vaas uit Parta.
- 54 Dorothy O. Cameron, *Symbols of Birth and Death in the Neolithic Era*, Londen, 1981, meent dat de hoorns en de kop van de stier een exact symbool zijn van de eileiders en de baarmoeder en het om een vrouwelijk symbool gaat; D. O. Cameron, *The Gassulian Wall Paintings*, Londen, 1981, 4-5; Gimbutas, *The Language of the Goddess*, 265 figuur 411; Gimbutas, *The Living Goddesses*, 35; Gimbutas, *The Living Goddesses*, 218 n. 21 haalt Carol Christ aan die stelt dat men moet waken voor een al te snelle mannelijke invulling van dit symbool; LOMA [II.5.10]; VVTM II.4 p. 98 n 68.
- 55 Marija Gimbutas, *The Civilization of the Goddess: The World of Old Europe*. San Francisco, 1991, fig. 3-39; Gimbutas, *The Living Goddesses*, 115.
- 56 Gimbutas, *The Living Goddesses*, xviii, 83.
- 57 Gimbutas, *The Living Goddesses*, 87.
- 58 Gimbutas, *The Gods and Goddesses of Old Europe*, 70 fig. 23 Popudnya van de Cucuteni-(Tri-polye-)cultuur; Gimbutas, *The living Goddesses*, 85 figuur 64; Gimbutas, *Figurines*, 120 fig. 59; Gimbutas, *The Language of the Goddess*, 147.
- 59 Gimbutas, *The Language of the Goddess*, 148 figuur 227 toont een bakvorm uit de Vincacultuur.
- 60 VIGV 419 [II.7.77-81]; LOMA 524 [II.7.39abcde]; Gimbutas, *The Living Goddesses*, 87; Kissonerga-Mosphilia-model; voor andere voorbeelden op Cyprus zie Jacqueline Karageorghis, *La Grande Déesse de Chypre et son culte. A travers l'icographie de l'époque néolithique au VIème s.a.C.* Lyon, 1977, op 43 het heiligdom uit Vounous zie pl. 13, op 44 dat uit Kotchati, op 49 dat uit het Louvre.
- 61 Gimbutas, *The Living Goddesses*, 73, 77 over het keramiekatelier van de vogelgodintempel in Achilleion.
- 62 Claudine Cohen, *La Femme des origines*, 146 'idolless... collection de symboles et d'attributs religieux ou jouets d'enfants'?
- 63 Gimbutas, *The Gods and Goddesses of Old Europe*, 236; Gimbutas, *Figurines*, 137; Gimbutas, *The Living Goddesses*, 4.
- 64 Gimbutas, *Figurines*, 123.
- 65 Claudine Cohen, *La Femme des origines*, 146-147 voor grote foto; Gimbutas, *The Language of the Goddess*, 71 en 72 fig. 112.
- 66 Gimbutas, *The Language of the Goddess*, 71.
- 67 LOMA 510 [II.7.11a]; Gimbutas, *The Language of the Goddess*, 9 met foto, 133 fig. 215; Gimbutas, *Figurines*, 121 fig. 60; voor andere set uit Iasi zie VIGV 396-7 [II.7.18] LOMA 510 [II.7.11b].
- 68 Nilsson, *The Minoan-Mycenaean Religion*, 323-325, op 325.
- 69 VIGV 420 [II.7.79] LOMA 524 [II.7.39c]; dit is een rituele houding die wij ook al in Catal Hüyük tegenkwamen bij de Graangodin die op de zetel van twee luipaarden zit en bij een afbeelding van een godin op een troon met een baby tussen de benen uit de Vincacultuur (5000 v. Chr) zie *The Language of the Goddess*, 106-9, afb 178, te verg. met de Graangodin uit CH op afb 177; voor Graangodin zie VIGV 416 LOMA 520.

- 70 Gimbutas, *The Language of the Goddess*, 106 figuur 176 vergelijk identieke baarhouding bij figuur 174 uit Achilleion (6300-6200 v. Chr.) en figuur 175 uit Vinca (4500 v. Chr.).
- 71 Het baren komen we op vele andere plaatsen tegen. Het is een rituele handeling. Je herinnert je de godin van Laussel met haar kind tussen de benen. Je herinnert je de Graangodin uit Catal Hüyük die haar kind tussen de benen heeft bungelen. Je herinnert je de fresco's met de geboortescènes in Anatolië. En ook in Malta vinden wij in tempels figurines die bezig zijn te baren; VVTM register onder 'baarmoeder(s)' voor de vele verw.
- 72 Gimbutas, *The Living Goddesses*, 86 figuur 65; Gimbutas, *The Language of the Goddesses*, 91 figuur 149.
- 73 Gimbutas, *The Language of the Goddess*, kleurenplaat 9: de vaas is opgegraven in Poduri-Dealul Ghindaru; Gimbutas, *The Living Goddesses*, 120.
- 74 Gimbutas, *Figurines*, 122.
- 75 Gimbutas, *The Living Goddesses*, 89; over de vermenselijking en individualisering van de kunst; LOMA 136 298 **472 474**.
- 76 Gimbutas, *The Living Goddesses*, 9, 91-2.
- 77 Ibid., 90-91; Gimbutas, *Figurines*, 126 afb. 72; VIGV 358 [II.6.9-11] en Vrouwe uit Hacilar [II.6.15]; LOMA 178 [II.6.9] te vergelijken met vrouwe uit Hacilar [II.6.12].
- 78 Gimbutas, *The Living Goddesses*, 92 figuur 71.
- 79 Gimbutas, *Figurines*, 126.
- 80 Gimbutas, *The Living Goddesses*, 89-90.
- 81 Gimbutas, *The Gods and Goddesses*, 125-6; LOMA 184.82. Gimbutas, *Figurines*, 123.
- 83 Gimbutas, *Figurines*, 123; vb. van driehoekige hoofden VIGV 378 [II.6.59] zie ook [II.3.31]; LOMA 357-8 [II.3.18abc] 492 [II.6.47] te verg. met Skorbafigurine uit Malta VIGV 378 [II.6.58] LOMA 492 [II.6.46].
- 84 Gimbutas, *Figurines*, 123.
- 85 Ibid., 174-176; Gimbutas, *The Civilization of the Goddess*, 262-3 vanaf 4000 v. Chr. neemt de patriarchalisering toe; ook Varna valt ten prooi aan de invasies van nomadische en agressieve Koerganvolken; voor duidelijke beschrijving van patriarchalisering zie LOMA I h5 par. 7 en 8.
- 86 Jan Lichardus en Marion Lichardus-Itten, *La protohistoire de l'Europe: le néolithique et le chalcolithique entre la mer Méditerranée et la mer Baltique*, Parijs, 1985; Andrew Sheratt, 'The Transformation of Early Agrarian Europe', *The Oxford of Illustrated History*, 174, 197 voor afb.
- 87 Gimbutas, *The Language of the Goddess*, 205-6 met afb. 324 van het gevonden masker. Er is een langgerekt gouden diadeem. Ronde gouden platen geven de ogen aan. De mond wordt weergegeven door een langgerekte gouden plaat met daaronder zeven pinnen die de tanden voorstellen. De oren van klei zijn ieder doorboord met gaten waaraan nog steeds aan weerskanten vijf gouden oorringen hangen. Op de kin bevinden zich twee ronde gouden platen.
- 88 Gimbutas, *The Living Goddesses*, 24.
- 89 Gimbutas, *The Living Goddesses*, 23 figuur 14b.
- 90 Röder, Hummel, Kunz, *Göttinnendämmerung*, 283; Gimbutas, *The Language of the Goddess*, 206; Gimbutas, *The Living Goddesses*, 22.
- 91 Röder, Hummel, Kunz, *Göttinnendämmerung*, 284.
- 92 Andrew Sheratt, 'The Transformation of Early Agrarian Europe', *The Oxford of Illustrated History*, 176.
- 93 Graves, *Griekse Mythen*, 234 wijst op priesteressen die Gorgon-Medusamasker dragen en door Indo-europeaan overvallen worden.
- 94 LOMA h 5 par 7.1-5 over de diverse invasiegolven, par 8.1 over de overgangssituatie, par 8.2 p. **131-135** over de verschillen tussen de Oudeuropese boeren en de Indo-Europese herders; J.P. Mallory, *In Search of the Indo-Europeans. Language, Archaeology and Myth*, Londen, 1989, 1991; David W. Anthony, *The Horse The Wheel and Language. How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes shaped the Modern World*, Princeton University Press, 2007; Iaroslav Lebedynsky, *Les Indo-Européens. Faits, débats, solutions*, Parijs, 2009; Harald Haarmann, *Die Indoeuropäer. Herkunft, Sprachen, Kulturen*, München, 2010; Reinhard Schmoeckel, *Die Indoeuropäer. Aufbruch aus der Vorgeschichte*, Bergisch Gladbach, 2004 (3e dr.), geeft op 84-86 gegevens over de Zwarte-Zeevloed en op 37 en 91 over de droogte die Kurgan IV (3000-2000 BC) in beweging zou hebben gebracht; Gimbutas, *The Living Goddess*, 176.
- 95 Gimbutas, *The Civilization of the Goddess*, h 10 'The End of Old Europe: The Intrusion of Steppe Pastoralists from South Russia and the Transformation of Europe' 351-401; LOMA **131-135**; Reinhard Schmoeckel, *Die Indoeuropäer*, 77, 81, 83; Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 79.
- 96 Gimbutas, *The Civilization of the Goddess*, **351-401**; LOMA **135**; VIGV 109; Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess* 82.
- 97 Gimbutas, *The Civilization of the Goddess*, 362 met 'suttee graf', waarin een vrouw levend met haar overleden man begraven wordt; Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 82.
- 98 Gimbutas, *The Goddesses and Gods*, conclusies, 238; Göttner, *Das Matriarchat* I, 110; van der Meer, *De Zwarte Madonna*, 29 n 93 met verw. naar Anne Baring, *The Dream of the Cosmos, A Quest for the Soul*, Dorset, 2013, 455, 470 en 528 over lunair-solair-stellair.
- 99 VIGV deel 1 h 8 'Venuskunst wereldwijd' 172-180; LOMA deel 1 h 8 'Venus Art Worldwide' 235-244 en 'The Summary and Finale' 245-254; Jean Markale, *The Great Goddess, Reference of the Divine Feminine from the Paleolithic to the Present*, Vermont, 1999 (herdr.), 171-179 geeft informatie over India, Verre Oosten en Noord- en Zuid-Amerika; let ook op het wereldwijd voorkomen van mythen rond parthogenese, androgynie en amazones.

boek III

III H. 1 DE HELLENISTISCHE ISIS SPREEKT

- 1 Vrouwelijke kunst komt veel voor in het Neolithicum en de voor- en vroeg-dynastieke periodes. De opeenvolgende tijdvakken zijn (alle volgende tijdvakken zijn voor Chr. tenzij anders benoemd; in iedere chronologie zijn er verschillen): *Late Paleolithicum* 24.000-7000 v. Chr.; *Vroege Neolithicum* 8800-6880; *Midden Neolithicum* 6600-5100; *Late Neolithicum* 5100-4700; *Voor-dynastieke periode* 5500-3100 met in Boven-Egypte de *Badarische* cultuur 4400-4000, *Naqada I* 4000-3500, *Naqada II* 3500-3200 en *Naqada III* 3200-3000. Deze laatste Naqada III wordt ook wel genoemd dynastie 0 (met 8 tot 10 heersers van 3200-3000); *De vroeg-dynastieke periode* 3100-2686 met eerste en tweede dynastie. Het *Oude Rijk* 2686-2181 met 3^e tot en met 8^e dynastie; *Eerste Tussenperiode* 2180-2080 met 9^e tot en met 10^e dynastie en omstreeks 2520 klimaatsverslechtering; Het *Midden Rijk* 2055-1650 met 11^e tot en met 14^e dynastie; *Tweede Tussenperiode* 1650-1550 met 15^e tot en met 17^e dynastie en invasie van Hyksos 1720-1570; Het *Nieuwe Rijk* 1550-1069 met 18^e tot 20^e dynastie en rond 1150 verdere klimaatsverslechtering, uitdroging, verdeeldheid en verzwakking; *Derde Tussenperiode* 1069-664 met 21^e tot en met 25^e dynastie; *Late Periode* 664-332 met 26^e tot en met 30^e dynastie; *Ptolemische periode* 332-30 v. Chr.; *Romeinse periode* 30 v. Chr.-395 na Chr.
- 2 Herodotus, *Hist.*, II. 3.
- 3 Over Isis berichten Herodotus, Diodorus Siculus, Plutarchus en Apuleius. Wij zullen in onderstaande hun berichten met elkaar vergelijken om een zo volledig mogelijk beeld van Isis te krijgen.
- 4 Bijvoorbeeld die uit Andros en Nysa die Diodorus Siculus vermeldt, I, 27, *Bibliotheca Historica of Library of History*, Loeb Classical Library 279; meer dan de helft van de hymne uit Kyme vindt men later met uiterst geringe afwijkingen terug op een steen die uit de derde eeuw stamt. En daarna vindt men nog meer fragmenten.
- 5 Dieter Müller, *Ägypten und die Griechischen Isis-Aretalogien*. Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse bd 53 heft 1. Berlin, 1961, 11; Roelof van den Broek, *Hermes Trismegistus, Inleiding, Teksten, Commentaren*, Amsterdam In de Pelikaan, 2006, 154-55 geeft volledige Nederlandse vertaling van de Kyme-tekst uit Memphis.
- 6 Marvin Meyer ed, *The Ancient Mysteries*. Philadelphia, 1987, 172.
- 7 Müller, *Ägypten und die Griechischen Isis-Aretalogien*, 14.
- 8 Apuleius, *De gouden ezel: Metamorphosen*. boek XI c. 5, M. A. Schwartz vert. Amsterdam, 1996, 205-6; VVTM II.8 Kybèlè 138 n 11.
- 9 Diod. Sic. I. 17; Müller, 21.
- 10 Müller, *Ägypten und die Griechischen Isis-Aretalogien*, 22 n. 4; de Egyptische godin Seshat heeft ook met het schrift te maken, evenals de Egyptische godin Maät die de maat meet en over klank (en dus ook lettertekens) gaat, verg. de Indiase Kali die met een ketting van schedels, soms met lettertekens erop, wordt afgebeeld.
- 11 Diod. Sic., I. 14.
- 12 Zowel Diodorus van Sicilië (Diodorus Siculus 90-30 v. Chr.) als Herodotus (484-425 v. Chr.) rekenen op grond van de tijdsindeling van Egyptenaren uit wanneer Osiris en Isis geleefd hebben; Diod. Sic., *Bibliotheca Historica*, I 23: '*Het aantal jaren van Osiris en Isis tot aan de regering van Alexander, diegene die de stad stichtte die in Egypte zijn naam draagt, is naar men zegt meer dan tienduizend maar volgens andere minder dan drieëntwintigduizend*'; Herodotus, *Historiën* II. 145 schrijft dat Osiris (en dus ook Isis) een historische persoon is geweest. '*Hoeveel jaren er tussen Herakles en koning Amasis (569-526 v. Chr.) liggen heb ik reeds eerder verteld... maar toch rekent men van hem tot koning Amasis 15.000 jaren. En dat beweren de Egyptenaren precies te weten, omdat zij altijd de jaren berekenen en optekenen*'; verg. Zitman, *Sterrenbeeld van Horus*, 43 de priesters zouden Herodotus verteld hebben dat 'de tijd van Osiris' in 15.570 v. Chr. aanving.
- 13 Diod. Sic., I. 14: '*Want nadat Isis de vrucht van zowel tarwe als gerst dat in het wild over het land groeide – met andere planten toen nog onbekend aan de mens – had uitgevonden en nadat ook Osiris de cultivatie van deze vruchten had ontwikkeld, veranderden de mensen met vreugde hun voeding. Merk op dat het Isis is die hier de landbouw uitvindt met Osiris in een bijrol. Enerzijds omdat ze blij waren met de nieuw ontdekte granen, anderzijds omdat het een voordeel leek elkaar nu niet meer te hoeven afschieten. Als bewijs van de ontdekking van deze vruchten bieden zij het volgende oude gebruik aan dat ze nog steeds in ere houden. Dus Isis en Osiris stellen vruchtbaarheidsriten in. Bij de oogsttijd maakten de mensen een offer met de eerste halmen van het graan dat gesneden werd. En terwijl ze achter het graan staan slaan ze zichzelf en roepen Isis aan. Door deze handeling brengen ze eer aan de godin die de vruchten ontdekte in het jaargetijde dat zij dit voor het eerst deed. Bovendien worden in sommige steden gedurende het festival van Isis ook halmen van graan en gerst samen met andere voorwerpen in de processie meege dragen ter herinnering aan wat de godin zo vernuftig uitvond in het begin*'.
 14 Herodotus, *Hist.*, II. 4: '*De Egyptenaren hebben het eerst van alle mensen het jaar uitgevonden en het in 12 delen verdeeld*'.
 15 Wanneer de ster Sirius stijgt, stijgt het Nijlwater. Isis heeft zichzelf door Osiris bevrucht en baart Horus die het nieuwe leven symboliseert. Het is Nieuwjaar. Isis-Sothis brengt dus overstroming en vruchtbaarheid. Ons zonnestelsel trekt spira-

- len door de ruimte en moet daarom met een tegenpool, een ander groot zonnestelsel, het stelsel van Sirius verbonden zijn. Isis of Sirius is in de kosmos onze oermoeder; Herrmann-Lisi, *Maanmacht*, 74; Harding, *Woman's Mysteries*, 172.
- 16 Herodotus, II. 137, II. 156.
- 17 Herodotus, II. 176: 'Ook is Amasis de man die voor Isis in Memphis de tempel gebouwd heeft, die groot en bij uitstek bezienswaardig is'.
- 18 Müller, *Ägypten und die Griechischen Isis-Arealogien*, 38: het is een zeer oude voorstelling die wij al in piramideteksten tegenkomen.
- 19 Herodotus, II. 142 geeft aan dat de baan van de zon merkwaardigerwijs over lange tijdperiodes heen kan veranderen: 'Zij zeiden dat in die tijd de zon viermaal buiten het gewone punt was opgekomen, en tweemaal daar was opgekomen, waar hij nu ondergaat en waar hij nu opkomt, daar tweemaal was ondergegaan'.
- 20 Strelocke, *Egypte, kunst en cultuur in het Nijldal*, Canteleer Kunst-Reisgidsen, De Bilt, 1993 (6e dr.), 151 beschrijft *gewelven*; 258 beschrijft de Hathor- en Isistempels te Dendera. Verbinding met water is er ook in strofe 49. Hier zien wij de uiterst belangrijke verbinding met de zee en het oerwater. We herinneren ons dat iedere tempel de plaats symboliseert waar uit het oerwater het eerste eiland oprijst. Het schijnt een plaats geweest te zijn die in langvervlogen tijden daadwerkelijk bestaan heeft en later een weg heeft gevonden in mythen, rituelen en in nog weer latere theologieën. De Egyptische tempel kent *onderaardse gewelven of crypten*, die in verbinding staan met het oerwater Noen. Het water onder de tempel en het heilige meer naast de tempel staan in verbinding met een *heilige bron* die vanuit de tempel door een onderaardse gang te bereiken is. De bron die de wateren voedt geldt als navelstreng van Noen. Priesters reinigen zich in het meer. Trappen naar het meer dienen als tribune en decor voor het scheppingsdrama, en de passie- of mysterie spelen rond Isis, Osiris en Horus. Kortom, Isis heeft een band met het (oer)water; Herodotus vermeldt in samenhang met de mysteriegodsdienst donkere grafkamers bij de tempel in de buurt van het meer; VSTM (*van Sophia tot Maria*) par 'Van openbare tot geheime mysteriegodsdienst', 48-51, 49 n 35 met verw. naar Her. *Hist.* II. 170, Damsté 143.
- 21 Dit doet denken aan het vierde gebod in het Oude Testament: 'Eer uw vader en uw moeder'; voor vierde gebod zie Ex. 20:12; Deut. 5:16; Horus in Plutarchus' werk 'over Isis en Osiris' doet eenzelfde uitspraak.
- 22 Diod. Sic. I 14: 'Osiris was de eerste die de mensen met kannibalisme deed ophouden'.
- 23 Herodotus beschrijft de mysteriën II. 170-1 (zie ook VSTM 49 n 36): 'In die vijver geven zij des nachts voorstellingen van zijn (Osiris) lotgevallen en die noemen de Egyptenaren mysteriën. Hoewel ik hierover nog wel meer weet, hoe dat alles verloopt, moet ik erover zwijgen. Mysteriën zijn strikt geheim. Maar ze worden wel van Egypte naar Griekenland gebracht: *Het waren de dochters van Danaos die dit inwijdingsfeest uit Egypte meebrachten en de Pelagische vrouwen onderrichtten*'. Dus mysteriekennis gaat van Egypte naar Griekenland en is en blijft kennelijk een vrouwenaangelegenheid.
- 24 Herodotus, I. 4.
- 25 Deze opmerking wordt bevestigd door Diod. Sic., I. 14: 'Isis heeft naar zij zeggen ook wetten gemaakt volgens welke de mensen regelmatig over elkaar rechtspreken. Zij worden uit angst voor straf weerhouden om illegaal geweld en onbeschaamdheid te gebruiken'.
- 26 Deze uitspraak herinnert aan strofe 17.
- 27 Het herinnert aan strofe 15.
- 28 Een soortgelijk geluid klinkt in strofe 51.
- 29 Deze strofe heeft parallellen in strofe 41 en 52.
- 30 Müller, *Ägypten und die Griechischen Isis-Arealogien*, 86.

III H. 2 DE VERBORGEN MOEDER VAN EGYPTE

Egypte, LOMA 129
 Egypte, LOMA 575 index 'Egypt' met alle afb over Egypte, met datum, pagina en nr.
 Egypte, VIGV register onder Noet/Neith, Hathor, Isis

- Hans Strelocke, *Egypte, kunst en cultuur in het Nijldal*, 10; de westelijke culturen zijn te onderscheiden van de culturen in Boven-Egypte in het zuiden: de neolithische en pre-dynastieke fase: Badaria, Naqada I, II en III (4400-3000 v. Chr.); VVTM 169 n 1; zie info over neolithische culturen LOMA 129 161 [I.6.45] afb. van zittende vrouw uit Naqada II (3650-3300 v. Chr.); LOMA 357 [II.3.17a] en VIGV 352 [II.3.28] voor vogelgodin uit 3500 v. Chr.
- The Oxford History of Ancient Egypt*. Ian Shaw ed. Oxford, 2003, 30 stelt zich tegenover de theorie dat de Hamito-Semieten rond 4000 uit het oosten komen, ze komen uit het westen.
- Henri Lhote, *De Rotstekeningen in de Sahara*, Leiden, 1959; Gabriël Camps, "De Oudste Culturen in Noord-Afrika", *Geïllustreerde Wereldgeschiedenis van de Archeologie*, Leone Fasani ed., 297-332.
- The Oxford History of Ancient Egypt* 28, 30; Willem Zitman, *Sterrenbeeld van Horus*, 42.
- Zitman, *Sterrenbeeld van Horus*, 109-110 omstreeks 2520 v. Chr. is er opnieuw sprake van klimaatsverslechtering. Er is een grote overstroming in Egypte. Vanaf dat moment drogen land, rivieren en meren in Noord-Afrika verder uit. Opnieuw doet zich rond 1150 v. Chr. weer een verdere verslechtering met uitdroging voor.
- Gaballa Ali Gaballa, *The History and Culture of Nubia. Gids van Nubia Museum*. Aswan, 2001; Sergio Donadoni, 'Het dal van de Nijl', *Geïllustreerde Wereldgeschiedenis van de Archeologie*, Leone Fasani ed., 333-48, 335.

- 7 Figurines zijn er bijvoorbeeld in het Nubiamuseum in Luxor en elders.
- 8 Peter J. Ucko, *Anthropomorphic Figurines of Predynastic Egypt and Neolithic Crete with Comparative Material from the Prehistoric Near East and Mainland Greece*, Londen, 1968, 177, 198; over Ucko VIGV 37 38 41 156 157; LOMA 5 37 38 41 47 109 215 216 240 252.
- 9 VVTM 93-94 noten 43-47 voor onderzoek vermeld bij Ucko, *Anthropomorphic figurines*, 170. Ucko vermeldt het onderzoek van Trevor (1947, 61) bij de Hottentotten. Er is wetenschappelijk onderzoek gedaan bij Bosjesmensen en Hottentotten. Bij deze laatste stam trof men in 1947 van de 100 mannen 13 aan met een lichte kromming. Van de 25 vrouwen vertoonden er 12 een lichte, 7 een gematigde, en 3 een extreme kromming met vervorming; 170: Ucko vermeldt conclusie dat **vrouwen er vaker aan lijden dan mannen** bij Dart (1937, p. 49) Schapera (1951, p. 58) en Trevor.
- 10 Ucko, *Anthropomorphic figurines*, 171 meent ondanks uitputtend onderzoek, vermeld in vorige noot, dat er **te weinig onderzoek** naar 'true staturypgia' gedaan is. Voor hem is het als wetenschappelijk criterium voor de vrouwelijkheid van figurines niet meer bespreekbaar, het kan 'afgevoerd' wordt als zijnde een 'onhaalbare kaart'; VVTM II.4 93-4 noten 43-47.
- 11 Ucko, *Anthropomorphic Figurines*, 174.
- 12 *Ibid.*, 176.
- 13 Peter J. Ucko, 'The Interpretation of Prehistoric Anthropomorphic Figurines', *The Journal of the Royal Institute of Great Britain and Ireland* 1962 vol 92, 38-54, 46.
- 14 Ucko, *Anthropomorphic Figurines*, 444.
- 15 Zitman, *Sterrenbeeld van Horus*, 319.
- 16 *ibid.*, 79, 164, 249.
- 17 Zie p. 169 n 1 en p. 179 n 1.
- 18 Koning Unas, de laatste koning uit de vijfde dynastie, liet ze ca 2350 v. Chr. als eerste in de wanden van zijn grafkamer graveren; Sharon Kelly Heyob, *The Cult of Isis Among Women in the Graeco-Roman World*, Leiden, 1975, 38; Margaret A. Murray, *The Splendour that was Egypt. A general survey of Egyptian Culture and Civilization*, New York, 1949, 295.
- 19 Henri Frankfort, *Ancient Egyptian Religion, An Interpretation*, New York, 1961, 12-3; Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 248; Moustafa Gadalla, *Historical Deception. The Untold Story of Ancient Egypt*, Cairo, 1996, 35-6.
- 20 Murray, *The Splendour that was Egypt*, 124.
- 21 Leonard Shlain, *The Alphabet versus the Goddess. The Conflict between Word and Image*, Londen, 1999, 54; VIGV 244 [II.3.14] LOMA 340 [II.3.6a] Neith als cobra.
- 22 Merlin Stone, *Eens was God als vrouw belichaamd*, 59, 112; J. C. Bleeker, *de Moedergodin in de Oudheid*, Den Haag, 1960, 55.
- 23 Murray, *The Splendour that was Egypt*, 178.
- 24 Gadala, *Egyptian cosmology*, 71.
- 25 Zitman, *Sterrenbeeld van Horus*, 301.
- 26 Zandee, *Egyptische tempels en goden*, 143.
- 27 Frankfort, *Kingship and the Gods*, 172, 386 n. 68 stelt dat de menat gold als de placenta van de koning.

III H. 3 NOEN

- 1 *Van Sophia tot Maria*, 42-3 over Noen met citaten; Lana Troy, "She for Whom All That Is Said Is Done: The Ancient Egyptian Queen", *Ancient Queens*, 105; Lerner, *The Creation of Patriarchy*, 149 ziet Noen als vrouwelijk; R. L. Vos, *DDD* onder 'Atum', 223 Noen is een *donkere en peilloos diepe afgrond*, de 'eerste en ongedeelde eenheid'; *DDD* 223 in de funeraire teksten genaamd de 'Doodkist-teksten' of *Coffin Texts* VI 343. j 344 noemt men 'de Noen' 'de oudste en vader van de goden'. Dat lijkt in tegenspraak met de hier ook vermelde *donkere diepte en afgrond*, vrouwelijke symbolen; Miriam Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature*, vol I, II, III, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Londen, 1973, 2006, *The Old and Middle Kingdoms* (vol I) en *The New Kingdom* (vol II) met diverse inscripties op privé-tombes en koninklijke monumenten.
- 2 J. Zandee, *Egyptische tempels en goden*, Kampen, 1965, 32; Frankfort, *Ancient Egyptian Religion*, 152; Vos, *DDD* onder 'Atum', 226; Briffault, *The Mothers*, II h XII 'Primitive Cosmic Religion' par 'The Cosmic Religion of Ancient Egypt', 763-789; VSTM 42-3 over Noen met citaten.
- 3 Zandee, *Egyptische tempels en goden*, 21.
- 4 E. Hornung, *Der ägyptische Mythos von der Himmelskuh. Eine Ätiologie des Unvolkommenen*, Orbis Biblicus et Orientalis 46, Freiburg, Göttingen, 1982, over het Boek van de Goddelijke Koe; Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 252.
- 5 Zandee, *Egyptische tempels en goden*, 141.
- 6 S. Sauneron en J. Joyotte, "La Naissance du monde selon L'Égypte ancienne". *La Naissance du monde, Sources Orientales* 1, Parijs, 1959, 17-91, 46.
- 7 Vos, *DDD* onder 'Atum', 225: *Coffin Texts* I 345c, CT II, 18; *Nag Hammadi Codex, Openbaring van Adam* V 81.17-18; Philo van Al. *Ebr.* 13; J. Zandee, "Das Schöpferwort in alten Ägypten". *Verbum. Essays on Some Aspects of the Religious Functions of Words Dedicated to Dr W. Obbink*, Utrecht, 1964, 33-66; Zandee, *Egyptische tempels en goden*, 63.
- 8 H. te Velde, "The Theme of the separation of heaven and earth". *Studia Aegyptiaca* 3 (1977) 161-170.
- 9 J. Assmann, *DDD* onder 'Re' 1301-1307, 1302.
- 10 *Ibid.*, 1304.
- 11 Baring en Casford, *The myth of the Goddess*, 257, 265.
- 12 E. A. Wallis Budge, *The Gods of the Egyptians: Studies in Egyptian Mythology* I, II, New York,

- 1969, I, 372-87; Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 265-6.
- 13 S. Sauneron, "Remarques de philologie et d'Étymologie (en marge des textes d'Esna) *Mélanges Mariette, Institut Français d'Archéologie Orientale* 32, Cairo 1961, 229-249 onder 'Le Créateur androgyne', 244 Isis en Neith zouden voor twee derde man zijn en voor een derde vrouw.
- 14 Funeraire teksten genaamd de 'Doodskisteksten' of *Coffin Texts* I 237 b, II 60c: ook Atoem wordt 'stier van zijn moeder' genoemd en verwekker van zijn moeder; ook Atoem toont een lunair cyclisch karakter, hetzelfde geldt voor Amoen. Atoem zegt: 'ik ben de alfa en de omega' of 'ik ben het begin en het eind' zie Vos, *DDD* onder 'Atum', 230. Atoem is puer-senex, jongen en grijsaard.
- 15 J. Zandee, "Sargtexte, Spruch 77 (*Coffin Texts* II, 18) *Zeitschrift für ägyptische Sprache* 100 (1973) 71-72.
- 16 P. Derchain, *Hathor Quadrifons. Recherches sur la syntaxe d'un mythe égyptien*, Istanbul, 1972; P. Derchain, L'être et le néant selon la philosophie égyptienne. *Dialogo. Tijdschrift voor Wijsbegeerte* 2 (1962), 171-89.
- 17 Zandee, *Egyptische tempels en goden*, 82; Timmer, *Van Anima tot Zeus*, 534-36 'ogdoade' met iets afwijkende visie over ontstaan van de ogdoade in Memphis.
- 18 Zandee, *Egyptische tempels en goden*, 81.
- 19 M. Heerma van Vos, *DDD* onder Ptah, 1261-1263, 1261.
- 20 *Ibid.*, 1262.
- 21 Zandee, *Egyptische tempels en goden*, 81: Ptah is vader en moeder... Ptah is vader van de zonnegod... Ptah is Noen... Ptah is Noen en Naunet... Ptah is Atoem... Ptah is het achtal uit Hermopolis en negental uit Heliopolis: 'Er ontstond in het hart, er ontstond op de tong een gedachte in de gedaante van Atoem. Zijn negental is voor hem als de tanden en lippen'.
- 22 Zandee, *Egyptische tempels en goden*, 87.
- 23 *Ibid.*, 171.
- 24 *Ibid.*, 171.
- 25 *Ibid.*, 57.
- 26 *Ibid.*, 91.
- 27 E. Hornung, *Der Eine und die Vielen*. Darmstadt, 1971.
- 28 J. Zandee, *Der Amunhymnus des Papyrus Leiden I 344, verso*. Vol. 1-2-3, Leiden, 1992; Zandee, *Egyptische tempels en goden*, 174-5: 'de acht oergoden waren uw eerste gestalte, totdat u de schepping voleindigde, toen u alleen was. Verborgen was uw wezen onder de oudsten (het achtal van Hermopolis gaat in hem op). Ge hebt u verborgen als Amon aan het hoofd van de goden. Gij hebt u veranderd... om de oergoden te doen baren in uw eerste oertijd. Uw schoonheid (uw fallus, uw verwekkende kracht) wordt geprezen als stier van uw moeder (hij neemt Min van Koptos in zich op), Gij... blijvend als Re (neemt Re in zich op). De negen goden waren verenigd met uw lichaam (hij neemt de negen van He-
- liopolis in zich op). Iedere god is uw beeld, verenigd met uw wezen. U weldoet op als eerste, u begon sinds het begin, Amon die zijn naam verbergt voor de goden. Oudste, oude, die ouder is dan zij (eerste oergod), die zichzelf schiep als Ptah. De tenen van zijn lichaam zijn de acht oergoden. Verschenen als Re uit Noen, verjongt hij zich telkens weer'.
- 29 Zandee, *Egyptische tempels en goden*, 171.
- 30 *Ibid.*, 175.
- 31 Het gaat om de tempels van Hatshepsut in Deir el Bahari, de tempel te Luxor en het Ramesseum; J. Assmann, *DDD* onder 'Amun', 52.
- 32 Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'circumcision', 169 en onder 'castration', 145 volgens Walker is het in Egypte oorspronkelijk als puberteitsrite rond de dertien jaar gebeurd en dient het als imitatie van het vruchtbaar worden van meisjes, de eerste menstruatie. Menstruatiebloed wordt als heilig ervaren (zie 'menstruation-blood'); het besnijden symboliseert de mannelijke vruchtbaarheid en is het symbolisch vervangen van castratie. In Israël wordt het besnijden van baby's een gewoonte; 144: zij stelt dat hoe patriarchaler de maatschappij wordt, hoe harder men de mannelijke jeugd opvoedt; Walker's algemene visie op besnijdenis en castratie werd mij op een congres in april 2015 te Rome bevestigd door de Amerikaans-Irokese geleerde prof. dr. Barbara Alice Mann; zij stelde dat vroeger Irokese mannen overgingen op vervangende maatregelen ten einde ook te bloeden zoals de vrouwen; het gebruik van de zweethut komt hieruit voort, hier verwonden de mannen zich tot bloedens toe om de menstruatie te simuleren.
- 33 Assmann, *DDD* onder 'Amun', 52 en Voss *DDD* onder 'Atum', 228 over goddelijkheid farao.
- 34 Assmann, *DDD* onder 'Amun', 52.
- 35 Zandee, *Egyptische tempels en goden*, 177.
- 36 Hermann, *DDD* onder 'Baal', 249.
- 37 *Ibid.*, 52.
- 38 E. T. Mullen, *DDD* onder 'Baalat', 263 over 'baalat' of 'meesteres' of 'vrouw' als vrouwelijke vorm van Baal of 'Heer'; M. Dijkstra, *DDD* onder 'Adat', 10 over 'adat' als vrouwelijke vorm van 'adn' of 'adon' voor 'Heer' in Oegarit; verg. Ela(t) en El en Allat en Allah (zie register voor verw.).
- 39 *Lexikon der Ägyptologie* dl. 2, 792-812.
- 40 Briffault, *The Mothers*, II, 769 n. 8 over Horus die Set ontmant; Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'castration', 142 over Re.
- 41 J. Fossum, *DDD* onder 'son of God' 1486-1494 voor de vele voorbeelden; zie ook onder 'ruler cult', 1344 die later ontstaat.
- 42 *ibid.*, 1487.
- 43 E. Hornung, *Das Buch der Anbetung des Re im Westen (Sonnenlitanei)*. Vol. 1-2, Genève, 1975; Assmann, *DDD* onder 'Re', 1302.
- 44 Zie VVTM onder Hathor 195-99: in de godenfamilie van de priesters van Heliopolis is Hathor soms de dochter van Noet en Re, soms de echtgenote van Re. In zijn verschillende gedaantes is hij haar vader, haar geliefde en haar zoon; elders ko-

men wij Hathor als partner en moeder van Horus de oudere tegen.

- 45 Apuleius, *De gouden ezel. Metamorphosen*, boek XI c 5, M. A. Schwartz vert. Amsterdam, 1996, 205-6.

III H. 4 NOET

Noet/Neith VIGV 125 249 299 353 383
 Neith VIGV 354 [II.6.2] LOMA 472 [II.6.3]
 Noet/Neith met wapens LOMA 495 [II.6.52] VIGV 383 [II.6.68]
 Noet als vijgenboom LOMA 411 [II.4.12] VIGV 298 [II.4.12]
 Noet als boomgodin LOMA 411 [II.4.11] VIGV 298 [II.4.13]

- 1 Göttner, *Die Göttin und ihr Heros*, 53; *Van Sophia tot Maria*, 46.
- 2 Göttner, *Die Göttin und ihr Heros*, 53.
- 3 Plutarchus, *Moralia V* cap. 9: Proclus geeft in zijn commentaar op de Timaeus een langere versie van dezelfde inscriptie. Zie volledige tekst in J. Assmann, *DDD* onder 'Neith', 1162.
- 4 Bob Becking, *DDD* onder 'virgin', 1678 de oorspronkelijke betekenis van 'maagd' voordat het seksueel werd ingevuld is 'zij die op zichzelf staat' of 'meisje van huwbare leeftijd'.
- 5 Herodotus, IV. 180; Zitman, *Sterrenbeeld van Horus*, 227, 233, 268.
- 6 Herodotus, II. 62.
- 7 Göttner, *Die Göttin und ihr Heros*, 51.
- 8 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 257.
- 9 Göttner, *Die Göttin und ihr Heros*, 53.
- 10 Herodotus, II. 59 "Ten derde kennen zij het Athena-feest in de stad Saïs".
- 11 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 259; Göttner, *Die Göttin und ihr Heros*, 53.
- 12 Her., II. 170-1.
- 13 Verg. Her., II 57 voor overeenkomst van Griekse orakel te Dodona met het orakel in het Egyptische Thebe.
- 14 Assmann, *DDD* onder 'Neith', 1160; Göttner, *Die Göttin und ihr Heros*, 51.
- 15 Kroningsspreuk piramidetekst 196; *DDD* 1162; Zitman, *Sterrenbeeld van Horus*, 227; Joyce Tyldesley, *Daughters of Isis. Women of Ancient Egypt*. Londen, 1994, 254.
- 16 Heyob, *The Cult of Isis Among Women in the Graeco-Roman World*, 45.

III H. 5 HATHOR

Hathor VIGV 125 197 201 249 251 265 267 271 290 299 301 303 337 339 350 352 363 385 417 429
 Hathor LOMA 575 index 'Egypt'
 Hathor als troon voor de koning LOMA 318 [II.2.54] VIGV 234 [II.2.65]
 Hathor als koe met zogende prins VIGV 270 [II.3.77] LOMA 384 [II.3.50]

Hathor met koeienoren LOMA 384 [II.3.52]
 Hathorhoofden- en kapsels LOMA 279 [II.1.46ab] 444 [II.5.4b]

- 1 Strelöcke, *Egypte, kunst en cultuur in het Nijldal*, 255; VVTM 174 n 20.
- 2 Henri Frankfort, *Kingship and the Gods*, Chicago, 1948, 178.
- 3 Zandee, *Egyptische tempels en goden*, 142.
- 4 Zandee, *Egyptische tempels en goden*, 142.
- 5 Her., II, 59-60.
- 6 Diod., Sic. I, 85.
- 7 Walker, *Woman's Encyclopedia of Myths and Secrets*, 30.
- 8 Lankester, *Westerse goden en godinnen*, 68.
- 9 *Homerische Hymnen, Eerste Lofzang op Demeter*, 179-211, Verbruggen, 20. Wanneer de processie van Athene naar Eleusis onderweg is om de Eleusinische mysteriën mee te maken, staan op de grens van de twee steden vrouwen die Baubo imiteren en hun geslachtsdelen tonen. Seksueel getinte grappen en grollen maakt men nu nog in het kader van de vruchtbaarheidsgodsdienst op het platteland van Turkije.
- 10 Baring en Cashford, *The myth of the Goddess*, 255; Lankester, *Westerse goden en godinnen*, 66.
- 11 Göttner, *Die Göttin und ihr Heros*, 55; Hathor als troon voor de koning LOMA 318 [II.2.54] VIGV 234 [II.2.65]; Hathor als koe met zogende prins VIGV 270 [II.3.77] LOMA 384 [II.3.50].
- 12 *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford, 2000, 406.
- 13 Göttner, *Die Göttin und ihr Heros*, 55.
- 14 Stone, *Eens was God als man belichaamd*, 114.
- 15 Plut., *Over Isis en Orisis*, 31.
- 16 Zegel uit 2330 v. Chr. bij William. H. Ward, *Seal Cylinders of Western Asia*, New York, 1910, 56; Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 219 figuur 31.
- 17 M. Heerma van Voss, *DDD* onder 'Hathor', 732.
- 18 Zandee, *Egyptische tempels en goden*, 143.

III H. 6 ISIS

Isis VIGV 40 49 121; met troon op het hoofd 235 301; rouwende 122; 123 125 184 204 209 231 235 249 251 255 271 277 299 301 329 349 350 357 363 373 385 429 433.

Isis LOMA 575 'Egypt'

Isis lactans of zogende Isis VIGV 121 438 [II.7.100] LOMA 164 [II.6.54] 536 [II.7.68]

Isis als vogel VIGV 252 [II.3.29] en LOMA 357 [II.3.17bc]

Isis met troon op het hoofd VIGV 234 [II. 2.66] LOMA 319 [II.2.55]

- 1 Voordat wij in Luxor aankomen, begeven wij ons naar Isis in Koptos. Daar is haar partner geen dode Osiris maar een viriele Min, een vegetatiegod die altijd in erectie wordt afgebeeld.

- 2 Hans Strelöck, *Egypte, kunst en cultuur in het Nijldal*, 332.
- 3 J. Zandee, *Egyptische tempels en goden*, Kampen, 1965, 220.
- 4 Hij leeft van 46 tot 120 na Christus zie Heyob, *The Cult of Isis Among Women in the Graeco-Roman World*, 38.
- 5 Zandee, *Egyptische tempels en goden*, 122.
- 6 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 232; Bleeker, *de moedergodin*, 59; Zitman, *Sterrenbeeld van Horus*, 43.
- 7 Diod. Sic., I. 14.
- 8 Ook Diod. Sic., I. 14 identificeert Osiris met Dionysus.
- 9 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 229; VIGV [II.3.29] LOMA 357 [II.3.17bc].
- 10 Göttner, *Die Göttin und ihr Heros*, 61.
- 11 E. A. Walis Budge, *Gods of the Egyptians*, vol I, II, New York, 1969, zie II, 126-8; Zitman, *Sterrenbeeld van Horus*, 43.
- 12 Eusebius, *Praeparatio Evangelica*, 15 dl uit circa 313, in boek 3 vergelijkt hij Isis en Osiris met de maan en de zon; zie ook Zitman, *Sterrenbeeld van Horus*, 48 stelt dat volgens Eusebius 'de Egyptenaren de legenden over Isis en Osiris in verband brachten met de sterren, hun configuraties, hun opkomst en hun ondergang', brengt hiermee het verscheuren van Osiris in veertien delen in verband (43).
- 13 Plutarchus, *Over Isis en Osiris*, geeft nog een voorbeeld van een lenteritueel: *Verder leiden ze tegen de tijd van de winterzonnwende de koe zeven maal rond de tempel van de Zon: een processie die de 'zoektocht naar Osiris' genoemd wordt, omdat de godin in de winter naar water verlangt. Zij maken zoveel rondjes omdat de zon de cyclus van winter- tot zomerzonnwende in de 7e maand voltooit* (52). Let erop hoe Isis hier in haar oeroude gedaante van koe verschijnt. Dus de zonnwendes worden gevierd.
- 14 Zandee, *Egyptische tempels en goden*, 127.
- 15 Frankfort, *Kingship and the Gods*, 128.
- 16 Papyrus van Ani, 18e dynastie, 1250 v. Chr. uit het Brits Museum; Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 243.
- 17 Zandee, *Egyptische tempels en goden*, 115; Frankfort, *Kingship of the Gods*, 178.
- 18 Frankfort, *Kingship of the Gods*, 178.
- 19 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 266.
- 20 Zandee, *Egyptische tempels en goden*, 224.
- 21 Géke Punt-Tibben en Hannelore Daane-Elfring, *Isis en Holle. Twee mythische vrouwengestalten godsdiensthistorisch, -sociologisch en -femenologisch bezien*. Eindscripctie Theologie Hogeschool Holland mei 1991, 34.
- 22 Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, h 6.3 'Isis in Parijs', 151-52 n 62-63; Ean Begg, *The cult of the Black Virgin*, Londen, 1985, Gazetteer 153-264.
- 23 Van der Meer, *De Zwarte Madonna*, 153 n 75; Karin Haanappel, *Het Parijs van Isis*, Geesteren, 2010; Begg, *The cult of the Black Virgin*, 209-10.

III H. 7 EGYPTE EEN MOEDERLAND

- 1 Briffault, *The Mothers* III, h. XXIII The magical origins of queens, in paragraaf getiteld 'the magical functions of queens', 16 over de koninginnen van de Dahomey, die priesters zijn en ook 'moeders' genoemd worden; 28-42 onder paragraaf 'archaïc queenship in Africa'; Antonia Fraser, *Boadicea's Chariot*, Londen, 1938 noemt Jingga Mbandi (1580-1663) uit West-Afrika (239) en twee koninginnen/priesters van de Mpororo uit Oost-Afrika (238); VVTM 68 n 28 over de Berberkoningin Kahina; zie register onder 'koningin' (van Dahomey-stam).
- 2 Her., *Hist.*, II. 35; vert. Onno Damsté, Haarlem, 1978, 97.
- 3 Diod. Sic., I. 27; Briffault, *The Mothers*, I, 384 n. 1 verwijst ook naar Flinders Petri en Walis Budge.
- 4 M. Casevitz, 'La Femme dans l'oeuvre de Diodore de Sicile', *La Femme dans le monde Méditerranéen*. I. Antiquité. Lyon, 1985, 114-135 stelt dat de Egyptische vrouw in het werk van Diod. Sic. gelijkwaardig aan man is (118); conclusie van Casevitz: Diod. Sic. is een echte Griek in wiens ogen vrouwen alleen voor voortplanting zijn bestemd. Het Egyptische model oefent daarom op hem een zekere fascinatie uit.
- 5 Her., IV. 181.
- 6 Her., IV. 172; zie voor Massagetae ook I. 216.
- 7 Her., IV. 176.
- 8 Her., IV. 180 vermeldt de Auseëen en de Machlyen rond het Tritonmeer; Damsté, 253 vertaalt hier drie maanden itt Canterella, *Pandora's Daughters*, 107 die drie jaar vermeldt; Canterella, *Pandora's Daughters*, 108 trekt beweringen in twijfel omdat ze niet voor honderd procent in overeenstemming zijn met soortgelijke berichten bij Strabo (7.3) en Nicolaas van Damascus.
- 9 Her., IV. 180 over de Auseëen en Machlyen; daarnaast vermeldt hij de Massagetae, (I. 216), de Nasamonen (IV. 172), de Agathyrsi (IV. 104) en de Gindanes (IV. 176); Diod. Sic., III, 52-53 over koningin Myrine en haar leger van 30.000 vrouwen-soldaten; Diod. Sic. I. 14-15 over de rol van Isis als uitvindster van de landbouw en ambachten en kunsten; verg. Diod. Sic. II. 45-6 over de Amazones van Thermodon en informatie bij Her. IV. 110-117 over de Amazones van de Thermodon en de Sauromaten en Skythen. Matriarchale kenmerken komen bij Amazonestammen ook buiten Egypte voor; zie voor Amazones VVTM 140 n 7 en 8.
- 10 Diod. Sic., III. 52-53; M. Casevitz, "La Femme dans l'oeuvre de Diodore de Sicile", *La Femme dans le monde Méditerranéen*, 118-9 bespreekt Diodorus' verbazing over geëmancipeerde vrouwen van de 'barbaren'.
- 11 Gerda Lerner, *The creation of Patriarchy*, Oxford, 1986, 145.
- 12 Peggy Reeves Sanday, *Female Power and Male Dominance: On the Origins of Sexual Inequality*, Illinois, 1981, 57.

- 13 Briffault, *The Mothers*, I, h. VIII 'The matriarchal phase in civilised societies, ancient Egypt', 377-388, 381.
- 14 Strel Locke, *Egypte, kunst en cultuur in het Nijldal*, 128.
- 15 Murray, *The Splendour that was Egypt*, 100; Marilyn French, *Een vrouwelijke geschiedenis van de wereld*, 82; Cyrus Gordon, *Het Oude Testament in Historisch Perspectief*, 42.
- 16 Strel Locke, *Egypte, kunst en cultuur in het Nijldal*, 128.
- 17 Joyce Tyldesley, *Daughters of Isis*, 68.
- 18 Murray, *The Splendour that was Egypt*, 104, 84 pl. XX; twee vb. van vrouwelijke gasten aan banket bediend door naakte jonge meisjes: VIGV 314 [II.4.45] en LOMA 428 [II.4.48] afb. groots banket van zeer verzorgde dames die geurende geurkegels op het hoofd dragen; VIGV 380 [II.6.63] en LOMA 468 [II.5.45] afb. banket met dames die grote oorringen dragen.
- 19 Strel Locke, *Egypte, kunst en cultuur in het Nijldal*, 138-9.
- 20 Murray, *The Splendour that was Egypt*, 104.
- 21 Strel Locke, *Egypte, kunst en cultuur in het Nijldal*, 127; VIGV 354 [II.6.1-4] LOMA 472 [II.6.1, 2ab, 3, 4] div. vb. van Egyptische kleding.
- 22 Strel Locke, *Egypte, kunst en cultuur in het Nijldal*, 143; zie n 21; LOMA 348 [II.3.6c] schitterende buste van koningin Nefertiti.
- 23 Margaret Murray, *The Splendour that was Egypt*, New York, 1961, 100.
- 24 Ibid., appendix 2, 321-25.
- 25 Briffault, *The Mothers*, I, 377-388, 378; zie register onder 'koningin' en 'hogepriesteres'.
- 26 Maar de benaming 'zuster' en 'broeder' betekent zoiets als geliefde. Het wordt in ruime zin gebruikt zie Strel Locke, *Egypte, kunst en cultuur in het Nijldal*, 128.
- 27 French, *Een vrouwelijke geschiedenis van de wereld*, 82.
- 28 Ze vormen geen uitzondering. Het wordt in Egypte geaccepteerd. Als eerste is daar Meritneith omstreeks 3000 v. Chr., Biophis of Nicrotis volgt rond 2200 v. Chr., daarna is er Neferusobek 1790-1785 v. Chr., daarna volgen Ahmose-Nefertari, Merytamun, Hatshepsut. En tot slot is er de legendarische Cleopatra VII; LOMA 164 [I.6.57] met zegenende koningin Nefertari.
- 29 Sarah Milledge Nelson ed., *Ancient Queens*, 3.
- 30 Briffault, *The Mothers*, III, 38.
- 31 Audran Labrousse, 'Discovery of the Pyramid of Queen Ankhesenpepy II', *Egyptian Archaeology*, 1998, no 13, 9-10.
- 32 Briffault, *The Mothers*, III, 38 verwijst naar Flinders Petri.
- 33 Ibid., III, 42 n. 1 en 3.
- 34 Wij zullen ook in Israël de koningin-moeder naast haar zoon de koning zien optreden. Daar noemt men haar 'gebira' wat 'gebiedster' betekent. Zie boek IV h. 5 'Asjera in Jeruzalem' par 2 'de koningin-moeder' 419-423, op 422-24, 427.
- 35 Troy, 'She for Whom All that Is Said Is Done', *Ancient Queens*, 93.
- 36 Strel Locke, *Egypte, kunst en cultuur in het Nijldal*, 245; LOMA buste van Nefertiti 349 [II.3.6c].
- 37 Troy, 'She for Whom All that Is Said Is Done', *Ancient Queens*, 101; Annette Kuhn, 'Nefertiti, "A Beautiful Woman Has Come": Matriarchal Power in the Spiral of History', *Societies of Peace*, Heide Göttner-Abendroth ed., Toronto, 2009, 297-310.
- 38 Strel Locke, *Egypte, kunst en cultuur in het Nijldal* 342; LOMA 164 [I.6.57] voor Nefertari die de zegen geeft.
- 39 Strel Locke, *Egypte, kunst en cultuur in het Nijldal*, 345-7.
- 40 Hiervoor pleiten William H. Hallo en William Kelly Simpson, *The Ancient Near East. A History*, New York, 1971, 261; Fekri Hassan, 'Primeval Goddess to Divine King: The Mythogenesis of Power of the Early Egyptian State', *The Followers of Horus*. R. Friedman en B. Adams eds., Oxford, 1992, 307-21; LOMA 164 [I.6.57] met zegenende koningin Nefertari.
- 41 French, *Een vrouwelijke geschiedenis van de wereld*, 85 geeft voorbeelden: wanneer Ramses II aan de macht komt, reiken de koninginnenbeelden tot aan de knie van de farao; het beeld van de vrouw van Ramses I (1314-1312 v. Chr.) in de Amon-tempel te Karnak heeft de grootte van zijn fallus en bevindt zich op die hoogte; Strel Locke, *Egypte*, 263-73.
- 42 Ibid., 85; gemalinnen functioneren lange tijd als opperpriesteressen; zij beheerden financiën van cultuscentra en hielden toezicht op landerijen en personeel; zij waren zelf zeer rijk.
- 43 Margaret Murray, 'Priesthood of Women in Egypt', *Transactions of the third international congress for the history of religions*, Oxford, Allen. P.S. ed., 1908, 222; LOMA buste van Nefertiti 349 [II.3.6c].
- 44 Zie voor officiële functie van een koninklijke prinses als 'vrouw van de god Amoen' *Lexikon der Ägyptologie* dl. 2, 792-812; J. Assmann, *DDD* onder 'Amun', 51.
- 45 Zandee, *Egyptische tempels en goden*, 52; Murray, *The Splendour that was Egypt*, 106.
- 46 French, *Een vrouwelijke geschiedenis van de wereld*, 83; Stephen Quirke, 'Women of Lahun (Egypt 1800 BC)', *Archaeology and Women*, Sue Hamilton, Ruth Whitehouse, Katherine Wright eds., Walnut Creek, 2007, 246-62; LOMA 429 [II.4.48] 468 [II.5.45] VIGV 314 [II.4.45] 380 [II.6.63] div. afb. van Egyptische dames.
- 47 Margaret Murray, 'Priesthood of Women in Egypt'. *Transactions of the third international congress for the history of religions*, Oxford, Allen. P.S. ed., 1908, 223.
- 48 Margaret Murray, *The God of the Witches*. Londen, New York, 1931, 65.
- 49 Murray, 'Priesthood of Women in Egypt', 221: in Griekenland krijgen de priesteressen van Athene, de opvolgster van Neith in Griekenland, beelden

- bij de tempel. Lange reeksen van vrouwenbeelden zijn opgegraven.
- 50 N. Flinders Petri, *Religious Life in Ancient Egypt*, Constable, 1923; Murray, 'Priesthood of Women in Egypt', 221; in Merlin Stone, *Eens was God als vrouw belichaamd*, 62.
- 51 Her., II. 54-6; Lankester, *De Taal der Orakels*, 206-09.
- 52 G. Maspero, *History of Egypt*, Londen, 1903, I, 179.
- 53 Petri, *Religious Life in Ancient Egypt* III, 308; Norma Lorre Goodrich, *Priestesses*, New York, 1989, 78.
- 54 Tyldesley, *Daughters of Isis*, 260 vermeldt 'het boek der dromen'.
- 55 De god Amon-Re kiest zijn eigen hogepriester. Allerlei kandidaten worden langs het beeld geleid, zo lees je op het graf van de uitverkoren hogepriester Nib Uónnaf. Maar het beeld beweegt niet. Nib Uónnaf zelf is niet aanwezig bij de verkiezing. Maar wanneer zijn naam genoemd wordt knikt Amon via zijn beeld met het hoofd. Zo kiest Amon zelf zijn hogepriester; hij vermeldt de anekdote later op zijn graf; Lankester, *De taal van de orakels*, 199.
- 56 Murray, *The Splendour that was Egypt*, 104.
- 57 Strelöcke, *Egypte, kunst en cultuur in het Nijldal*, 158-62; klagende Isis LOMA 165 [I.6.59ab] VIGV 123.
- 58 Murray, *The Splendour that was Egypt*, pl. xviii. 2, 3; French, *Een vrouwelijke geschiedenis van de wereld*, 85.
- 59 Goodrich, *Priestesses*, Murray, *The Splendour that was Egypt*, 104; Strelöcke, *Egypte, kunst en cultuur in het Nijldal*, 141.
- 60 Strabo, *Geografie*, 17.1.43; dl. 8 232-3.
- 61 Herodotus, II. 35.
- 62 French, *Een vrouwelijke geschiedenis van de wereld*, 85.
- 63 Goodrich, *Priestesses*, 75 noemt John Grahame Clark, Stuart Piggott en Flinders Petrie. Men noemt als 'kanteldatum' de datum 1400 v. Chr.
- 64 Arnold J. Toynbee, *A Study of History*. New York, 1963, 30.
- 65 Diod. Sic., I. 78, Loeb nr. 279, 271.
- 66 Diod. Sic., I. 78, Loeb, 271.
- 67 Diod. Sic., I. 80, Loeb, 275.
- 68 Tyldesley, *Daughters of Isis*, 68.
- 69 Sarah B. Pomeroy, *Women in Hellenistic Egypt: From Alexander to Cleopatra*. New York, 1984; French, *Een vrouwelijke geschiedenis van de wereld*, 88.
- 70 Tyldesley, *Daughters of Isis*, 124; Shlain, *The Alphabet Versus The Goddess*, 63.
- 71 Tyldesley, *Daughters of Isis*, 115; Murray, *The Splendour that was Egypt*, 105.
- 72 Strelöcke, *Egypte, kunst en cultuur in het Nijldal*, 130.
- 73 Cornille, *Vrouwen in de Wereldgodsdiensten*, 95, 98; dat meisjes minder of geen onderricht krijgen en niet leren schrijven, speelt ook in het hindoeïs-
- me een rol. De priesters of brahmanen en hun zonen hebben een monopolie op het bestuderen van heilige teksten. Hun dochters mogen de veda's en andere heilige teksten niet bestuderen; 29-32 voor hetzelfde proces in het jodendom; VVTM register onder 'schrijven.
- 74 Diod. Sic., I. 81.
- 75 Tyldesley, *Daughters of Isis*, 245.
- 76 Vergelijk identieke opvatting bij Diod. Sic., I. 80 hij stelt hier dat de Egyptenaren vinden dat de vader de enige is die bij de voortplanting een rol speelt, de moeder voorziet slechts de foetus van voeding en geboortegedachte.
- 77 Diod. Sic., I. 80, Loeb, nr. 279, 275.
- 78 Diod. Sic., I. 80, Loeb, nr. 279, 275.

III H. 8 INANNA

Inanna VIGV 30 31 125 1-28 130 155 263 269 271 277 279 290 301 303 309 363 375 405
 Inanna-Ishtar LOMA Index 580 'Mesopotamia', 578
 Iran, 582 Syria
 Inanna LOMA [I.6. 48][I.6.80] [I.6.82-3][II.4.14ab] [II.7.52] VIGV 300 [II.4.15] 400 [II.7.36]
 VIGV LOMA Kaart 3 Mesopotamië 'van jagen en voedselverzamelen naar landbouw 12.500-6300 v. Chr.
 VIGV LOMA Kaart 4 Mesopotamië 'de eerste steden in het Nabije Oosten 6500-3500 v. Chr.

- 1 Samuel Noah Kramer en Diane Wolkstein, *Inanna, Queen of Heaven and Earth*, New York, 1983, 125; Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 178; Sjöö en Mor, *The great Cosmic Mother*, 37; Marijke Baken, *De Weg van Inanna. Het vrouwelijk spoor*, Leuven 1999; Henriëtte Broekema, *Inanna, heerseres van hemel en aarde. Geschiedenis van een Sumerische godin*, Leeuwarden, 2013; Giovanni Rizzuto, *De Reis van Gilgamesj. Over dood en eschatologische verbeelding*, Brussel, 2011; LOMA 380 [II.3.46ab] Ishtar-poort en afb. van leeuw; VIGV 262 [II.3.56] 302 [II.4.17].
- 2 Kramer en Wolkstein, *Inanna, Queen of Heaven and Earth*, 11-28 mythe 'Inanna en de god van de wijsheid'.
- 3 Voor vertalingen van derde gedicht zie William W. Hallo en J. J. A. van Dijk, *The Exaltation of Inanna*, New Haven en Londen, 1968, 14-35; Anette Zgoll, *Der Rechtsfall der En-hedu-Ana im Lied nin-me-sara*, Alter Orient und Alter Testament bnd 246, Münster, Ugarit-Verlag 1997, 2-153; voor vertaling drie gedichten zie Betty De Shong Meador, *Inanna Lady of the Largest Heart*. Poems of the Sumerian High Priestess, Austin 2000; *The Literature of Ancient Sumer*, translated en introduced by Jeremy Black, Graham Cunningham, Eleanor Robson, Gábor Zólyomi, Oxford Univ. Press, 2004, 2006; Marijke Baken, *De Weg van Inanna*, 22-25 met actuele Nederlandse vertaling.
- 4 Marilyn French, *Een vrouwelijke geschiedenis van de wereld*, 89-106, op 95; Katherine I. Wright,

- 'Women and the Emergence of Urban Society in Mesopotamia', *Archaeology and Women*, Sue Hamilton, Ruth Whitehouse, Katherine Wright eds., Walnut Creek CA, 2007, 199-245.
- 5 De Shong Meador, *Inanna Lady of the Largest Heart*, 155 zij schrijft 42 hymnes voor verschillende tempels waaronder die in Eridu, Nippur, Oer, Oeroek, Lagah, Sippar, Agade en reist van stad naar stad. Zo verspreidt zij ook de populariteit van Inanna; 68-70 hoewel niet voor honderd procent zeker is dat Enhedoeanna de auteur is, zijn velen het erover eens dat het Enhedoeanna's creaties zijn.
- 6 Ibid., voorwoord van Judy Grahn, xii, voor vermelding met Shakespeare zie 68.
- 7 De eerste grote bibliotheek van kleitabletten – uit 2500 v. Chr. – wordt gevonden. Er zitten hymnen bij die herinneren aan de eerste hymne van Enhedoeanna van tweehonderd jaar later; De Shong Meador, *Inanna Lady of the Largest Heart*, 69 n. 2.
- 8 De Shong Meador, *Inanna Lady of the Largest Heart*, 67, 68 n. 1.
- 9 Ibid., 68, 69: Enhedoeanna's literaire genie beïnvloedt de ambten, de theologie en psychologie. Zij is de meest prominente figuur in de geschiedenis van de cultus van de maangod in Oer (69 n. 3).
- 10 Ibid., 201.
- 11 Irene Winter, 'Women in Public: the disc of Enhedoeanna, the Beginning of the Office of EN-Priestess and the Weight of Visual Evidence'. *La Femme dans le Proche-Orient*, Jean-Marie Durand, Parijs, 1987, 189-201, op 189; J. M. Asher-Greve, *Frauen in Altsumerischer Zeit*, Bibliotheca Mesopotamica vol 18, Malibu, 1985, 63-179 geeft overzicht over beelden van vrouwen in de vroeg-dynastieke tijd; 27: concludeert dat met name koninginnen, prinsessen of priesteressen die een rituele functie hebben, worden afgebeeld.
- 12 De Shong Meador, *Inanna Lady of the Largest Heart*, 67.
- 13 Het is En-nigaldi-Nanna (556-539 v. Chr).
- 14 Gwendolyn Leick, *Who is Who in the Ancient Near East*. New York, 1999, 55, Nabonidus' dochter is En-nigaldi-Nanna (556-539). Zij wordt priesteres van de maangod in Oer. Zij vindt oude verslagen in de vrouwenvertrekken en bewaart ze in soort museum; Mary Beard, John North, *Pagan Priests. Religion and Power in the Ancient World*. Londen, 1990, 130 n. 32, 136, 138; *Who is Who*, 5, de Babylonische moeder van Nabonidus heet Adda-Guppi en zou 102 jaar geworden zijn (649-547). Zij is hogepriesteres van de maangod Sin. Na haar dood richt de koning in Haran een stèle op. Zij heeft bijgedragen aan de verering van de maangod door koning Nabonidus.
- 15 Helmer Ringgren, *Die Religionen des Alten Orients*. Göttingen, 1979, 142.
- 16 Ibid., 188; VIGV 223-4 n 111 [II.2.34] LOMA 313 [II.2.47] voor schets van tempeltoren uit Oer met 7 verdiepingen van maangod Nanna met op

de 7^e verd. de *bruidskamer* waar de hogepriesteres en de koning jaarlijks het heilig huwelijk vieren; VVTM 258 n 8 voor verwording van dit ritueel.

- 17 Black en Green, *Gods, Demons and Symbols*, 188.

III H. 9 HET VERLOREN MOEDERLAND

- 1 Joan Oates, "The baked Clay Figurines from Tell Es-Sawwan", *Iraq* 28/2 (1966), 151: mannelijke beeldjes zijn zeldzaam in Mesopotamië, Anatolië en Iran; Joan Oates, "The Background and Development of Early Farming Communities in Mesopotamia and the Zagros". *Proceedings of the Prehistoric Society* 39 (1973), 147-181; VIGV 44 LOMA 141 over grote aantallen opgegraven *vrouwelijke* kunst; dit geldt niet alleen voor Mesopotamië maar voor heel het Midden-Oosten, inclusief Israël, Egypte én Anatolië (LOMA 141).
- 2 Zitman, *Sterrenbeeld Horus*, 27 tussen 5300 en 4900 v. Chr. zijn de hoger gelegen gebieden uitgedroogd.
- 3 *The Archaeology of Syria. From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies (ca 16.000-300 BC)*, Peter M. M. G. Akkermans en Glenn M. Schwartz eds., Cambridge World Archaeology. Cambridge University Press, Cambridge, 2003; De Shong Meador, *Inanna Lady of the Largest Heart*, 24.
- 4 VIGV en LOMA kaart 3 en 4 met achtereenvolgende cultuurperiodes en chronologie; LOMA 152-53 voor chronologisch overzicht.
- 5 De Shong Meador, *Inanna Lady of the Largest Heart*, 27; VIGV 113-114 LOMA 152-53 met div. vb uit Samarra-cultuur; zie aldaar voor figurines uit Halaf- en Ubaid-culturen.
- 6 Jeremy Black en Anthony Green, *An Illustrated Dictionary. Gods, Demons and Symbols*, Londen, 2003, 79-80 onder 'eye and eye-idols' met afb; VIGV 118 LOMA 159 met div. vb; zie VVTM register 453 onder 'oog', 'ooggodin' en 'oogidool' met vele verw.
- 7 Crawford, *The Eye Goddess*, h. II Syria 23-28: zij maken deel uit van de verering van Ishtar, de naam van Inanna meer naar het noorden; *Mesopotamia*, British Museum Press, Londen, 1991, met afb. op 25; *The Archaeology of Syria*, 185-90; *Wereldatlas van de Archeologie*, 401; VIGV 119 n 71 LOMA 160 n 130.
- 8 De Shong Meador, *Inanna*, 26; LOMA 133 [I.5.15] voor afb. uit Kreta als duidelijk vb. van 'voorouderverering'.
- 9 Kramer en Wolkstein, *Inanna Queen of Heaven and Earth*, 121.
- 10 Black en Green, *Gods, Demons and Symbols*, 3; C.J. Bleeker, *De Moedergodin in de Oudheid*, 36.
- 11 Black en Green, *Gods, Demons and Symbols*, 104.
- 12 De Shong Meador, *Inanna*, 26; LOMA 124, 134 VIGV 108 124 172 279 register 'grootfamiliehuus'; over latere stadsvorming zie Susan Pollock, *Ancient Mesopotamia*, Cambridge Univer-

- sity Press, 1999; Georges Roux, *Ancient Iraq*, Penguin Books, Londen, New York, 1966, 1992.
- 13 Wereldatlas van de Archeologie, 60; De Shong Meador, *Inanna*, 26;
 - 14 M. Dijkstra, *DDD* onder 'Mother' 1132-34, 1132 Mama of Mami ontwikkelt zich in het Akkadisch.
 - 15 Black en Green, *Gods, Demons and Symbols*, 133; Dijkstra, *DDD* onder 'Mother' 1132-34, 1132; Walker, *Woman's Encyclopedia of Myths and Secrets*, onder 'Ma' 560-1 het woord Ma is het woordje dat de baby aan de borst het eerste uitspreekt. 'Ma-Ma' betekent 'moederborst'. Het komt universeel in talen over de hele wereld voor. 'Ma' is het basiswoord in de namen van veel godinnen. Het is zo in Anatolië. Het komt in Egypte in de naam Ma'at. In het oude Iran bij de maangodin Mah. Het komt voor in het Verre Oosten en in Latijns-Amerika.
 - 16 Black en Green, *Gods, Demons and Symbols*, 132 noemt 'sassuru' voor baarmoeder.
 - 17 Schepel, *Enuma Elish*, 156.
 - 18 Black en Green, *Gods, Demons and Symbols*, 146 onder 'omega'symbool'; VIGV 186 [II.1.11] en LOMA 262 [II.1.15ab] kleurenafb. van *Ninti* naar Mami genoemd met kapsel in omegasymbool; Hanna Strack, *Die Frau ist Mit-Schöpferin. Eine Theologie der Geburt*, Rüsselsheim, 2006, 43 spreekt van *Ninchursanga*, Vrouwe van de geboorte, Moeder van de goden, Moeder van alle kinderen.
 - 19 Black en Green, *Gods, Demons and Symbols*, 146.
 - 20 Bob Becking, *DDD* onder 'breast and womb', 336-338; Winter, *Frau und Göttin*, 96-134; Keel en Ühlinger, *Göttinnen, Götter und Gottessymbole*, 110-122.
 - 21 Black en Green, *Gods, Demons and Symbols*, onder 'mothergoddesses and birth goddesses', 133.
 - 22 Schepel, *Enuma Elish*, geeft mythe op 169-74; Black en Green, *Gods, Demons and Symbols*, 133 noemen het epos van Atra-hasis (Ziusura) en het gedicht van Enki en Nimmah.
 - 23 Levensgrote kopie te zien in Berlijn in het Pergamumuseum; Black and Green, *Gods, Demons and Symbols*, 150 fig. 122; Colin Wilson, *Before the Flood*, 227-9; French, *Een vrouwelijke geschiedenis van de wereld*, 91; VIGV 300 en LOMA 412 met foto en schets van 'vaas' van Uruk, Katherine Wright concludeerde op basis van de symbooltaal op de vaas dat Inanna's macht tanende is; 'vaas' van Uruk VIGV 301 [II. 416] LOMA 431 n 34 voor verw. Wright.
 - 24 Rianne Eisler, *De kelk en het Zwaard*, 86; Merlin Stone, *Eens was God als Vrouw belichaamd*, 65; zie voor stadsomringing n 12 met verw. naar Susan Pollock en Georges Roux.
 - 25 *Wereldgeschiedenis van de Archeologie*, 667 voor overzicht culturen in Mesopotamië in prehistorie en 670 voor overzicht vorstendommen vanaf 2700 in Kisj, Lagasj, Oer, Oeroek, Akkad, Larsa, Babylon en Elam; Roebuck, *The World of Ancient Times*, 731 voor chronologisch overzicht; zij on-
 - derhandelen met steppevolken uit het Noorden en voeren paarden en de strijdswagen in, het militarisme en de agressie nemen toe; VVTM 28 n 8 met verw. naar David Anthony en hierna n 30.
 - 26 French, *Een vrouwelijke geschiedenis*, 94 noemt een oude wettekst uit Lagasj genaamd de hervorming van Oeroekagina; Gerd Steiner, "Die *Femme Fatale* im Alten Orient", *La Femme dans le Proche-Orient Antique*, 147-153, 149 vermeldt zeer strenge straffen.
 - 27 Roebuck, *History of the Ancient World*, 21.
 - 28 *Wereldatlas van de Archeologie*, Leone Fasani ed., 379; James, *Myth and ritual in the Ancient Near East*, 183.
 - 29 Black en Green, *Gods, Demons and Symbols*, 11; De Shong Meador, *Inanna Lady of the Largest Heart*, 41.
 - 30 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 156; Zittman, *Sterrenbeeld van Horus*, 26; Anthony, *The Horse, the Wheel and Language*, h 16 'The Opening of the Eurasian Steppes. 412-457 over contacten van steppevolken via handel van paarden (en strijdwegens) met sedentaire volken in Iran en Mesopotamië.
 - 31 Samuel Noah Kramer, *From the Poetry Of Sumer. Creation, Glorification, Adoration*, Londen, 1979, 7, 55.
 - 32 French, *Een vrouwelijke geschiedenis*, 94.
 - 33 Hallo en Van Dijk, *The exaltation of Inanna*, regel 66-73.
 - 34 *Ibid.*, 3, 9; De Shong Meador, *Inanna*, 181 n.10 en 11.
 - 35 Giorgio de Santillana en Hertha von Dechend, *Hamlets Mill*, Boston, 1999, (5e dr.), 123.
 - 36 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 187.
 - 37 *Ibid.*, 190; Joke en Ko Lankester, *Encyclopedie van Westerse Goden en Godinnen*, 32.
 - 38 De Shong Meador, *Inanna*, eerste gedicht 'Inanna en Ebih', 92, 103.
 - 39 T. Abusch, *DDD*, 848 onder 'Inanna/Ishtar': "this latter association may be a late development, but it seems more likely that here is preserved an older tradition in which Inanna/Ishtar represents a variant of earth: Ki ('earth'), the wife of An, or Ereshkigal ('mistress of the great earth'), the goddess of the netherworld, who was the wife of An in his bull form, Gugalanna"; James, *Myth and Ritual*, 157.
 - 40 Selma Schepel, *Enuma Elisj. Het Babylonische Scheppingsverhaal*. Deventer, 2002, 20; Gerda Lerner, *The Creation of Patriarchy*, Oxford, 1986; Ernest Bornemann, *Das Patriarchat*, Frankfurt, 1975, brachten deze ontwikkeling in Mesopotamië eerder in kaart.
 - 41 S. N. Kramer, *The Legacy of Sumer*, 12 pleit voor geleidelijke vermindering van de status van vrouwen en godinnen, een ontwikkeling die zich rond 2500 in Soemerië inzette en zich in Babylon doorzette; W. G. Lambert, "Goddesses in the Pantheon: a Reflection of Women in Society", *La Femme*

- dans le Proche Orient Antique*, 125-30, 130 is dit met hem eens.
- 42 Kramer Wolkstein, *Inanna*, gedicht 'Inanna en Enki', 12-27; French, *Een vrouwelijke geschiedenis van de wereld*, 92.
 - 43 Black en Green, *Gods, Demons and Symbols*, 109.
 - 44 *Het Epos van Gilgames*, Herman Vanstiphout (vert.), vi 165-67; Volkert Haas, *Babylonischer Liebesgarten, Erotik und Sexualität im Alten Orient*, München, 1999, 40; LOMA 380 par 7.4 'The lion of lioness conquered' met twee afb. [II.3.45ab] waarop de held over de twee leeuwen van de godin triomfeert; zie voor een van deze afb. ook VIGV 268 [II.3.74].
 - 45 De Shong Meador, *Inanna*, 7, 8, 83.
 - 46 E. E. Elnes en P. D. Miller, *DDD* onder 'olden gods', 1209-18; De Shong Meador, *Inanna*, 103: "She undertook to keep alive an ancient tradition, reaching back a thousand years or more to the beginning of the myth and story and song that surrounded the worship of Inanna... The conquests by the Sargonic kings could easily have precipitated Enhedeoanna's insight that the defiance of natural process threatened the heart of the old religion" (104).
 - 47 De Shong Meador, *Inanna*, eerste gedicht 'Inanna en Ebih', 101, 104-5.
 - 48 *Ibid.*, 106.
 - 49 *Ibid.*, eerste gedicht 'Inanna en Ebih', 95 (welkomsgroet), 96, (dragen van naam).
 - 50 *Ibid.*, derde gedicht 'de verheerlijking van Inanna', 174.
 - 51 *Ibid.*, 106-8.
 - 52 *Ibid.*, eerste gedicht 'Inanna en Ebih', 92 (2x), 99.
 - 53 *Ibid.*, eerste gedicht 'Inanna en Ebih', 94.
 - 54 *Ibid.*, eerste gedicht 'Inanna en Ebih', 102.
 - 55 *Ibid.*, tweede gedicht 'Vrouw met het ruime hart', 125-6.
 - 56 *Ibid.*, derde gedicht 'De verheerlijking van Inanna', 174.
 - 57 Haas, *Babylonischer Liebesgarten*, 30.
- III H. 10 DE CYLCUS VAN INANNA**
- 1 Black en Green, *Gods, Demons and Symbols*, 108.
 - 2 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 175, 200; Black en Green, *Gods, Demons and Symbols*, 55 afb. van Ishtar; Haas, *Babylonischer Liebesgarten*, 27; VIGV 128 LOMA 175 afb. Inanna als kosmische godin.
 - 3 De Shong Meador, *Inanna*, tweede gedicht 'Vrouw met het ruime hart', 131.
 - 4 *Ibid.*, derde gedicht 'De verheerlijking van Inanna', 177; De Soemerische scheppingsmythe komt terug in het verhaal van Gilgamesj. In een deel van deze mythe komt *Inanna en de huluppuboom* voor. Dit is het sjamanistische *wereldboommotief*, dat in vele delen van de oude wereld bekend is, zie Van Dijk, 'Les contacts ethnique dans la Mesopotamie', 174; zie ook de studie van Simo Parpola, *Assyrian Prophecies*, Helsinki, 1997, xxii, xxiii: in de Assyrische profetieën van Ishtar uit de 7e eeuw v. Chr. komt het symbool van de oude *heilige boom* uit het Nabije Oosten voor. Het gaat terug op een Mesopotamisch model uit Assyrie in het tweede millennium, waar later ook **de joodse menorah** mee in verbinding zal staan; De Shong Meador, *Inanna*, 16, 194 n. 15; LOMA 412 'If you put the sacred tree motif and its imagery of symbols within the framework of the international history of symbols, it can be concluded that here too, this motif... developed from an originally feminine experience of nature'; VIGV [II.4.32] LOMA 422 [II.434] joodse menora.
 - 5 De Shong Meador, *Inanna*, tweede gedicht 'Vrouw met het ruime hart', 120, 122, 125.
 - 6 *Ibid.*, *Inanna*, 54; Nederlandse vertaling bij Marijke Baken, *De weg van Inanna. Het vrouwelijk spoor*, Leuven, 1999.
 - 7 De Shong Meador, *Inanna*, eerste gedicht 'Inanna en Ebih', 92 'jouw wijd uitgespreide armen, zo wijd als Koning Zon', 78.
 - 8 I. Zatelli, *DDD* onder 'constellations' 386-391; F. Lelli, *DDD* onder 'stars', 1530-1540; over Babylonische astrologie op 1534.
 - 9 De Shong Meador, *Inanna*, eerste gedicht 'Inanna en Ebih', 96, 203.
 - 10 J. van Henten, *DDD* onder 'dragon', 504-509 wijst op 504 op het feit dat de slang in de oude mythologie ook als draak of krokodil kan weergegeven worden, vaak verbonden met water en reptielenstructuur.
 - 11 T. Abusch, *DDD* onder 'Ishtar', 853.
 - 12 De Shong Meador, *Inanna*, eerste gedicht 'Inanna en Ebih', 92: 'you, mountain born in a crystal-pure place'.
 - 13 *Ibid.*, eerste gedicht 'Inanna en Ebih', eerste gedicht, 91 (wilde stier en trotse leeuw), 94 (stapt met haar kleine voet op een wilde lapis-lazulistier); derde gedicht, 171: "mounted on a beast You Lady ride out".
 - 14 *Ibid.*, eerste gedicht 'Inanna en Ebih', 91, 94, 96; 30 over de slang als positief symbool.
 - 15 *Ibid.*, eerste gedicht 'Inanna en Ebih', 100.
 - 16 *Ibid.*, tweede gedicht 'Inanna Vrouw met het ruime hart', 119 'leeuwin Inanna' en 'wilde bergkat' en 'wilde stieren Koningin' en 'Meesteres van de Adelaar' en 'Meesteres van de Valk'.
 - 17 *Ibid.*, derde gedicht 'De verheerlijking van Inanna', 174.
 - 18 *Ibid.*, tweede gedicht 'Inanna Vrouw met het ruime hart', 121.
 - 19 *Ibid.*, tweede gedicht 'Inanna Vrouw met het ruime hart', 125.
 - 20 *Wereldatlas van de Archeologie*, 390; Haas, *Babylonischer Liebesgarten*, 30 stelt dat opvolgster Ishtar van Babylon een stuk strijdlijstiger is.
 - 21 De Shong Meador, *Inanna*, eerste gedicht 'Inanna en Ebih', I, 91, II, 92, III, 93 met in IV op 97 (herhaling).
 - 22 *Ibid.*, eerste gedicht 'Inanna en Ebih', IV, 99.

- 23 Ibid., eerste gedicht 'Inanna en Ebih', IV, 101.
- 24 Ibid., tweede gedicht 'Vrouw met het grote hart', 120-1.
- 25 Ibid., eerste gedicht 'Inanna en Ebih', eerste gedicht, V, 102.
- 26 Ibid., tweede gedicht 'Vrouw met het ruime hart', 115, 118.
- 27 Ibid., tweede gedicht 'Vrouw met het ruime hart', 118.
- 28 Ibid., tweede gedicht 'Vrouw met het ruime hart', 133.
- 29 Ibid., tweede gedicht 'Vrouw met het ruime hart', 128.
- 30 Ibid., 110 afb. 21.
- 31 Ibid., tweede gedicht 'Vrouw met het ruime hart', 129.
- 32 Anne Draffkorn Kilmer, 'An Oration on Babylon', *Altorientalische Forschungen* 18:1 (1991), 11; De Shong Meador, *Inanna*, 161, 206 n. 45.
- 33 De Shong Meador, *Inanna*, tweede gedicht 'Vrouw met het ruime hart', 130.
- 34 Ibid., tweede gedicht 'Vrouw met het ruime hart', 130.
- 35 Ibid., derde gedicht 'De verheerlijking van Inanna', 178.
- 36 *Gilgamesj-epos*, tablet VI 155-160; Haas, *Babylonischer Liebesgarten*, 43; VIGV 126 221 224 [II.2.35] 278 [II.3.99] LOMA 172 312 [II.2.49ab] 314 [II.2.50, 51] afb. sacrale heilig huwelijksbedden, twee vormen van coitus en courtesanes.
- 37 Haas, *Babylonischer Liebesgarten*, 48-50; Black en Green, *Gods, Demons and Symbols*, 108, afb. op 52; VIGV 120-27 met div vb, 264 [II.3.63]; LOMA 162-4 315 [II.2.50, 51, 52] 376 [II.3.41b].
- 38 Haas, *Babylonischer Liebesgarten*, 50; LOMA 170 en 316 [II.53bc].
- 39 Ringgren, *Die Religionen des Alten Orients*, 142.
- 40 Haas, *Babylonischer Liebesgarten*, 38; Kramer en Wolkstein *Inanna*, 31.
- 41 B. Alster, *DDD* onder 'Tammuz', 1567-79, op 1568; Black en Green, *Gods, Demons and Deities*, onder 'Dumuzi' op 72.
- 42 Black en Green, *Gods, Demons and Deities*, 'Damu', 57; *DDD* onder 'Tammuz': dit is de Hebreeuwse vertaling van het Soemerische 'Dumuzi', dat 'goede zoon' betekent.
- 43 Haas, *Babylonischer Liebesgarten*, 37.
- 44 Kleitablet Ni 9602, keerzijde kolom I; S. N. Kramer, *Cuneiform Studies and the History of Literature: The Sumerian Sacred Marriage Texts*. Proceedings of the American Philosophical Society, vol. 107, 6, 1963, 505-8; Kramer en Wolkstein, *Inanna*, geven op 107-110 de hymne genaamd 'de vreugde van Soemerie'.
- 45 Hallo en Van Dijk, *The exaltation of Inanna*, regel 118-9; de Shong Meador, *Inanna*, derde gedicht, 178; Black en Green, *Gods, Demons and Deities*, 149: over een priesteres in dienst van de maangod: Enhedoemma zelf is waarschijnlijk een kuis levende hogepriesteres geweest.
- 46 J. M. Asher-Greve, "The Oldest Female Oneiro-mancer", *La Femme dans le Proche-Orient Antique*, 27-32, 28 met afbeelding.
- 47 Ibid., 31 noemt Dumuzi en Gilgamesj als voorbeeld; eerstgenoemde laat zijn zuster zijn droom uitleggen en laatstgenoemde zijn moeder.
- 48 A. L. Oppenheim, *The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East*. Transactions of the American Philosophical Society. NS 46/3, Philadelphia 1956, 221-222; I. Starr, *The Rituals of the Diviner*. Bibliotheca Mesopotamica vol 12, Malibu, 1983, 7; Black en Green, *Gods, Demons and Deities*, 150 noemen 'ensi' priesters en priesteressen als droomuitleg(g)(st)ers; de mannelijke heten 'sa'iltu', de vrouwelijke 'sa'iltu'.
- 49 Vervolg van kleitablet Ni 9602; de Shong Meador, *Inanna*, 60.
- 50 B. Alster, *DDD*, onder 'Tammuz', 1575.
- 51 Tablet Ni 9602 kolom iii achterzijde; De Shong Meador, *Inanna*, 160, 206 n 39.
- 52 Haas, *Babylonischer Liebesgarten*, 124-5 wij kennen Iddin-Dagan en Sulgi Haas.
- 53 Lankester, *Westerse goden en godinnen*, 49; Frankfort, *Kingship*, 319.
- 54 Gordon, *Voor de Bijbel*, 44.
- 55 Hans Strelöck, *Egypte*, 220.
- 56 Diod. Sic. I. 85.
- 57 Cyrus Gordon, *Voor de Bijbel*, 80.
- 58 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 197.
- 59 Black en Green, *Gods, Demons and Symbols*, 167.
- 60 Ibid., 149 over de 'Qadistu'; Lankester, *Westerse goden en godinnen*, 49 over de 'Isjaritoe'; Haas, *Babylonischer Liebesgarten*, 'die Klassen der Liebesdienerinnen' 54-63 over de 'Nadiatu'; VIGV 278 [II.3.99] LOMA 314 [II.2.50, 51] met naakte hierodule(s).
- 61 Her., *Hist.*, I. 199.
- 62 Haas, *Babylonischer Liebesgarten*, 64.
- 63 Ella van 't Hof, *Van Adam tot de Zevende Hemel. Bijbelwijzer*. Groningen, 1990, 154: het bijbelboek is op Patmos eind van de eerste eeuw na Chr. ontstaan. Men twijfelt er tegenwoordig aan of Johannes wel de schrijver is geweest; het kan ook een der oudsten zijn geweest uit de gemeente van Jeruzalem.
- 64 Gerd Steiner, "Die *Femme Fatale* im Alten Orient", *La Femme dans le Proche-Orient Antique*, 147-153, 149.
- 65 French, *Een vrouwelijke geschiedenis van de wereld*, 96-97.
- 66 Haas, *Babylonischer Liebesgarten*, 68; Diod. Sic., I. 78 vermeldt dat men in Egypte echtbrekende vrouwen de neus afsnijdt; VVTM register 'lijfstraffen vrouwen' en 'vrouwonvriendelijkheid'.
- 67 French, *Een vrouwelijke geschiedenis van de wereld*, 102-3.
- 68 Haas, *Babylonischer Liebesgarten*, 68 n. 108 verwijst naar tweede kleitablet over een ritueel voor winterfeest vermeld bij Wegner.
- 69 De Shong Meador, *Inanna*, tweede gedicht 'Vrouw met het grote hart', 165.

- 70 Ibid., 165.
 71 Over de ontcijfering: Kramer Wolkstein, *Inanna*, 128-9; tekst bij Kramer en Wolkstein, *Inanna*, 52-89; over redactie zie Haas, *Babylonischer Liebesgarten*, 34; Lankester, *Westerse goden en godinnen*, 56.
 72 Nederlandse vertaling bij Gordon, *Voor de Bijbel*, 78.
 73 Gordon, *Voor de Bijbel*, 79; Marijke Baken, *De Weg van Inanna*, met h 'de afdaling van Inanna, 45-61 en de actuele verklaring voor de mens van nu, 224-260.
 74 B. Alster, *DDD* 1572-73 onder 'Tammuz'.

III H. 11 ISJTAR VAN BABYLONIË

Ishtar VIGV 30 31 49 127 128 162 191 215 245 259
 263 269 288 303 324 326 329 405
 Inanna-Ishtar LOMA Index 580 'Mesopotamia', 578
 Iran, 582 Syria
 Ishtar Ishtar LOMA [I.6.53][II.2.50-1][II.3.25ab, 36, 37]
 [II.4.15] VIGV 279 [II.3.98] VIGV 262 [II.3.56]
 Kaarten van Mesopotamië vermeld onder Inanna III
 H 10

- 1 *Wereldatlas van de archeologie*, 670 voor lijst van koningen met als eerste Sumu-abum (1894-1881 v. Chr).
 2 T. Abusch, *DDD* onder 'Marduk', 1014-1026, 1024; Frankfort, *Kingship and the Gods*, 313.
 3 Schepel, *Enuma Elish*, 31;
 4 Frankfort, *Kingship and the Gods*, 314.
 5 Ibid., 319.
 6 *Wereldatlas van archeologie*, 381; Schepel, *Enuma Elish*, 36.
 7 Frankfort, *Kingship and the Gods*, 320; Schepel, *Enuma Elish*, 34; Lankester, *Taal der Orakels*, 45.
 8 Her., *Hist.*, I. 181; zie hiervoor p. 233 n. 17.
 9 Black en Green, *Gods, Demons and Symbols*, onder 'ziggurats', 187;.
 10 Her., I. 182.
 11 Diod. Sic., I. 47 zij worden in tombes in grafmonumenten van koningen begraven.
 12 Mary Beard en John North, *Pagan Priests. Religion and Power in the Ancient World*, Londen, 1990, 125.
 13 Black en Green, *Gods, Demons and Symbols*, 95 afb. 75; De Shong Meador, *Inanna*, 47, 185 veroveringsstèle uit het Louvre als afbeelding 19 te vinden op 75; VIGV 282 [II.3.108] LOMA [II.3.73] voor afb.
 14 W. W. Hallo, *Early Mesopotamian Royal Titles*. New Haven, 1957, 56-65.
 15 J. Renger, "Untersuchungen zum Priesterum in der altbabylonischen Zeit", *Zeitschrift für Assyriologie* 58 (1967), 130; De Shong Meador, 48, 198 n. 22.
 16 F. Stolz, *DDD* onder 'sea' 1392 merkt op dat er verschil tussen de Soemerische en de Akkadische Nammoe is; in de eerste en oudste traditie is zij 'het oerwater', 'de moeder die hemel en aarde baarde, de moeder van alle goden, en de schepper van de mens'. In de latere traditie is zij niet meer belangrijk.
 17 Stolz, *DDD* 'sea', 1392, 1393.
 18 Selma Schepel, *Enuma Elish*, tablet 3 en 4 in h. 11 en 12, 89, 93, 98.
 19 Stolz, *DDD* 'sea', 1392-3.
 20 Schepel, *Enuma Elish*, tablet 3 en 4, 89-101; LOMA 346 [II.4bc] voor vb met beschrijving; VIGV 247 [II.3.20] met ander vb, zie LOMA 280 [II.1.49].
 21 Black en Green, *Gods, Demons and Symbols*, 128; LOMA 346 [II.4d].
 22 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 275.
 23 Thorkild Jacobsen, *Toward the Image of Tammuz and Other Essays on Mesopotamian History and Culture*, Harvard University Press, Cambridge Mass, 1970, 21.
 24 Black en Green, *Gods, Demons and Symbols*, 93 afb. 71.
 25 Frankfort, *Kingship and the Gods*, 276; Black en Green, *Gods, Demons and Symbols*, 98.
 26 S. H. Hooke, *Babylonian and Assyrian Religion*. Oklahoma, 1963; Lankester, *de Taal der Orakels*. Baarn, 2000, 116 demonen zijn oorspronkelijk neutraal maar worden later als negatief ervaren; Mark Smith, *The early History of God*, 98.
 27 T. Abusch, *DDD* onder lemma Marduk, 1018.
 28 Black en Green, *Gods, Demons and Symbols*, 128.
 29 P. Mander, *Il pantheon di Abu Salabikh*, Napels, 1986, 29; Van der Toorn, *DDD* onder 'God (1)', 677, 691.
 30 T. Abusch, *DDD* onder 'Marduk' 1017.
 31 W. G. Lambert, "Studies in Marduk". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 47 (1984) 1-9; Lambert, "The Historical Development of the Mesopotamian Pantheon: A Study in Sophisticated Polytheism", *Unity and Diversity. Essays in the History, Literature, and Religion of the Ancient Near East*, H. Goedicke en J. J. M. Roberts eds., Baltimore/Londen 1975, 191-200; Van der Toorn, *DDD* onder 'God (1)', 691.
 32 Schepel, *Enuma Elish*, tablet 6 en 7, 201 over de 50 namen; Black en Green, *Gods, Demons and Symbols*, 98, 128 over de 50 namen.
 33 Black en Green, *Gods, Demons and Symbols*, 12, 14, 98, 128; Mark Smith, *The early History of God*, 10 n. 17, 12.
 34 Black en Green, *Gods, Demons and Symbols*, 129 er blijft de ene god aan de top over; wij noemen dat 'eengodendom' of 'monotheïsme' (van *monos* 'een' en *theos* 'god/godin').
 35 Schepel, *Enuma Elish*, 20.
 36 Frankfort, *Kingship and the Gods*, 297; LOMA 185 [I.7.3] en 186 [I.7.7] en 256 [II.1.2] geeft vb. van 'smiting god'-houding.
 37 Black en Green, *Gods, Demons and Symbols*, 47.
 38 Abusch, *DDD* onder 'Marduk', 1015; Black en Green, *Gods, Demons and Symbols*, 128.

- 39 Abusch, *DDD* onder 'Marduk', 1019; Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 283.
- 40 Alexander Heidel, *The Babylonian Genesis*, Chicago, 1951; French, *Een vrouwelijke geschiedenis van de wereld*, 101.
- 41 Over datum en auteur verschillen de meningen; voor goede inventarisatie discussie zie Abusch, *DDD* onder 'Marduk' 1021-1022; Schepel, *Enuma Elish*, 159; VIGV 282 [II.3.108] LOMA 398 [3.73] voor koning als overwinnende 'god'.
- 42 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 273 over Hammoerapi; Lankester, *Westerse Goden en Godinnen*, 33.
- 43 Abusch, *DDD*, 'Marduk', 1024.
- 44 Schepel, *Enuma Elish*, 139-41; Black en Green, *Gods, Demons and Symbols*, 128.
- 45 *Het epos van Gilgames*, Van Stiphout, 26.
- 46 *Ibid.*, tablet VI, 99.
- 47 *Ibid.*, tablet VI regel 44-80.
- 48 *Ibid.*, tablet VI regel 61 en regel 76, Van Stiphout, 96; Haas, *Babylonischer Liebesgarten*, 40.
- 49 G. Meier, *Die Assyrische Beschwörungssammlung Maqlû*. Archiv für Orientforschung, 1937. Beiheft 2, Maqlû-tablet III 40-50; Haas, *Babylonischer Liebesgarten*, 65 n. 103.
- 50 Gordon, *Voor de Bijbel*, 21.
- 51 Abusch, *DDD*, 'Marduk', 1023; Schepel, *Enuma Elish*, 35-6.

III H. 12 ASTARTE VAN EMAR

- 1 Daniel E. Fleming, *The installation of Baäl's High Priestess at Emar. A Window on Ancient Syrian Religion*, Harvard Semitological Studies 42, Atlanta, 1992, 71 noemt de namen dIm, Tessub, Baäl, Halab, Haddad of Adad; VIGV 126 258 [II.3.48] LOMA 172 184 185 186 afb. type 'smiting god' of 'stormgod'; LOMA 256 [II.1.1] met vb. van stormgod Hadad; zie ook Othmar Keel, *Die Geschichte Jerusalems und die Entstehung des Monotheismus*, I, II, Göttingen, 2007, I, 284 met diverse vb. van dit type; register onder 'stormgod'.
- 2 K. van der Toorn, *DDD* onder 'Hebat' 744-5 en N. Wyatt, *DDD* 'Eve' op 599-601; Walker, *Woman's Encyclopedia of Myths and Secrets*, onder 'Hebe' op 377; Abdi-Heba is koning van Jeruzalem; Graves, *Griekse Mythen*, 544 over Hebe of Hawwa.
- 3 Fleming, *The Installation of Baäls High Priestess at Emar*, 281.
- 4 *Ibid.*, 280.
- 5 *Ibid.*, 48; de tekst bestaat uit 94 strofes.
- 6 *Ibid.*, 69.
- 7 *Ibid.*, 65-6.
- 8 *Ibid.*, 39.
- 9 *Ibid.*, 175.
- 10 *Ibid.*, 99, 175 de koning is formeel maar niet lijfelijk aanwezig, dit is een belangrijk punt; 100 hierin schijnt Emar een uitzondering te zijn, want overal elders is de koning prominent aanwezig.
- 11 *Ibid.*, regel 40-1, 45.

- 12 Iris Tzachili, 'Of Earrings, swallows and Theraan Ladies', *Archaeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean*, 97-103 wijst op Ilias XIV 182 waar Hera zich met oorringen tooit voordat zij een amoureuze ontmoeting met Zeus heeft en op Odyssee XVIII 297 waar een vrijer Penelope oorringen geeft; vrouwen van Thera worden met oorringen afgebeeld, zie VIGV 380 [II.6.64-5]. In de iconografie is er een samenhang tussen vruchtbaarheidsymbolen als oorringen, bepaalde bloemen als leliën en krokussen, zwaluwen en ooiën, schapen met tepels; verg. Ex. 32.2 waar Aäron zegt: 'Laat uw vrouwen uw zonen en uw dochters de gouden ringen uitoeden die ze in hun oren dragen en breng die hier'; VVTM 410 over 'het gouden kalf in de Sinai'.
- 13 *Ibid.*, 82.
- 14 *Ibid.*, 83.
- 15 Haas, *Babylonischer Liebesgarten*, 63.
- 16 Diod. Sic., VII. 16 en XVI. 26 beschrijft situatie in Griekenland rond de 'maagdelijke' bruiden van Apollo'; VVTM 329 over de pythia.
- 17 Renger, 'Untersuchungen zum Priestertum in der altbabylonischen Zeit', *Zeitschrift für Assyriologie*. Berlijn, New York, deel 1 nr. 58 (1967) 110-189, op 154; deel 2 nr. 59 (1969) 104-230; Haas, *Babylonischer Liebesgarten*, 59-69 over de *naditoe*; Fleming, *The installation of Baäl's High Priestess at Emar*, 80; French, *Een vrouwelijke geschiedenis van de wereld*, 100.
- 18 Flemming, *The installation of Baäl's High Priestess at Emar*, 129.
- 19 *Ibid.*, 217.
- 20 *Ibid.*, 216-221 op 219.

III H. 13 ATARGATIS VAN SYRIË

Atargatis afb. VIGV 244 [II.3.13] LOMA 352 [II.3.11]

- 1 Lucianus leeft van 120 tot 180 na Chr.
- 2 Als tekstuitgave van *De Dea Syria* is gebruikt de Griekse editie en Engelse vertaling van Harold W. Attridge en Robert A. Oden, *The Syrian Goddess (De Dea Syria) attributed to Lucian*, Text and Translations 9, Graeco-Roman Religion Series 1, Montana 1977.
- 3 Wij lezen: "mater deorum et mater syriae" op inscriptie vermeld bij Höfer, "Syria", *Ausführliches Lexikon*, vol. 4, col. 1641; R. A. Oden, Jr., *Studies in Lucian's De Syria Dea*, Harvard Semitic Monographs nr 15, Missoula, 1977, 101 n. 265.
- 4 Oden, *Studies in Lucian's De Syria Dea*, 1: "it is difficult to overstate the case for the importance of the Syrian Goddess to the student of ancient religion".
- 5 *Ibid.*, 46.
- 6 *Ibid.*, 57, 58; J. C. Greenfield, *DDD* onder 'Haddad', 724: soms wordt Atargatis groter afgebeeld en Hadad kleiner; soms wordt Atargatis alleen afgebeeld. Zij functioneert zelfstandig en is lange tijd de prominentste van het tweetal.

- 7 Oden, *Studies in Lucian's De Syria Dea*, 60.
- 8 'Atar' is een algemeen woord voor 'godin'. Het komt ook voor in de betekenis van heilige plaats of heiligdom. Zie Dijkstra, *Eén God alleen...*, 94: 'atr' betekent heilige plaats, heiligdom (Babylonisch, Fenicisch en Aramees). In Oegarit wordt de naam die uit het woord 'atr' voortkomt uitgesproken als *Athiratu* of Thirtu; Oden, 61 volgens Simplicius betekent 'atar' plaats of heiligdom. *Atar* is Aramese of Semitische equivalent van *Ishtar/Astarte*.
- 9 Oden, *Studies in Lucian's De Syria Dea*, 61.
- 10 *Ibid.*, 63 noemt dit een 19e-eeuwse visie.
- 11 *Ibid.*, 64.
- 12 N. Wyatt, *DDD* onder Atargatis, 213: Atargatis is een samenstelling van Ashtarte en Anat; Oden, *Studies in Lucian's De Syria Dea* 63.
- 13 Oden, *Studies in Lucian's De Syria Dea*, 66, 72: zij is een samengaan van drie Kanaänitische godinnen.
- 14 M. Lindner en J. Zangenberg, 'The Rediscovered Baityl of the Goddess Atargatis'. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 109 (1993) 141-151.
- 15 Greenfield, *DDD* onder 'Hadad', 716-726, 724 op munten.
- 16 Oden, *Studies in Lucian's De Syria Dea*, 52 n. 22.
- 17 *ibid.*, 54; LOMA [II.1.2] afb. stormgod Hadad.
- 18 W. Herrmann, *DDD*, onder 'Baal', 249.
- 19 Oden, *Studies in Lucian's De Syria Dea*, 4 n. 14.
- 20 Greenfield, *DDD*, 'Hadad', 724.
- 21 Oden, *Studies in Lucian's De Syria Dea*, 41.
- 22 *Ibid.*, 46.
- 23 *Ibid.*, 3, 43, 46.
- 24 Her., I. 131 en III. 8 Alilat in Arabia; verg. IV. 59 Astarte in Phoinikia en Afrodite Ourania; Lankester, *Westerse goden en godinnen*, 39 wijst op samenvloeiën van Al-Oezra uit Petra en Atargatis in de Helleense periode.
- 25 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 359.
- 2 G. R. Driver, *Canaanite Myths and Legends*. *Old Testament Studies* III, Edinburgh, 1956, 1-2; Marjo Korpel, "Asjera buiten Israël", *Eén God Alleen...? Over monotheïsme in Oud-Israël en de verering van de godin Asjera*, Bob Becking en Meindert Dijkstra eds., Kampen, 1998, 93 zes kleitabletten vormen samen de zogenaamde Baälmythe; drie andere vertellen de legende van ene koning Keret die geen zoon heeft; nog drie andere beschrijven de legende van koning Daniël, die ook geen zoon heeft en de god Baäl aanroept om deze wens in vervulling te doen gaan. Daarnaast zijn er korte religieuze teksten gevonden.
- 3 Gordon, *Voor de Bijbel*, 52.
- 4 Korpel, "Asjera buiten Israël", 93.
- 5 Verg. Jes. 18:26; Gordon, *Voor de Bijbel*, 49.
- 6 Marjo Korpel, "Asjera buiten Israël", *Eén God Alleen...?*, 101; M. Dietrich, O. Loretz, J. Sammartin, *The Cuneiform Alphabetic Texts from Ugarit, Ras Ibn Hani and other Places*, second enlarged editions, Münster, 1995, 1:4:II.3-11 (afk. KTU); F. O. Hvidberg-Hansen, *Weeping and laughter in the Old Testament*, 49 wijst erop dat handtekening van schrijver op de rand van dit kleitablet staat: *Ilimilku schreef dit, Niqmehadd, koning van Oegarit presenteerde het*.
- 7 Marjo Korpel, "Asjera buiten Israël", *Eén God Alleen...?*, 101.
- 8 *Ibid.*, 100-1.
- 9 Wilfred G. E. Watson en Nicolas Wyatt eds., *Handbook of Ugaritic Studies*, Leiden, Boston, 1999, 552; Helmer Ringgren, *Die Religionen des Alten Orients*, 240-43.
- 10 Driver, *Canaanite Myths and Legends*, tekst 7 'Nikkal en de Kathirat', 22 voor beschrijving; 125-127 voor tekst.
- 11 Gordon, *Voor de Bijbel*, 170.
- 12 F. O. Hvidberg-Hansen, *Weeping and Laughter in the Old Testament*, geeft op 22-40 tekst I AB Col 1, 1-8 en verder als voorbeeld van tekst waarin Anat, nadat Baäl na een gevecht met Mot gestorven is, afdaalt naar de onderwereld om Baäl te zoeken.
- 13 K. van der Toorn, 'Yahweh', *DDD*, 1712-1730, 1711.

III H. 14 ASJERA VAN KANAÄN

Afb van Ajsjera van Kanaän:

VIGV 450 index 'Asjera'. Belangrijk is VIGV 428 [II.7.99] met Grote Godin van Kanaän die twee prins zoogt.

LOMA 574 index 'Canaan', 578 index 'Israel'. Belangrijk zijn LOMA 536 [II.7.66ab] en [II.7.67ab] met Grote Moeder van Kanaän die twee kinderen/zonen aan de borst zoogt

LOMA map 9

- 1 Harry A. Hoffner jr, *Hittite Myths*, Society of Biblical Literature Writings from the Ancient World Series 2, Atlanta, 1990, IV mythe 23, 69-70; KTU 1.4 ii: 1-11 verg. 4 iii: 15-22; N. Wyatt, *DDD*, onder 'Asherah', 184; Jonathan N. Tubb, *The Canaanites*, The British Museum Press, 1998; Francesca Stavrakopoulou, John Barton, *Religious Diversity in Ancient Israel and Judah*, Londen, New York, 2010; Herbert Niehr, 'Israelite Religion and 'Canaanite' Religion', *Religious Diversity in Ancient Israel and Judah*, 23-36, 25 betoogt dat de tegenstelling tussen de twee religies kunstmatig is. Traditioneel wordt aangenomen dat de Israelitische godsdienst zuiver monotheïstisch was en dat Kanaän de vermaledeide 'vruchtbaarheidsculten' binnenbracht en daarmee de 'zuivere' religie van Israël perverteerde. Recent onderzoek toont aan dat de Israëlieten zelf Kanaänieten waren, hun religie was een subgroep van de Westsemitische religie in het algemeen; in oude tijden waren de Israëlieten net als de Kanaänieten polytheïsten. De Kanaänieten als totaal verschillende te zien van de Israëlieten is een kunstmatige constructie, 'een uitgevonden' schema.

- 14 Driver, *Canaanite Myths and Legends*, 121-25; Gordon, *Voor de Bijbel*, 152-59; James, *Myth and Ritual*, 123.
- 15 Zie ook Ringgren, *Die Religionen des Alten Orients*, 234;.
- 16 Driver, *Canaanite Myths and Legends*, kleitablet 125 wordt als tekst 6 'Shachar en Shalim' besproken in inleiding op 23, voor de tekst van het kleitablet zie 121-125; E. Lipinski, 'Fertility Cult in Ancient Ugarit', *Archaeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean*, 207-215, 207 is van mening dat de rollen van El en Asjera gespeeld worden door de koning en zijn vrouw. De andere vrouw kan een hogepriesteres geweest zijn (212).
- 17 Lipinski, 'Fertility Cult in Ancient Ugarit', *Archaeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean*, 207 wijst erop dat het in regel 30-1 om een kloof gaat bij of van de zee; 208 wijst daarnaast op de overeenkomst met het nieuwjaarsfestival en het feest met het ritueel van het waterdragen naar de kloof, dat hiervan een onderdeel vormt.
- 18 Stanislav Segert, 'An Ugarit Text Related to the Fertility Cult (KTU.1.23)', *Archaeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean*, 217-221, 220 over de achtergronden van de periode van zeven jaar en de geboorte van een tweeling; VVTM 282 toont hanger uit Parijs, zie voor afb. VIGV 264 [II.3.64] LOMA 376 [II.3.41a] met grote kleurenfoto.
- 19 Stanislav Segert, 'An Ugarit Text Related to the Fertility Cult (KTU.1.23)', *Archaeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean*, 217-221, 222 de rite van het hydrophoria was verbonden met die van het heilig huwelijk; Lipinski, 'Fertility Cult in Ancient Ugarit', *Archaeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean*, 208 de ceremonie van het waterdragen vond plaats in Hierapolis en in Athene, grote waterbekkens bij de tempels hebben een functie bij het ritueel. Ook in Israël wordt het waterdragen gevierd tijdens de volle maan op het grote oogstfeest in september-oktober in de tempel te Jeruzalem, na de balingschap; zie N. H. Snaith, *The Jewish New Year Festival. Its Origin and Development*. Londen, 1947, 85-88; R. Dussaud, *Les origines canaënes du sacrifice israélite*, Parijs, 1921, 203-7; R. Dussaud, *Les découvertes de Ras Shamra (Ugarit) en l'Ancien Testament*. Parijs, 1937.
- 20 Gordon, *Voor de Bijbel*, 117; Driver, *Canaanite Myths and Legends*, 28-47.
- 21 Gordon, *Voor de Bijbel*, 9.
- 22 *ibid.*, 120.
- 23 *ibid.*, 120.
- 24 Driver, *Canaanite Myths and Legends*, 31-33 voor exact van kleitablet per strofe vertaalde tekst; Gordon, *Voor de Bijbel*, 119-38.
- 25 Driver, *Canaanite Myths and Legends*, 37.
- 26 Zie paralleltekst in OT bij Jes. 60:16 'De melk van de volken zult u drinken door koninklijke borsten wordt u gezoogd'; Gordon, *Voor de Bijbel*, 129, 283 n. 24.
- 27 Winter, 'Women in Public: the disc of Enheduan-na...', 399; VVTM 281 voor foto, zie VIGV 428 [II.7.99] met schets; LOMA 536 [II.7.66ab] met schets én foto.
- 28 Gordon, *Voor de Bijbel*, 131, 283 n. 27.
- 29 Driver, *Canaanite Myths and Legends*, 39, voor de geslagen handen zie 41.
- 30 *Ibid.*, inl. 11-21, Baälcyclus 73-83.
- 31 *Ibid.*, Anat-cyclus op 83-121; 85 voor gooi- en smijtwerk van Anat; Gordon, *Voor de Bijbel*, 159-183 noemt tablet 75, 129, 133 en 137 als vindplaats.
- 32 Gordon, *Voor de Bijbel*, 168; W. Herrmann, 'Baäl', *DDD*, 260 voor eigenschappen die Jawhe van Baäl overneemt.
- 33 Blijkt uit de cyclus van Baäl; Gordon, *Voor de Bijbel*, 173.
- 34 Bijvoorbeeld in Egypte.
- 35 M. Dietrich, O. Loretz, J. Sammartin, *The Cuneiform Alphabetic Texts from Ugarit, Ras Ibn Hani and other Places*, 1:4:II.3-11 (afk. **KTU**).
- 36 Gordon, *Voor de Bijbel*, 147; paard en strijdswagens zijn symbolen van latere androcentrische patriarchale cultuur; zie register onder 'paard'; VIGV afb. 287 [II.3.114] Epona te paard.
- 37 Barbara Lesko, *The Remarkable Women in Ancient Egypt*, Providence, 1987; Barbara Lesko, 'Women of Egypt and the Ancient Near East', Renate Bridenthal, Claudia Koonz en Susan Stuard eds, *Becoming Visible: Women in European History*, Boston, 1987; French, *Een vrouwelijke geschiedenis van de wereld*, 82.
- 38 Tablet 51: iv: 31-40.
- 39 *The Cuneiform Alphabetic Texts from Ugarit*, (afk. **KTU**) 1.4:vi: 46; Korpel, "Asjera buiten Israel", *Één God Alleen...?* 95.
- 40 Zie Isishymne strofe 7 onder Osiris.
- 41 Naam is identiek aan Hebreeuwse naam *Pua* in Ex 1:15; Gordon, *Voor de Bijbel*, 138; voor legende zie Driver, *Canaanite Myths and Legends*, 48-67; Gordon, *Voor de Bijbel*, 138-151.
- 42 Verg. de opvattingen van de brahmanen in India bij Cornille, *Vrouwen in Wereldgodsdiensten*, 98 een zoon wordt beschouwd als een 'schip dat zijn vader naar het hiernamaals bracht'. Dochters zijn een mindere zegen en zelfs een vloek. Een dochter is een *putrika* of 'vrouwelijke zoon'; VVTM register 'vrouwvriendelijkheid'.
- 43 Indo-Europeanen zoals de Grieken, gebruiken het paard voor de strijdswagen, de Semieten de ezel, Gordon, *Voor de Bijbel*, 124, 147.
- 44 Klaagvrouwen bewenen de doden in Egypte (VVTM 219). Zij komen ook voor in Hebreeuwse literatuur (2 Sam. 1:24) (VVTM 413 381) en de Griekse literatuur (Ilias 24, 166) (VVTM 336 met afb.); zie register onder 'klaagvrouwen'.
- 45 Gordon, *Voor de Bijbel*, 278 n. 14 en 284 n. 33.
- 46 Harry A. Hoffner jr. *Hittite Myths*, Society of Biblical Literature Writings from the Ancient World Series 2, Atlanta, 1990, IV mythe 23, 69-70; KTU 1.4 ii: 1-11 verg. 4 iii: 15-22; *DDD* onder 'Asherah', II Ugarit, 184.

- 47 Driver, *Canaanite Myths and Legends*, tekst zes, 121; KTU 1.23.13.
- 48 Soera 2:222-223 in de redactie van Fred Leemhuis, *De koran. Een weergave van de betekenis van de Arabische tekst in het Nederlands*. Houten, 1989; verg. redactie van J. H. Kramers, *De Koran*, Amsterdam, 1997.
- 49 KTU 1.4:I:22.
- 50 KTU 1.4:VI:46; ze worden ook 'de zonen van El' genoemd: KTU 1.40:33-34.
- 51 Korpel, "Asjera buiten Israël", *Één God Alleen...?*, 95, zie afb. 20 op 110.
- 52 KTU 1.4:II.3-11.
- 53 Tilde Binger, *Asherah. Goddesses in Ugarit, Israel and the Old Testament*. Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 212, Sheffield, 1997, 90.
- 54 Dijkstra, *Eén God Alleen...?*, 68; W. Herrmann, 'El', *DDD*, 526.
- 55 KTU 1.4.V:3-5: 'Gij zijt groot, o El, zijt u onderwezen...'; Dijkstra, *Eén god alleen...?*, 68.
- 56 N. Wyatt, 'Asherah', *DDD*, 183-195, 184, stelt dat dit nergens met zoveel woorden gezegd wordt.
- 57 J. F. Healey, 'Dew', *DDD*, 473-476, 474 voor verwijzingen van de drie dochters in godenlijst (KTU 1.47) en tal van verwijzingen naar voorkomen in teksten; Driver, *Canaanite Myths and Legends*, tekst 5, op 85, 87, 91 en 97; *Padray* dochter van het Licht en *Tallay* dochter van de regenbuiën komen verder voor in een tot nu toe onuitgegeven tekst bij F. O. Hvidberg-Hansen, *Weeping and Laughter in the Old Testament*, I AB Col 1,1, op 22 en op 26; VIGV 210 [II.2.10] en LOMA 292 [II.2.16] voor drie dochters van Baäl.
- 58 Gordon, *Voor de Bijbel*, 165.
- 59 U. Cassuto, *The Goddess Anath*, Jeruzalem, 1971, 113 is zeker dat het om dochters en niet om echtgenoten gaat.
- 60 Driver, *Canaanite Myths and Legends*, 87; K. van der Toorn, 'Hebat', *DDD*, 745 stelt dat de theologen in Oegarit *Hebat* beschouwden als *Pidraya*, een van de dochters van Baäl.
- 61 Verg. Soera 53:19; Cyrus H. Gordon, 'The Daughters of Baäl', *Moslem World*, 33, 1943; Gordon, *Voor de Bijbel*, 165.
- 62 Anton Wessels, *Islam Verhalenderwijs*, Amsterdam, 2001, 41; Walker, *Woman's Encyclopedia*, 'Arabia', 51-53, 51 geeft de naam Q're of Kore voor de jongste en Manat voor de drie in hun geheel, dus Q're, Al-Lat en Al-Oezza vormen samen Manat, stelt dat godin Shaybah of Sheba in de vorm van een zwarte steen in Mekka vereerd werd; de Amerikaanse matriarchaatsonderzoekster Max Dashu acht de etymologische afleidingen van Walker niet betrouwbaar; VIGV 210 [II.2.10] LOMA 292 [II.2.16] voor afb. van de drie (naakte) dochters van Baäl.
- 63 S. D. Sperling, 'Meni', *DDD*, 1060-1064; T. Fahd, *Encyclopaedia of Islam*. Leiden, 1991, 373-374.
- 64 Wellhausen, *Reste Arabischen Heidentums*, Berlin, 1961, 30.
- 65 Wessels, *Islam Verhalenderwijs*, 41; VIGV 232 [II.2.58-59] LOMA 338 [II.2.93-94] afb. van Al-Oezza; zie ook aldaar afb. van Kaäba en de zwarte steen.
- 66 Isaac van Antiochië, een Syrische historicus uit de vijfde eeuw na Chr. I 210 zegt dat de Arabieren al-Oezza vereren in de Venusster; Wellhausen, *Reste Arabischen Heidentums*, 40.
- 67 Wellhausen, *Reste Arabischen Heidentums*, 32.
- 68 Her., I, 131.
- 69 Anton Wessels, *Islam Verhalenderwijs*. Amsterdam, 2001, 41.
- 70 Wellhausen, *Reste Arabischen Heidentums*, 218.
- 71 Ibid., 218; in de winter verblijft hij in Nachla; in de zomer in Taïf.
- 72 Cyrus Gordon, 'The Daughters of Baal and Allah', 50-1; Gordon, *Voor de Bijbel*, 165 en 284 n. 40; J. Wellhausen, *Reste Arabischen Heidentums*, 25-45.
- 73 Wessels, *Islam Verhalenderwijs*, 41.
- 74 J. H. Kramer, *De Koran*, Amsterdam, 1997, 448 n. 7.
- 75 Verg soera 53:27; Wessels, *Islam Verhalenderwijs*, 59.
- 76 Wessels, *Islam Verhalenderwijs*, 49-51.
- 77 Ibid., 57.
- 78 Wellhausen, *Reste Arabischen Heidentums*, 36.
- 79 Lankester, *Westerse goden en godinnen*, 35; VIGV 232 [II.2.64] LOMA 338 [II.2.95ab] voor afb. Kaäba en zwarte steen.
- 80 Dijkstra, *Eén God Alleen...?*, 52 noemt tempel van Tel Arad.
- 81 Wessels, *Islam Verhalenderwijs*, 41.
- 82 Lankester, *Westerse goden en godinnen*, 35.
- 83 Sjöö en Mor, *The Great Cosmic Mother*, 156 met visie dat zwarte steen symbool van drievoudige godin van Arabië is. De steen werd bekleed met een zwart kleed; de mannelijke priesters worden de 'zonen van de oude vrouw' (maan in afnemende fase) genoemd.
- 84 Walker, *Woman's Encyclopedia*, 'Arabia', 52.
- 85 Wessels, *Islam Verhalenderwijs*, 42; Gerda Sengers, *Women and Demons. Cult healing in Islamic Egypt*. International studies in sociology and social anthropology vol 86, Leiden, 2003.
- 86 Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'Fatima', 306 en 'Arabia', 51-53.

III H. 15 GAIA VAN KRETA

Voor afb van Gaia van Kreta:
 VIGV 451 register onder 'Gaia', 452 'Knossos'
 LOMA 574 index 'Crete' met tijd, pagina en nr van alle in het boek voorkomende afbeeldingen over Kreta
 VIGV kaart 7 Griekenland met Kreta
 LOMA kaart 8 Griekenland met Kreta

- 1 *Homerische Hymnes*, in vertaling en bewerking van H. Verbruggen, Amsterdam, 1995, lofzang op de moeder der goden, 91; lofzang op Gaia, 113; voor overzicht secundaire literatuur van Kreta en

- Mycene zie Burkert, *Greek Religion*, I 3.1 'The Minoan-Mycenaean Religion. A Historical Survey', 19-43.
- 2 Bleeker, *de Moedergodin in de Oudheid*, 27 traditioneel wordt Homerus geplaatst tussen 750 en 700 v. Chr., Hesiodus in de 8e eeuw en de Homerische hymnen in de 7e en 6e eeuw v. Chr.; *Home-rische Hymnen*, H. Verbruggen vert., 9 meent dat de Hom. hymnen tussen de 8e en 4e eeuw zijn op-geschreven.
 - 3 Graves, *Griekse Mythen*, 45; Briffault, *The Mo-thers*, I 395; voor sceptische visie die zich op Ucko baseert zie Burkert, *Greek Religion*, I 'Prehistory and the Minoan-Mycenaean Age', 10-15, 11 n 9 met vindplaatsen figurines.
 - 4 Her., II. 50; R. W. Hutchinson, *Prehistoric Crete*, Harmondsworth, 1965, h. 8 'Pre-hellenic elements in Cretan religion', 199; Graves, *Griekse Mythen*, 28, 45.
 - 5 Gordon, *Het Oude Testament in Historisch Per-spectief*, 77; Joan Marie Cichon Ph.D, *Matriarchy in Minoan Crete: a perspective from archaeo-mythology and modern matriarchal studies*, California Institute of Integral Studies, 2013, 550 p., proefschrift beschikbaar online.
 - 6 Gordon, *Het Oude Testament in Historisch Per-spectief*, 77, 127.
 - 7 Gordon, *Voor de Bijbel*, h 5 'Oegarit, schakel tus-sen Kanaän en het Egeïsche gebied', 114; Graves, *Griekse Mythen*, 609-10 over het voorkomen van Griekse personages in het OT.
 - 8 Hesiodus, *De Geboorte der Goden*, 17; Roebuck, *History of the Ancient World*, 97, 101.
 - 9 Burkert, *Greek Religion*, I 2 'Indo-European', 15-19 geeft degelijk overzicht van tijdstip en gevolg-en van de komst van Indo-Europeanen in Kreta en Griekenland; 17 noemt ze duidelijk *patriar-chaal* georganiseerd rond de vader en de vader-god, ze hebben het *veehoeden* als bijzonder speci-alisme; Reinhard Schmoeckel, *Die Indoeuropäer*, h. 8 'Die Helden des Homer' 164-191, achtereenvolgens vallen binnen de Aeoliërs, de Ioniërs, de Achaeërs en de Doriërs; h. 10, 216-245, 228 over Doriërs; verg. Graves, *Griekse Mythen*, 19.
 - 10 Joseph Alexander Macgillivray, *Minotaur. Sir Ar-thur Evans and the Archaeology of Minoan Myth*, Londen, 2001, 310-313 wijst op de argumenten die aangevoerd zijn door Hans Georg Wunderlich en Martin Bernal, die hierna vermeld worden.
 - 11 VIGV 281 en LOMA 321 n 137 en 138 met be-schrijving, bronvermelding en verw. naar het werk van prof. dr. Lambert Schneider, hoogleraar in de klassieke archeologie in Hamburg over de Minos als laatkomer; Lambert Schneider, *Kreta, 5000 Jahre Kunst und Kultur*, Hamburg, 2006, 40; Ga-lini, *Crete from A-Z*, Athene, 1987, 94; Cichon, *Matriarchy in Minoan Crete*, 272 baseert zich o.a. op de Griekse archeologe Nannó Marinatos en schrijft (net als Schneider, zie LOMA 321) op ba-sis hiervan over de 'troonkamer' van de Minos dat de troon in de tempelpaleizen in werkelijkheid de troon van de **Godin/hogepriesteres** was; Willets, *Cretan Cults and Festivals*, 82; Graves, *Griekse Mythen*, 286-290, op 287; Gordon, *Voor de Bijbel*, 203; Heide Göttner-Abendroth, 'Die Geschichte vom Labyrinth', *Für Brigida, Göttin der Inspiration. Neun patriarchatskritische Es-says und Thesen zum Matriarchat*, Frankfurt am Main, 1998, 181-207, 191.
 - 12 VVTM 337-8 over het net bij Afrodite; Eegyptische vrouwen dragen gewaden van netten, zie VVTM 213 'de kleding van godinnen en konin-ginnen' en VIGV en LOMA II.h 6 met div. vb; Marija Gimbutas, *The Language of the Goddess*, h. 10 'Net-Motif', 81-87; het netmotief kan ook samenhangen met het weven van een web of weef-sel, een handeling die in veel culturen gelijk staat aan *scheppen*; dit kwam ter sprake op het congres *Wijnsheid Weeft* van Academie PanSophia op 7 maart 2015, zie handout van eerste lezing van dr. Margaret Barker on line www.academiepanso-phia.nl.
 - 13 Graves, *Griekse Mythen*, 293.
 - 14 Göttner, *die Göttin*, 45.
 - 15 Nilsson, *Minoan-Mycenaean Religion*, 289; Ci-chon, *Matriarchy in Minoan Crete*, 56, 255, 370 vermeldt de uitgebreide discussie hierover en voert op basis van recent archeologisch onder-zoek overtuigend aan dat de vrouwelijke figurines in de meerderheid waren.
 - 16 Peter Ucko, *Anthropomorphic Figurines of Predy-nastic Egypt and Neolithic Crete*, 49-51; LOMA 324 [II.2.65] foto van grot van Eileithyia.
 - 17 Verg. bevindingen van b.v. de archeoloog Nils-son, *Minoan-Mycenaean Religion*, 289.
 - 18 Ucko, *Anthropomorphic Figurines of Predynastic Egypt and Neolithic Crete*, 316; hiertegen in gaat de Griekse archeologe Maria Mina, wier onder-zoeksresultaten vermeld worden in LOMA 183: sinds 2007 onderwierp zij 1093 Griekse figu-rines aan onderzoek, 70 % blijkt vrouwelijk en 2 % mannelijk. De tweede grote groep van 18 % toont geen seksuele kenmerken maar toont wel de decoratie, sieraden en kleding van de vrouwelijke groep. Conclusie van Mina is dat deze groep niet geslachtsloos is (Ucko) maar vrouwelijk. Dat betek-ent dat de vrouwelijke groep 88 % van het totaal aan door haar onderzochte figurines beslaat; Maria Mina, 'Figurines without Sex: People without Gen-der?', *Archaeology and Women*, Sue Hamilton, Ruth D. Whitehouse, Katherine I. Wright (eds.), Londen, 2007, 263-282; Cichon, *Matriarchy in Minoan Crete*, 232; Cichon gaat tegen Ucko in op 40 139 225 234.
 - 19 Sarah B. Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives and Slaves. Women in Classical Antiquity*. New York, 1975, 13, 15; Cichon, *Matriarchy in Minoan Cre-te*, 370; zie n 18 voor gegevens van Maria Mina.
 - 20 Pomeroy, *Goddesses, Whores, 15*; Cichon, *Ma-triarchy in Minoan Crete*, de centrale these van het proefschrift is: de godin en de vrouwen staan centraal.

- 21 VIGV 35 38 141-144; LOMA 35 39 en deel I par 6 'Figures and figurines of the Cyclades', 196-202. De beelden uit de naturalistische en abstracte groep zijn overwegend vrouwelijk (en niet geslachtsloos) maar dit wordt niet in de catalogus vermeld. De beelden in de naturalistische groep variëren in lengte van 10cm tot 1.5m, zie VIGV 35 38 LOMA 39 199 voor de lange variant van 1.5m. De Spedos subgroep van 400 figuren en figurines telt **399** vrouwelijke, diverse meten 1.5m, deze subgroep telt slechts 1 mannelijk beeld van 41.4cm. Dit beeld wordt in het Cycladisch museum opgehemeld, zie VIGV 39 LOMA 39 [I.2.7]. In totaal telt de **naturalistische groep 796** beelden en beeldjes, het **overgrote deel is vrouwelijk**. Zij liggen vaak zwanger in het graf om de overledene te verzekeren van een geboorte in een leven hierna. De **abstracte groep** op de Cycladen telt **146** figurines; zij stellen de **Grote Moeder** voor in abstracte vorm, VIGV 141-44 en LOMA 202-3; voor volledig overzicht Cycladische kunst zie VIGV 451 register onder 'Cycladen' en LOMA 577 index onder 'Greece, Cyclades'.
- 22 Zie noot 21 voor aantallen; LOMA 200 overzichtspagina met o.a. de tot het gevolg van de Grote Godin van de Cycladen behorende 'bekerdrager' [I.7.50c-2]; *Reisgids Egeïsche eilanden*, 133, 160 geeft benaming 'drinkebroer'.
- 23 Gertrude Levy, *The Gate of Horn*, 216 stelt dat de zuil of pilaar een symbool voor de berg kan zijn; Gaia van Kreta op berg met leeuw(inn)en zie VIGV 218 [II.2.24] LOMA 306 [II.2.36]; Gaia als pilaar boven stadspoort Mycene geflankeerd door leeuwen VIGV 218 [II.2.25] 220 [II.2.26] en LOMA 306 [II.2.38, 9]; Gaia als levensboom VIGV 303 [II.4.19] LOMA 412 [II.4.17].
- 24 Nilsson, *Minoan-Mycenaean Religion*, h. VII Pillars and Columns, 236; de drievoudige Gaia van Kreta in de vorm van drie pilaren met drie duiven erop bij VIGV 221 [II.2.26] LOMA 306 [II.2.38]; driedelig heiligdom in Knossos met drie pilaren LOMA 274 [II.1.37].
- 25 Hutchinson, *Prehistoric Crete*, 163; het paleis van Minos heeft een in de rots uitgehakt hypogeum, een ondergrondse ruimte; Cichon, *Matriarchy in Minoan Crete*, 39, 160 over de natuurbeleving; LOMA 324 [II.2.65] grot van Eileithyia.
- 26 Cichon, *Matriarchy in Minoan Crete*, 255; S. J. Suys-Reitsema, *Helleense Mythos*, 7e dr., Amsterdam, 1966, 2, 39.
- 27 R. W. Hutchinson, *Prehistoric Crete*, h. 8 Minoan Religion, 199-221; Willets, *Cretan Cults and Festivals*, the Caves, 141-147; Nilsson, *Minoan-Mycenaean Religion*, h. I 'Nature Sanctuaries'; h. II 'House Sanctuaries', 53-116; h. VIII, 'The Tree cult', 262-288; Gaia van Kreta in haar tuin VIGV 214 [II.2.15] LOMA 303 [II.2.28]; Gaia in de grot LOMA 324 [II.2.65] met foto van grot van Eileithyia; LOMA 290 [II.2.11ab] openlucht (berg)heiligdom Kato Symi.
- 28 Nilsson, *Minoan-Mycenaean Religion*, 77, 323.
- 29 Zier verder subparagraaf 'het koningsoffer' VVTM 318 in par 6.3 'koningsoffer'; VVTM register 'koningsoffer' en 'stieroffer'.
- 30 Nilsson, *Minoan-Mycenaean Religion*, 300.
- 31 Nilsson, *Minoan-Mycenaean Religion*, 325, 328 n. 80 verwijst naar Frazer, *the Golden Bough* 3e dr., V, 84 waar hij stelt dat deze gewoonte uit Afrika stamt.
- 32 Hutchinson, *Prehistoric Crete*, 209; VIGV 346 [II.3.16] LOMA 350 [II.3.8ab] afb. Moeder en Dochter uit Knossos als slangengodinnen/priesteressen.
- 33 Hutchinson, *Prehistoric Crete*, 210; Nilsson, *Minoan-Mycenaean Religion*, h. X 'Bird Epiphanyes of the Gods', 330-340; LOMA 366 [II.3.29] foto v. godinnen in epifaniehouding met kronen met duiven en papavers uit 1200 v. Chr.; VIGV 221 [II.2.26] LOMA 306 [II.2.38] Gaia van Kreta in de vorm van drie pilaren met drie duiven erop; LOMA II.4.17 voor Gaia als levensboom vol met duiven.
- 34 Nilsson, *Minoan-Mycenaean Religion*, 394; zie voor *drieheid* ook fresco van 'De Drie Dames in het blauw' VIGV 376 [II.6.53] LOMA 490 [II.6.44]; LOMA [II.1.37] voor *driedelig* heiligdom met de Godin in de vorm van *drie* pilaren in Knossos; VIGV 221 [II.2.26] LOMA 306 [II.2.38] Gaia van Kreta in de vorm van *drie* pilaren met *drie* duiven erop; LOMA 306 [II.2.37ab] over *driedelig* bergtopheiligdom Anemosphila waar groot cultusbeeld stond, de grote schoenen zijn teruggevonden.
- 35 *Geschiedenis van de Vrouw*, I, 28-9 noemt als voorbeeld nimfen en Erinyen.
- 36 Hans-Günther Buchholz and Vassos Karageorghis, *Prehistoric Greece and Cyprus. An Archaeological Handbook with over 2000 illustrations*. Tübingen, 1971 voor de vele bewijzen.
- 37 Nilsson, *Minoan-Mycenaean Religion*, 292; over moeder met kind op 300.
- 38 Nilsson, *Minoan-Mycenaean Religion*, 266.
- 39 Nilsson, *Minoan-Mycenaean Religion*, h. IV sacral dress, 155; VIGV 346 [II.3.16] en LOMA 350 [II.3.8ab] Moeder en Dochter als slangengodinnen; zie zeer verzorgd uiterlijk van 'La Parsienne' afb. VIGV 376 [II.6.57] LOMA 482 [II.6.18c]; zie ook fresco van 'De Drie Dames in het blauw' met ingewik. haardracht en diademen VIGV 376 [II.6.53] LOMA 490 [II.6.44]; zie prachtig uitgedoste priesteressen uit Thera VIGV 380 [II.6.64] LOMA 468 [II.5.46].
- 40 Nilsson, *Minoan-Mycenaean Religion*, 19, 411; Willets, *Cretan Cults and Festivals*, 34, 81 beschrijft de overgang naar militarisering en defensie in de laat-Minoïsche periode van 1550-1100 v. Chr.
- 41 Nilsson, *The Minoan-Mycenaean Religion*, 18, 411 over vrede op Kreta; het latere Mycene heeft forten; Joseph Alexander Macgillivray, *Minotaur. Sir Arthur Evans and the Archaeology of Minoan Myth*, Londen, 2001, 310-3 archeologen als Sty-

- Ianios Alexiou en Stella Chryssoulaki wijzen op ring van kleine forten in vroege paleisperiode.
- 42 Graves, *Griekse Mythen*, 191-193; VIGV 270 [II.3.78] LOMA 384 [II.3.51a] afb. prinses Europa ontvoerd door stier Zeus.
- 43 Pausanias, *Periëgesis of Beschrijving van Griekenland*, 3.26.1; Graves, *Griekse Mythen*, 289.
- 44 Graves, *Griekse Mythen*, 288 onder punt 5 over de historische achtergronden van de mythe; VIGV 281 LOMA over **de minos** 275 **320-22** 341 393 396 402.
- 45 Homerus, *Ilias*, 18. 592; Lucianus, *de Saltatione*, 49; Graves, *Griekse Mythen*, 289; Heide Göttner-Abendroth, 'Die Geschichte vom Labyrinth', *Für Brigida, Göttin der Inspiration, Neun patriarchatskritische Essays und Thesen zum Matriarchat*, Frankfurt am Main, 1998, 181-207, 193.
- 46 Hans Georg Wunderlich, *Wohin der Stier Europa trug. The Secret of Crete* (Eng. vert.) Athene, 1998, 337 afb. 88; VIGV 274 [II.3.89] en LOMA 393 [II.3.63] voor fresco met stierspringen; LOMA 392 [II.3.62] voor priester met stierenhoofd.
- 47 Wunderlich, *The Secret of Crete*, xii wijst op wirwar van twaalfhonderd uiterst donkere kamers, zijn het grafkamers?
- 48 Graves, *Griekse Mythen*, 43; Nilsson, *The Minoan-Mycenaean Religion*, 226.
- 49 Gimbutas, *The Language of the Goddess*, 275 fig. 431; Buffie Johnson, *Lady of the Beast. Ancient Images of the Goddess and Her sacred Animals*. New York, 1987, part 5, 199-223; Nilsson, *The Minoan-Mycenaean Religion*, 48; LOMA dubbele bijl. of 'labrys' 303 321 367 397 399 415 481; Selma Sevenhuijsen, *De glimlach van de sirene, Reis door het Etruskisch labyrint op zoek naar de godin*. Geesteren, 2007; LOMA 414 [II.4.21] foto van lange 'paal' of heilige boom met dubbele bijl uit museum te Knossos; LOMA 414 [II.4.22ab] twee foto's van sarcofaag van Hagia Triada met twee lange 'palen' of heilige bomen met dubbele bijlen in top aan weerskanten van het altaar.
- 50 Graves, *Griekse Mythen*, 289; Nilsson, *The Minoan-Mycenaean Religion*, h. VI 194-235.
- 51 Graves, *Griekse Mythen*, 289 verwijst voor doolhofdans naar Euripides, *Andromache*, 1139 en Plinius, *Naturalis Historia*, 36.85; VIGV 252 256 [II.3.37] en LOMA 360 [II.3.21] voor afb. van *kraanvogeldans* in labyrint. Deze dans wordt nog steeds gedanst bij de tempel van Leto op Delos in de Cycladen, de moderne uitvoering op de getoonde ansichtkaart wordt gedanst op het Griekse eiland Paros op de Cycladen.
- 52 Aat van Gils, *De eeuwige ordening. Mythologie en religie in het oude Noord-Europa*. Soesterberg, 2004, over Trojaburchten, 323-330, op 324.
- 53 *Ibid.*, 324.
- 54 *ibid.*, 324 noemt de naam van de lentegodin Ostarra.
- 55 Graves, *Griekse Mythen*, 331.
- 56 Verg. de omkering bij Gilgamesj die de strijd aanbindt met de hemelstier van Inanna, zie VVTM. 263; VIGV 242 [II. 3.7,8,9,20] en LOMA 280 [II.1.49] 346 [II.2.3bcd] doden van draak/slang in Mesopotamië.
- 57 Graves, *Griekse Mythen*, 331.
- 58 Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'apple', 50.
- 59 Robert Graves, *The white Goddess. A historical grammar of poetic myth*. New York, 1966, 329; Janet Bord, *Doolhoven en labyrinten. Speelboek der dwaalwegen*. Amsterdam, 1976; Edgar Vreuls, *Koning Minos en het labyrint*. Amsterdam, 2001 (in eigen beheer), 51.
- 60 Graves, *Griekse Mythen*, 330; LOMA 392 [II.3.63] en VIGV 273 [II.3.88] over stierspringen waar atletische priesteressen aan meedoen.
- 61 Cichon, *Matriarchy in Minoan Crete*, 46, 345 over stierspringen als sacrale activiteit en de interpretatie van M.A.S Cameron.
- 62 Graves, *Griekse Mythen*, 330, met op 333 in n. 19 uitgebreide bronverwijzing naar vier antieke schrijvers.
- 63 Nilsson, *Minoan-Mycenaean Religion*, 374 n. 15 wijst op literatuur waarin men voor de stier tijdens het lentefestival een rol weggelegd ziet.
- 64 Gordon, *Voor de Bijbel*, 21, 58, 198.
- 65 *Ibid.*, 198; zie VVTM register onder 'held' **264** (opk. van held loopt samen met die van de stormgod), 292, **315-6** (introdunctie van literaire thema), 252, 263.
- 66 Hesiodus, *De geboorte van de goden*. Vertaald en toegelicht door Wolther Kassies, Amsterdam, 2002, vers 480 op p. 66; Callimachus, *Hymne over Zeus*, 244; G. Mussies, *DDD* onder 'Amaltheia', 45-48, 46; James, *Myth and ritual*, 173 n. 74 op 327.
- 67 James, *Myth and Ritual*, 173.
- 68 Willets, *Cretan Cults and Festivals*, 235; 334 voor latere oriëntaalse invloeden.
- 69 Hutchinson, *Prehistoric Crete*, 200 baseert zich op het gedicht van Epimenides uit Kreta dat door Paulus aangehaald wordt; over Zeus als jaargod Willets, *Cretan Cults and Festivals*, 219; Nilsson, *Minoan-Mycenaean Religion*, 553; Zeus als bliksemer zie Willets, 315.
- 70 Diod. Sic., 5.72.4.
- 71 Burkert, *Greek Religion*, 108.
- 72 *ibid.*, 109 n. 99; Freke and Gandy, *Jesus Mysteries*, 123.
- 73 Willets, *Cretan Cults and Festivals*, 148; Harrison, *Prolegomena*, 482, 564-566; S. Angus, *Mystery Religions*, Dover, 1925, 114; Burkert, *Greek Religion*, 108, 134, 239.
- 74 Burkert, *Greek Religion*, 108; W. Mannhardt, *Wald- en Feldkulte I*, Berlijn, 1905, 480-8.
- 75 Willets, *Cretan Cults and Festivals*, h. 3.7 the 'priest-king', 82-92; Joan Chichon, *Matriarchy in Minoan Crete*, 2013, 381 acht op basis van recent onderzoek de visie op de 'prince of the lilies' als *priesterkoning* controversieel; het zou gaan om een *priesteres*.
- 76 Graves, *Griekse Mythen*, 43, 117; zie register onder 'koningsoffer' voor div. verw.

- 77 Nilsson, *Minoan-Mycenaean Religion*, 487.
- 78 Willets, *Cretan Cults and Festivals*, 92.
- 79 Ibid., 170; Levy, *The gate of Horn*, 274 wijst op gespleten karakter van Zeus, 274 noot 4 en 282 n. 5 wijst zij op feit dat de oude goden of Titanen afstammelingen genoemd worden van de daktylen van de Ida, dus van de godin van Kreta en haar jonge zoon (Luc., *de Salt.*, 21 en Plut. bij Harrison, *Themis*, 453 en *Prolegomena*, 492-495).
- 80 Willets, *Cretan Cults and Festivals*, 81 verwijst in n. 117 naar Evans; Martin Bernal, *Black Athena. The Afroasiatic Roots of Classical Civilization*. vol II The Archaeological and Documentary Evidence. Austin, 2002, 238-241, 489-491; zie register onder 'smijtende god' en 'stormgod'.
- 81 Bernal, *Black Athena Writes Back. Martin Bernal responds to his critics*, 491; LOMA vb met lit. verw. op 185 en 186 en 256 [II.1.2]; zie register onder 'smijtende god'.
- 82 Epimenides van Kreta zie James, *Myth and ritual*, 173; zie hierna VVTM p. 349 over Epimenides; Kingsley, *Verborgene Plaatsen van Wijsheid*, 131-2.
- 83 Diod. Sic. III, 64-65; Graves, *Griekse Mythen*, 55-56; *Van Sophia tot Maria*, 71-2 over Dionysos; Joke en Ko Lankaster, *Dionysos, de vegetatiegod*, Geesteren, 2015.
- 84 *Homerische hymnen, tweede lofzang op Dionysos* 1-9; Graves, *Griekse Mythen*, 56.
- 85 Gordon, *Voor de Bijbel*, 219.
- 86 Kingsley, *Verborgene Plaatsen van Wijsheid*, 41-42 voor gedicht en h. 2, 'doodgaan voor je echt doodgaat'; *Van Sophia tot Maria*, 75; Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'phallus worship', 794 meent dat 'dij' en metafoor is voor fallus.
- 87 Kingsley, *Verborgene Plaatsen van Wijsheid*, 42, 63-65 over 'godin'; *Van Sophia tot Maria*, 75.
- 88 *De Dea Syria*, caput 43; zie hiervoor VVTM p. 269-76, 273, 274.
- 89 Matthew Dillon, *Girls and Women in Classical Greek Religion*, Londen, 2003, 141 met afb.; LOMA [II.6.54] afb. van maenaden.
- 90 J. E. Harrison, *Prolegomena to the Study of Greek Religion*, 462; verg. Pausanias IX.20.4; Linda Fierz-David, *Women's Dionysian Initiation. The Villa of Mysteries in Pompei*, Dallas, 1988, vert. van *Psychologische Betrachtungen zu der Freskenfolge der Villa dei Misteri in Pompei: Ein Versuch*, Zürich, 1957.
- 91 Plutarchus, *Over Isis en Osiris*, overeenkomsten in c. 27, 28, 29, 37 en met name in 35; Euripides, *Bacchae*. 217; Marvin W. Meyer, *The Ancient Mysteries. A Sourcebook of Sacred Texts*, h. 4 'The Greek Mysteries of Dionysos' met excerpten van klassieke schrijvers, 47-110; Briffault, *The Mothers*, III, 122.
- 92 Burkert, *Greek Religion*, 296-301, 300; Graves, *Griekse Mythen*, over Dionysus, Orpheus en Zagreus, 102-122; Orpheus is de ascetische zoon van de extatische Dionysos. In de Orfische mysteriën ligt het accent op de leer van de zielsverhui- zing. De ziel moet verlost worden uit het lichaam dat niet meer als tempel maar als kerker van de ziel wordt gezien. De Orfische leer heeft een ascetisch, wereldvreemd en vrouwvijandig karakter; het wordt wel gekarakteriseerd als het 'westers boeddhisme'; *Van Sophia tot Maria*, 72.
- 93 Graves, *Griekse Mythen*, 102-105.
- 94 *Homerische hymnen, Eerste Lofzang op Hestia*, commentaar bij Verbruggen, 110; Harrison, *Prolegomena*, h. VII, 'The making of a God' en VIII, 'Dionysos'; Burkert, *Greek Religion*, 161-67.
- 95 Strabo X. 20. 483; Cichon, *Matriarchy in Minoan Crete*, 48, 364-370.
- 96 De stenen tekst wordt in 1884 door een Italiaans team gevonden en gepubliceerd. Daarna is de tekst opnieuw uitgegeven door R. F. Willets, *The Law Code of Gortyn*, Berlijn 1967; Cichon, *Matriarchy in Minoan Crete*, 48, 364-370; Cantarella, *Pandora's Daughters*, 42 n. 11; Briffault, *The Mothers*, I, 304, 408.
- 97 Cichon, *Matriarchy in Minoan Crete*, 48, 364-370; Cantarella, *Pandora's Daughters*, 15.
- 98 Evi Melas, *De Griekse Eilanden, Bakermat van de Europese beschaving*. De Bilt, 1979, 250.
- 99 Briffault, *The Mothers*, I 394-395 wijst op bakermat Noord-Afrika als herkomst Pelagische volkeren of latere Zeevolken, die de kusten van het oostelijke Middellandse-Zeegebied bevolken en overeenkomst met gewoonten bij bevolking van het Iberisch schiereiland; Graves, *Griekse Mythen*, 19 wijst op passage bij Herodotus 8.134-135: er blijft één orakel in Griekenland over waar een inheemse en voor-Griekse taal wordt gesproken.
- 100 Briffault, *The Mothers*, I 392.
- 101 Cantarella, *Pandora's Daughters*, 15 volgens haar valt niet te bewijzen dat de maatschappij matrilineair was, zoals Willets heeft geprobeerd te bewijzen in *Aristocratic Society in Ancient Crete*, Londen, 1955. Ook kan er volgens Cantarella geen verbinding gebracht worden tussen het Kreta in de Minoïsche tijd en de matrilineaire wetten uit Gortyn (15); Joan Cichon en talloze anderen zien dit anders.
- 102 Cantarella, *Pandora's Daughters*, 16.

III H. 16 DE DOCHTERS VAN GAIA IN GRIEKENLAND

Afb.

Gaia

LOMA 130 263 288 303 304 396 323 365 379 394
396 413 415

VIGV 185 209 215 216 217 225 249 250 259 261
267 277 279 280 283 290 303 326 343 345 375
385 427 429

Rhea

LOMA 379 461

VIGV 199 267 290 345 347

Demeter

Van Venus tot Madonna

LOMA 29 30 32 165 201 226 263 267 271 273 345
362 393 396 400 417 **432 437-9** 455 483 487 489
491 493 539

VIGV 29 32 155 189 191 193 275 277 288 305 321
324 337 373 381 429

Kore

LOMA 432 439 491

VIGV 32n54 155 189 193 215 321 324 337 373 375
381 429

Hera

LOMA 98 130 181 269 305 385 410 477 483

VIGV 376

Artemis

LOMA 222 491

VIGV 38 161 201 267 277 288 290 335 363 365 367 375

Afrodite

LOMA 23 29 494

VIGV 18 19 21 22 27-33 89 129 147-150 168-171 187
198 207 216 221 231 325 239 249 251 257 259 263
275 277 281 282 288 291 295 309 317 326 347 351
353 355 357 359 361 367 371 373 379 381 423 433

Athene

LOMA 155 173 253 275 276 303 305 365 379 394
395 396 402 485 489 491 495

VIGV 127 267 371 383 385

Medusa

LOMA 274-76 [II.1.39abc] 494 [II.6.53]; 169 220 275
276 349 355 453 487 491 495 521.

VIGV 198 [II.1.38,39,40,4]; 169 220 275 276 349 355
453 487 491 495 521.

Hekate

LOMA 276 [II.1.40]

VIGV 198 [II.1.41]

VIGV kaart 7

LOMA map 8

- 1 *Homeric Hymnes*, in vertaling en bewerking van H. Verbruggen, Amsterdam, 1995, lofzang op de moeder der goden, 91; lofzang op Gaia, 113.
- 2 Graves, *Greek Myths, Griekse Mythen* (Nederlandse vertaling), Houten, 1990, 21 verwijst naar opmerking van Herodotus, II. 53: 'Hesiodos en Homeros zijn namelijk...ten hoogste 400 jaar ouder dan ik... Zij zijn het die de Griekse theogonie hebben gemaakt en aan de goden hun namen hebben gegeven, hun rangen en functies hebben onderscheiden en hun uiterlijke verschijning beschreven'.
- 3 Peter Kingsley, *In The Dark Places of Wisdom, Verborgene Plaatsen van Wijsheid*. Nederlandse vertaling, Deventer, 2003, 122.
- 4 Burkert, *Greek Religion*, 225-46; F. Graf, *DDD* onder 'Athene', 216-222, 220 voor helder overzicht.
- 5 W. Burkert, *Structure and History in Greek Mythology and Ritual*. Sather Classical Lectures 47, Berkeley, 1979.
- 6 Graves, *Griekse Mythen*, 28.
- 7 *Ibid.*, 28; *Van Sophia tot Maria*, 66.
- 8 Kassies, *De geboorte der Goden (Theogonie)*, 25.
- 9 Sarah B. Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives and Slaves. Women in Classical Antiquity*. New York, 1975, 2, 48.

- 10 Jane Ellen Harrison, *Themis. A Study of the Social Origins of Greek Religion*, Cambridge, 1912; Bleeker, *De Moedergodin in de Oudheid*, 29 n. 23; C. J. Bleeker, *Inleiding tot de fenomenologie van den godsdienst*, 1934, 66-72.
- 11 VIGV 342 [II.5.36] afb. pythia op driepoot; VIGV 342 [II.5.35] LOMA 460 [II.5.32] afb. navel steen te Delphi; Joke en Ko Lankester, *de taal van de orakels*, 139-145, 142.
- 12 Graves, *Griekse Mythen*, 53.
- 13 *Ibid.*, 177.
- 14 *Homeric hymnes*, (1-546), 31-44, passage (283-374) op 38-40.
- 15 Joke en Ko Lankester, *De taal van de orakels*, 135; J. W. van Henten, *DDD* onder 'pythion', 1263-1266, 1264.
- 16 Gerard Jansen in inleiding op Plutarchus, *Moralia* V, 9.
- 17 Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'Delphi', 219; onder 'fish', 313, onder 'yoni', 1097; zij stelt dat 'vis' en baarmoeder of 'delphos' synoniemen zijn; Sjöö en Mor, *The Great Cosmic Mother*, 114.
- 18 R. F. Willets, *Cretan Cults and Festivals*. Londen, 1962, 268; VIGV LOMA [II.1.1] afb. vesica piscis.
- 19 Graves, *Griekse Mythen*, 178.
- 20 Diod. Sic. VII. 16 en XVI. 26 orakelende priesters in Delphi in Griekenland worden als 'bruiden van Apollo' beschouwd. Zij moeten maagd blijven. Nadat één van hen verleid wordt, eist men dat de priesters ten minste vijftig jaar moeten zijn bij hun benoeming. Desondanks blijven de ouderen zich in het traditionele bruidskleed hullen; Robert Graves, *Griekse Mythen*, 51.2- 4, 178.
- 21 Laurier schijnt een geestverruimende werking te hebben; VIGV 342 [II.5.36] afb. pythia op driepoot; van der Meer, *De Drie Dames uit Duitsland*, Den Haag, 2015, h 9.7 'Heiligdommen van de Matronen en Nehalennia als orakelplaatsen', 108-112, 107 afb. 42.
- 22 Beliën, *Griekenland*, Dominicus Reisingds, Bloemendaal, 2000 243.
- 23 Basil Chr. Petracos, *Delphi*, 7-8, catalogus Museum Delphi van Petracos in zijn hoedanigheid als directeur; VIGV 342 [II.5.36] orakelbevragings-scene; VIGV necromante 344 [II.5.43] en LOMA 466 [II.5.43]; Joke en Ko Lankester, *de taal van de orakels*, 139-145.
- 24 Daniel Ogden, *Greek and Roman Necromancy*, Princeton, 2001, 117, 120 n. 13 met verwijzingen over sjamanisme bij Pythagoras, 121; Kingsley, *Verborgene plaatsen van wijsheid*, 105, 153, 154; Briffault, *The Mothers*, III 124 noemt drummen-de maenaden *sjamanes*.
- 25 Ogden, *Greek and Roman Necromancy*, 139; zie register onder 'necromantie'.
- 26 Ogden, 265.
- 27 Voor Circe zie Homeros, *Odyssee*, 10.212-15; 237-43; 316-20; 392-96; 569-74 en 11.7; voor Calypso *ibid.*, 1.13-15 en de Sirenen *ibid.*, 12.41-46, Ogden, *Greek and Roman Necromancy*, 139. Voor

- Medea zie Ogden, 141. Andere voorbeelden zijn Dido (Ogden, 143), Erichtho (Ogden, 144), Meroe, Pamphile, Hypata, Larissa, Bessa (Ogden, 146-7).
- 28 Ogden, *Greek and Roman Necromancy*, 148, 265.
- 29 Pomeroy, *Goddesses etc.*, 43, 44; wijst er op dat een van de vroegste afbeeldingen op geometrische vazen de figuur is van een vrouwelijke klaagster (43).
- 30 Plutarchus, *De Pythia geeft tegenwoordig geen orakels in verzen meer*, Gerard Jansen ed., (1-30) op 20-48, (22) op 40-1.
- 31 Plutarchus, *Het verval van de orakels*, (42), 111.
- 32 Joke en Ko Lankester, *de taal van de orakels*, 143 n. 186 op 307; van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, h 1.8 'De Zwarte Madonna in de nieuwe geomantie', 29-38 over het belang van breukvlakken met een verhoogd energieniveau, die zich ontwikkelen tot sacrale plaatsen, er is een ontwikkeling van openlucht heiligdom naar tempel en kerk.
- 33 Graves, *Griekse Mythen*, 43; zie hiervoor VVTM 'Gaia van Kreta' 308 n 23 en 27 met verw. naar afb. in VIGV en LOMA.
- 34 Hesiodus, *Theogonie*, 56; LOMA [II.3.10] Zeus als slang.
- 35 Verg. *Homerische hymne aan Demeter*, Verbruggen, 15-28.
- 36 Pausanias, *Beschrijving van Griekenland*, Peter Levi ed., vol 1 en 2; L. J. Alderink, *DDD* onder 'Demeter', 444.
- 37 *Demeter and Kore in Ancient Corinth*. Bulletin van de American School of Classical Studies. Corinth, 2002, 9,12,13; 20 afb. keuken; 26 voor liknon-afbeeldingen.
- 38 Peter Kingsley, *In The Dark Places of Wisdom, Verborgene Plaatsen van Wijsheid*. Nederlandse vertaling, Deventer, 2003, 65; Herman Belien, *Griekenland*. Dominicus Reisingids, Bloemendaal, 2000, 179.
- 39 *Homerische Hymnen*, (1- 495),15-28; afb. van Demeter en Kore bij VIGV 319 [II.4.54] 321 [II.4.59] LOMA 432 [II.4.55] 438 [II.4.65, 66].
- 40 *Homerische Hymnen*, (370-469), 25; Walker, *Woman's Mysteries*, onder 'rape', 842-846.
- 41 Walker, *Woman's Mysteries*, onder 'Persephone', 786; LOMA 437 onder 'ear of corn' vermeldt dat Hades zich zich in de latere mythe ontwikkelt tot echtgenoot van Demeter.
- 42 Walker, *Woman's Mysteries*, onder 'Kore', 514 Kar zit in Kreta en Keret uit Kanaän. Zit volgens Walker in Ceres, in Kauri, in godin Q're, vandaar koran (513). Kanttekening: Max Dashu acht de etymologie van Walker niet altijd even betrouwbaar, zie VVTM 296 n 62.
- 43 Barbara Walker, *The Crone. Woman of Age, Wisdom, and Power*. New York, 1985.
- 44 Jean Shinoda Bolen, *Godinnen in de ouder wordende vrouw*. Rotterdam, 2002, 27, 95.
- 45 Gimbutas, *The Language of the Goddess*, 256; VIGV 199 [II.1.40] en LOMA 276 [II.1.40] afb. van drievoudige Hekate.
- 46 Levy, *The Gate of Horn*, 297 n. 3; Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 377.
- 47 *Homerische Hymnen*, (470-489), 27.
- 48 Walker, *Woman's Encyclopedica*, onder 'Demeter', 220.
- 49 Her., II. 54.
- 50 Plato, Pythagoras en Plutarchus, Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 372 n. 31 vermelden ook Orpheus, pleiten voor vermenging van Egyptische, Minoïsche en Myceense elementen; vóór is ook Bernal, *Black Athena* 1, 118-119.
- 51 Levy, *Gate of Horn*, 289 pleit voor Thracië en Klein-Azië. Ook Harrison wijst hierop.
- 52 Marvin Meyer, *The Ancient Mysteries*, h. 2 'the Greek Mysteries of the Grain Mother and Daughter', noemt *Lucianus van Samosata*, 42-46; VVTM 269-76.
- 53 Laurie O'Higgins. *Women and Humor in Classical Greece*, 53 merkt op dat vrouwen tijdens de Thesmophoria veel humor tonen en lachen, zij gebruiken grove taal die niet erg ladylike is; 23 zij bouwen hutten op de wijze der ouden.
- 54 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 374.
- 55 *Homerische Hymnen* vers 179-211 zie commentaar Verbruggen op 121 n 13; Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 379.
- 56 Lankester, *Westerse goden en godinnen*, 108.
- 57 Herodotus, *Hist.*, VIII. 65 meldt een getal van 30.000.
- 58 Levy, *The Gate of Horn*, 295 met verw. naar Artemidorus, I, 8.
- 59 De christen Hippolytus, *Refutatio*, boek V.8 c. 39 geeft (negatief ingekleurde) info over inwijding te Eleusis, zie VSTM 71; verg. info over inwijding van Kybele hiervoor, VVTM p. 138; alles duidt er op in de inwijding als kind opnieuw gebaard worden door de Godin in een tweede geboorte van (bewustzijn) van eeuwig leven; Burkert, *Greek Religion*, 'Mysteries and Asceticism', 276-278, 285-290 'Eleusis'.
- 60 Bleeker, *De Moedergodin in de Oudheid*, 27 n. 15 met verw. naar A. Dieterich, *Mutter Erde*, 1913, 13.
- 61 D. E. Aune, *DDD* onder 'Hera', 764; Walker, *Woman's Encyclopedica*, onder 'Hera', 392.
- 62 *Homerische hymnes*, 89.
- 63 Pausanias 2. 38. 2; Pierre Lévêque, 'Les Cultes de la Fécondité/Fertilité dans la Grèce des Cités', *Archaeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean*, 242-255, 246; *Geschiedenis van de vrouw*, I 25, 46 n. 42.
- 64 Pausanias, *Beschrijving van Griekenland*, 2.17.4; 5.17.1.
- 65 Norma Goodrich, *Priestesses*, New York, Toronto, 1989, 108.
- 66 John Ferguson, *Among the Gods*, New York, 1989, 39.
- 67 Charlene Spretnak, *Lost Goddesses of Early Greece. A Collection of Pre-Hellenic Myths*. Boston, 1984, 88.

- 68 Koster, *Athene en de Peloponnesus. Reisgids*, 2004, 229 vermeldt dat aanvankelijk Gaia en Hera de boventoon voerden, op een afbeelding zit de godin op de troon en Zeus staat ernaast.
- 69 Spretak, *Lost Goddesses*, 94.
- 70 Nilsson, *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*, Lyon, 1950, 502; John Ferguson, *Among the Gods*, New York, 1989, 39; Harrison, *Themis*, 238, 491; Daniël Koster, *Athene en de Peloponnesus*, 223, 480: 'Hera herinnert ons aan de tijd waarin de autochtone matriarchale godsdienst de concurrentieslag met de binnengedrongen cultus van de Indo-Europese religie nog niet verloren heeft'.
- 71 Beliën, *Griekenland*, 219.
- 72 Mark P. O. Morford en Robert J. Lenardon, *Classical Mythology*, Oxford, 2003, 208; zie voor voor-Griekse Artemis van Efese VVTM 140.
- 73 *Homerische Hymnen*, (1-22), 86-7; LOMA 368 [II.3.32b] afb van Griekse Artemis als godin van de jacht, te onderscheiden van Artemis van Efese [II.3.32a] daaronder als de Grote Moeder van Asia, moeder van mineralen, planten, dieren, mensen, de kosmos en de natuur in het algemeen.
- 74 Euripides, *Ifigeneia in Aulis* (406 v. Chr.), regel 1580-1585 in de vert. van Herman Altena, Amsterdam, 2000, 95; Norma Goodrich, *Priestesses*, over Ifigeneia in Tauris op 152-3 citeert lange toespraak van 'de hogepriesteres' in de magistrale vrije bewerking van Gilbert Murray, Oxford, 1915.
- 75 Morford en Lenardon, *Classical Mythology*, 171; Göttner, *die Göttin*, 28; VIGV 206 [II.2.1] en cover van boek, LOMA [II.2.1] 494 [II.6.49] afb. van Aphrodite op haar schelp.
- 76 Walker, *The Woman's Encyclopedia*, onder 'Urania', 1028.
- 77 *Homerische Hymnen*, (1-18), 74.
- 78 F. Graf, *DDD* onder 'Afrodite', 118-125, 122 benadrukt haar relatie met het oosten en haar afkomst van Cyprus; LOMA wijdt speciale paragraaf aan Cyprus, het eiland van Aphrodite I.h 7 par 3 'Cyprus: intermediary between the near East and Old Europe', 184-88, 207-11; afb. van Aphrodite van Botticelli bij VIGV [II.2.1] en LOMA [II.2.1]
- 79 S. Böhm, *Die "Nackte Göttin". Zur Ikonographie und Deutung unbekleideter weiblicher Figuren in der frühgriechischen Kunst*. Mainz, 1990.
- 80 G. J. Baudy, *Adonisgärten. Studien zur antiken Samensymbolik*. Frankfurt, 1986; Dillon, *Girls and Women in Classical Greek Religion*, 162-163; LOMA [II.4.40] afb. Adonistuintje.
- 81 Cantarella, *Pandora's Daughters*, 17-18 Lemnische vrouwen worden voor een misdaad tegen Afrodite door haar gestraft met een stinkende adem; tijdens de Thesmofooria eten de vrouwen die dan onder elkaar zijn en niet bij hun mannen thuis, knoflook.
- 82 Walker, *The Woman's Encyclopedia*, onder 'garlic', 337.
- 83 Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'Venus', 1043.
- 84 F. Fossum, *DDD* onder 'dove', 501.
- 85 H. J. W. Drijvers, *DDD* onder 'Atargatis', 213-216, 215 wijst op allerlei symbolen in de iconografie van Atargatis waaronder de vis. De vissen in de vijver zouden orakelende vermogens hebben.
- 86 Graves, *Griekse Mythen*, 293.
- 87 *Ibid.*, 66; Spretak, *Lost Goddesses*, 70; zie eerder VVTM 306 over net of diktyon op Kreta over kosmische betekenis van weven/scheppen-weefsel/net en netkleding; zie VVTM register onder 'net' en 'netachtige kleding'.
- 88 Strabo VIII. 6. 20; Pindarus, *Derde Encomium of Lofzang*, Daniël Koster, *Athene en de Peloponnesus*, 148; Cantarella, *Pandora's Daughters*, 50 n. 54; Briffault, *The Mothers*, III 215.
- 89 B.v. in de tempel van Artemis van Efese; in Lokris in Magna Graecia; in Sparta bij Athenaeus XIII. 32; beroemd is het heiligdom op de top van de berg Eryx van Venus Ericina (Eryx is de naam van haar partner) op West-Sicilië zie *The Green Guide. Sicily*, Clermont-Ferrand, 2001, bij de plaats Erice, 179 en Sicilië-verslag van mijn hand on line; Briffault *The Mothers*, III, 215; vergelijk heilige prostitutie in Egypte bij Strabo XVII.8.46 en Diod. Sic. 1.47 met elkaar; Cantarella, *Pandora's Daughters*, 156; afb. tempelcourtsanes uit Mesopotamië bij VIGV 126 221 [II.2.26] 224 [II.2.35] LOMA 172 [I.6.73,74] 314 [II.2.50, 51, 53c].
- 90 Briffault, *The Mothers*, III 216 wijst op de historische verbinding van bordeel in de tempel, waar seks als heilig wordt ervaren en het latere klooster. De tempelpriesteressen wonen in de belendende percelen van tempels, een soort kloosters (van cloistrum of afgesloten deel). De historische wortel van het latere ascetische christelijke klooster ligt dus in het antieke tempelbordeel; Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'prostitution', 819-826; 644 n. 52 wijst op seksuele ritën bij bepaalde gnostische sekten en het christelijke syneisaktendom (het samenleven van een maagd met een monnik), zie ook 974 onder 'tantrism' voor syneisaktisme.
- 91 Her., IV. 180; Apollonius Rhodius, 4.1310; Graves, *Griekse Mythen*, 44.
- 92 Apollodorus, 3.12.3; Pausanias, 9.33.5; Graves, *Griekse Mythen*, 44, 47 (voor namen van pre-Helense steden).
- 93 *Homerische Hymnen*, Verbruggen in commentaar, 108.
- 94 Harrison bij Graves, *Griekse Mythen*, 46; *Van Sophia to Maria*, 69 over Metis.
- 95 Burkert, *Greek Religion*, III 2.4 'Athena', 139-143, 140 n. 6 voor verwijzingen naar Mylonas en anderen; afb. schildgodin bij VIGV 215 [II.2.15] (register 'schildgodin' 98 115 130 215) LOMA 302 [II.2.28]
- 96 M. P. Nilsson in *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion* pleit voor afkomst van Kreta; Burkert, *Greek Religion*, III 2.4 'Athena', 139-143; Graf, *DDD* onder 'Athena', 217.

- 97 Göttner, *die Göttin*, 30. *Religion*, III 2.4 'Athēna'; LOMA [II.6.53] Gorgo Medusa op schild van Athene; afb. Gorgo Medusa bij VIGV 198 [II.1.38, 39, 40] LOMA 274-6 [II.1.39abc].
- 98 Burkert, *Greek Religion*, III 2.4 'Athēna', 141; LOMA [II.2.37] vb. van peplos uit Kreta.
- 99 Belien, *Griekenland*, 97.
- 100 Dillon, *Girls and Women in Classical Greek Religion*, 84-88; *Geschiedenis van de Vrouw*, Ioudheid, 354.
- 101 Zie Neith van Egypte VVTM 192 218.
- 102 Graves, *Griekse Mythen*, 44.
- 103 Graves, *Griekse Mythen*, 45; Gorgon Medusa zie voor afb. n 97.
- 104 Graves, *Griekse Mythen*, 44-45; Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'aegis', 11 en 'Athēna', 74; afb. (Gorgon) Medusa zie n 97.
- 105 *Theogonie*, 88; VIGV 214 [II.2.18,19] en LOMA 304 [II.2.30, 31] afb. Tuin der Hesperiden en afb. Herakles steelt appels uit tuin der Hesperiden.
- 106 Graves, *Griekse Mythen*, 42 vergelijkt ze met de drie opeenvolgende Helleense invasies van Ioniers, Aeoliërs en Achaeërs.
- 107 *Ibid.*, 602-3, 609 over de edele afkomst van Paris. Volgens Graves berust de variant van de appel aan de mooiste godin op een verkeerde interpretatie van de afbeelding waarop Herakles een appeltak krijgt van de Hesperiden; zie 22 over het verkeerd interpreteren van de mythograaf van rite en afbeelding (iconotrofie); VIGV 216 [II. 2.21] LOMA [II.2.33] afb. Paris, de appel en de drie naakte godinnen.
- 108 Graves, *Griekse Mythen*, 22.
- 109 *Ibid.*, 45, 474 over de handelsbelangen van de Grieken bij Troje; Roebuck, *The World of Ancient Times*, 118; VVTM 136 geeft als andere mogelijke redenen de komst van de Doriërs, hierdoor slaan inwoners uit Griekenland op de vlucht.
- 110 Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'rape', 842-845; Cantarella, *Pandora's Daughters*, 120 over het aanzien dat de geroofde Sabijnse vrouwen later in Etrurië genieten; VVTM register 'schaken van vrouwen' 29 342 310 405.
- 111 Graves, *Griekse Mythen*, 601-10; Harrison, *Prolegomena*, 292.
- 112 Harrison, *Prolegomena*, 261 verwijst naar Augustinus, *de Civitate Dei*, 18.9; Graves, *Griekse Mythen*, 22; Harrison, *Themis*, 260; Stella Georgoudi, *Geschiedenis van de vrouw*, I, 443-458, 453.
- 113 Hein van Dolen ed., Aristophanes, *Vrouwenstaking Vrouwenfeest Vrouwenpolitiek*. Amsterdam, 1995; Sarah B. Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives, & Slaves*, 112 met paragraaf 'Women in Aristophanes' vergelijkt de twee kluchten en de hoofdpersonen Lysistrata en Praxagora met elkaar; Christopher A. Faraone, 'Priestess and Courtesan: The Ambivalence of Female Leadership in Aristophanes' Lysistrata', Christopher A. Faraone, Laura K. McClure (eds.), *Prostitutes & Courtesans in the Ancient World*, Londen, 2006, 207-223; in Syracuse in Sicilië 2013 woonden wij een voorstelling bij van 'het Vrouwenparlement', zie Sicilië-verslag van mijn hand op line www.academiepanosophia.nl en www.anninevandermeer.nl.
- 114 Pomeroy, *Goddesses, Whores...*, 113.
- 115 Diod. Sic., III. 57.
- 116 Graves, *Griekse Mythen*, 679; Harrison, *Prolegomena*, 283.
- 117 Nilsson, *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*, Lyon, 1950, 624-633; Graves, *Griekse Mythen*, 22 en 609 voor omzetting van mythograaf en 486-493, op 490; paradijzen zijn vaak appelboomgaarden die in het westen liggen: in Egypte kent men 'het eiland van de Blest' of het land van de mensen uit het westen, de Kelten kennen het 'appelparadijs Avalon' dat in het Westen ligt, op Kreta kent men het, Homerius en Hesiodus kennen het, de Grieken spreken van de 'tuin der Hesperiden' en het 'Elysium', de hindoes kennen het 'Jambu-eiland', de Noren het 'Faeroisland of feëneiland' en er zijn nog vele andere namen, zie Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'avalon', 80 en 'paradise', 771.
- 118 Scheppingsmythe van Atrahasis (Ziusura, de held van het zondvloedverhaal in de Soemerische versie) bij Black en Green, 133 onder 'mother goddesses and birth goddesses'; Zie eerder p. 239 n 23 over Mami uit Mesopotamië.
- 119 *Geschiedenis van de Vrouw* I, Oudheid, 159; Amy Swerdlow, "The Greek citizen woman in Attic vase painting: New views and new questions", *Women's Studies*, 1978 vol 5, 267-284, 267-284, 268.
- 120 *Geschiedenis van de Vrouw* I, Oudheid, 181; Amy Swerdlow, "The Greek citizen woman in Attic vase painting: New views and new questions", 271; Sarah Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives and Slaves*, 149 afb. 9 toont een van de weinige afbeeldingen van moeder met kind.
- 121 Eva Cantarella, *Pandora's Daughters*, 26.
- 122 *Ibid.*, 34.
- 123 *Ibid.*, 46 verwijst naar Aristophanes, *Eccl.* 818-22; Sarah Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves*, 72 over vrouwen van gewone volk, 78 in het klassieke Athene verdwijnt de vrouw, in vergelijking met de archaische tijd daarvoor, naar de achtergrond.
- 124 Swerdlow, *The Greek citizen woman in Attic vase painting*, 277; A. Rumpf, "Attische Feste – Attische Vasen. *Bonner Jahrbücher* 161 (1961) 208-214; T. B. L. Webster, *Potter and Patron in Classical Athens*. 1972, 126-151.
- 125 Burkert, *Greek Religion*, 242.
- 126 *Geschiedenis van de Vrouw*, 200; VVTM 140 over Amazones.
- 127 Swerdlow, *The Greek citizen woman in Attic vase painting*, 279, 80; Graves, *Griekse Mythen*, 467, 574, 502
- 128 Simon Pembroke, "Last of the Matriarchs: A Study In The Inscriptions Of Lycia", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* vol VIII (1965) 217-247; Simon Pembroke, "Women in charge: the function of alternatives in

- early Greek tradition and the ancient idea of matriarchy”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 30 (1967) 1-35; Cantarella, *Pandora's Daughters*, 18.
- 129 Cantarella, *Pandora's Daughters*, 20 gaat ervan uit dat deze mythen juist het tegendeel bewijzen, namelijk dat vrouwen geen macht hebben en zeker geen politieke.
- 130 *Ibid.*, *Pandora's Daughters*, 29.
- 131 H. Loyd-Jones, *Females of the Species: Semonides on Women*. Londen, 1975, voor vertaling c. 7 21-42.
- 132 Cantarella, *Pandora's Daughters*, 39; in Mesopotamië speelt zich hetzelfde af: stadsvlucht maakt vrouwen minder tot onvrij.
- 133 *Ibid.*, 43.
- 134 Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves*, 64; Cantarella, *Pandora's Daughters*, 45.
- 135 Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves*, 79.
- 136 *ibid.*, 36, 228.
- 137 *Ibid.*, 68, 228.
- 138 *Ibid.*, 68, 22: mannen worden gemiddeld 45 en vrouwen 36 jaar oud.
- 139 *Geschiedenis van de Vrouw* I, 355.
- 140 *Ibid.*, I, 356.
- 141 *Ibid.*, I, 282.
- 142 Cantarella, *Pandora's Daughters*, 67.
- 143 Plutarchus, *Leven van Solon*, 12; Maximus Tyros c. 22 en 28 bij Diels, *Fragmente*, ii, 494; Diog. Laert. *Leven van Epimenides*, 1, 109; Kingsley, *Verborgene Plaatsen van Wijsheid*, 132, 160; Harrison, *Themis*, 52 n 2; Levy, *The Gate of Horn*, 291 n. 5, 6 en 7.
- 144 Pomeroy, *Spartan Women*, 5.
- 145 Pomeroy, *Goddesses*, 137 n. 37 op 242.
- 146 Swerdlow, *The Greek citizen woman in Attic vase painting*, 270; VVTM register ‘schrijven’ voor de wereldwijde schokkende feiten dat vrouwen niet mogen schrijven: in Egypte 221, in Griekenland 311 350, in Mesopotamië 262, in Israël en India 437, 446, 481.
- 147 Voor Aspasia uit Milete zie Plutarchus, *Leven van Pericles*, 24 en Diog. Laert. 6.16.
- 148 *Geschiedenis van de Vrouw* I, 56-8.
- 149 Pomeroy, *Goddesses*, 78; *Van Sophia tot Maria*, 79; Siciliëverslag on line zie n 113.
- 150 Dezelfde ontwikkeling in de mythe over Isis en Osiris, zie VVTM 222; Lucianus VVTM 273; Cantarella, *Pandora's Daughters*, 57 over Plutarchus.
- 151 Aeschyles, *Eumenides*, 658-66; Graves, *Griekse Mythen*, 56; Pomeroy, *Goddesses*, 65; Mariam Irene Tasi-Preve, *Motherhood in Patriarchy. Animosity Toward Mothers in Politics and Feminist Theory-Proposals for Change*, Opladen, Berlijn, Toronto, 2013 h 3.4 en 3.5 ‘Matricide in Greek Tragedies’ over het verdwijnen van het begrip ‘moederschap’ in het oude Egypte en Griekenland, 86-94, h 4.4 ‘Perverting and Denying Birth’, 103-109.
- 152 M. R. Lefkowitz, “The Wandering Womb”, *Heroiners and Hysterics*, Londen, 1981; 12-25; Cantarella, *Pandora's Daughters*, 53, 199 n. 1.
- 153 Cantarella, *Pandora's Daughters*, 61.
- 154 Aristoteles, *Gen. An. of Over het ontstaan van dieren*, 728a,729a; Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 521; Cantarella, *Pandora's Daughters*, 60 n. 21; Mariam Tasi-Preve, *Motherhood in Patriarchy*, over wegfilosofen van ‘moederschap’, 99-103.
- 155 Cantarella, *Pandora's Daughters*, 59.
- 156 *Ibid.*, 60.
- 157 Edward C. Whitmont, *The Return of the Goddess*, New York, 1982, 125; Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 510, 521 (met verwijzing naar brahmanen die menen dat vrouw in India een lagere incarnatie vormt dan een man); verg. James Hillman, *The Myth of Analysis*, New York, 1978 en Simone de Beauvoir, *La deuxième Sexe*, Parijs, 1949, *The Second Sex*. New York, 1974, 16.
- 158 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 520-521.
- 159 Plato's denken heeft vrouwonvriendelijke trekjes: Plato, *Timaeus* 42 b-c huldigt de gedachte dat de vrouw een onvolmaakte man is omdat een man die niet goed leeft, in een volgend leven in het lichaam van een vrouw incarneert; Cantarella, *Pandora's Daughters*, 59; Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 521, zie 470 en 544 voor platonisch denken; *Van Sophia tot Maria*, h 10 par 3 ‘De verwording van Sophia bij de filosofen’, 73-85, subparagraaf ‘Plato en Sophia’, 80-85.
- 160 Levy, *The Gate of Horn*, h 11 ‘The Intellectual Development’ 300- 312, 312; Burkert, *Greek Religion*, h. VII ‘Philosophical Religion, 305-337.
- 161 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 544.
- 162 *Ibid.*, 529, 544.
- 163 Cantarella, *Pandora's Daughters*, 3.
- 164 Iamblichus, *VP* 267; Sarah B. Pomeroy, *Spartan Women*. Oxford, 2002, 10-11 neemt Iamblichus als bron; J. Moran, *Woman in Science*, Cambridge, 1913, noemt andere aantallen. Van de 330 bekende wiskundigen van het oude Griekenland, is ongeveer 12% vrouw. Een meerderheid betreft studenten van Pythagoras; op zijn school was ongeveer een 25% vrouw; de meesten van hen zouden komen uit Ionië; de westkust van Klein-Azië kent van oudsher net als Sparta een vrouwvriendelijke cultuur; zie Sicilië-verslag on line zie n 113.
- 165 Harrison, *Prolegomena*, 647; Over de relatie Pythagoras-Pythia: tijdens de zwangerschap van de moeder van Pythagoras wordt door het orakel aan de vader voorspeld dat er een belangrijk kind geboren zal worden; het kind wordt naar de Pythia vernoemd.
- 166 Socrates Scholasticus, *Historia Ecclesiastica* VII.15 ‘de Hypatia philosopha’; Migne *PG* vol 67, col. 768-9; Sabine Bauer, “Hypatia von Alexandria”, *Die Spiegel der Sophia. Zum begriff der*

weiblichen Weisheit im Altertum und Mittelalter. Diss., Wenen, 1998, 74-84; Maria Dzielska, *Hypatia of Alexandria*, Harvard University Press, 1995.

deel IV WINTER

H. 1 EVA MOEDER VAN ALLE LEVEN

VIGV 450 register 'Eva', 'Anat', 'Asjera', 'Astarte'. LOMA 578-579 alphabetical list 'Israel' met pagina, nr en datum van afbeeldingen. Zie ook index 585-586 onder 'Israel'.

LOMA Kaart 9 Kanaän en Oud-Israël 1200-587 v. Chr.

- 1 E. E. Elnes en P. D. Miller, *DDD* onder 'olden gods' 1209-1218,1210.
- 2 *Ibid.*, 1209.
- 3 *Ibid.*, 1216.
- 4 Kijkt men in *DDD* onder 'tehom' of de diepte dan wordt men verwezen naar 'Tiamat', de woorden zijn etymologisch met elkaar verbonden zie B. Alster, *DDD* onder 'Tiamat' 1634-1639, 1634.
- 5 Valentinus heeft het oude beeld van de Oervader en de Oermoeder 'de Baarmoeder en Moeder van het Al' bewaard zie citaat bij Irenaeus, *Adv. Haer.* 1.11.1; zie talloze verwijzingen onder 'baarmoeder' en 'moederschoot' in register bij Jacob Slavenburg en Willem Glaudemans, *De Nag Hammadi Geschriften*, 1163, 1182; Elaine Pagels, *De Gnostische Evangeliën*, 43 n 6; Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'creation' 183-185, 183.
- 6 Elnes en Miller, *DDD* onder 'olden gods', 1209; Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'elements' 272-276, 274.
- 7 Elnes en Miller, *DDD* onder 'olden gods', 1216.
- 8 *Ibid.*, 1209.
- 9 *Ibid.*, 1217; zie VVTM 237 239 over Mami in Soemerië; VIGV 242 [II.3.7,8,9] LOMA 280 [II.1.49] 346 [II.3.4bcd] Mardoek vernietigt zijn oermoeder, de 'draakslang'; VIGV 242 [II.3.10] LOMA 346 [II.3.4e] schets van Doré van zevenkoppige draakslang Leviatan uit bijbelboek Openbaring (Op. 12:1-18).
- 10 Elaine Pagels, *De gnostische Evangeliën*, h. III 'God de Vader- God de Moeder', 48, 59.
- 11 F. Stolz, *DDD* onder 'sea' 1390-4011, 1393.
- 12 C. Ühlinger, *DDD*, onder 'Leviathan' 956-964, 960; zie noot 9 voor afb. Leviatan.
- 13 K. van der Toorn, *DDD* onder 'god' (1), 668-692, 688.
- 14 F. Stolz, *DDD* onder 'source' 1520-1523, 1521.
- 15 Ühlinger, *DDD*, onder 'Leviathan', 960 en Stolz, *DDD* onder 'sea', 1398; zie noot 9 voor afb. Leviathan.
- 16 Stolz, *DDD* onder 'sea', 1396; zie VVTM p. 286.
- 17 Stolz, *DDD* onder 'sea', 1393.
- 18 Stolz, *DDD* onder 'sea', 1393; Zandee, *De Egyptische tempels en goden*, 33 voor de symboliek met de oerheuvel; E. A. E. Reymond, *The Mythical Origin of the Egyptian Temple*. Manchester University Press, New York, 1969 over de betekenis

van de op de muren van de Horustempel in Edfu in beeld gebrachte oermythe; Zitman, *Sterrenbeeld van Horus*, 253-261; zie VVTM 184.

- 19 Stolz, *DDD* onder 'sea', 1393.
- 20 Stolz, *DDD* onder 'sea', 1398.
- 21 *ibid.*, 1392.
- 22 *Ibid.*, 1392; zie n 9 voor afb. Mami en Tiamat.
- 23 H. Gunkel, *Schöpfung und Chaos in Urzeit und Endzeit. Eine religionsgeschichtliche Untersuchung über Gen. 1 und Ap. Joh 12*, Göttingen, 1895 voor overeenkomsten met Babylon; C. Kloos, *Yhwh's combat with the Sea. A Canaanite Tradition in the Religion of Ancient Israel*. Amsterdam, Leiden, 1986 voor overeenkomsten met Kanaän; J. W. van Henten, *DDD* onder Typhon, 1657-1662, 1661 voor overeenkomst met de Egyptische Seth-Typhon-mythe; Stolz, *DDD* onder 'sea', 1392.
- 24 B. Alster, *DDD* onder 'Tiamat', 1634-1639, 1634.
- 25 Stolz, *DDD* onder 'sea', 1397.
- 26 J. W. van Henten, *DDD* onder 'dragon' 504-509, 504-506; John L. McKenzie S. J., "Gods and Nature in the Old Testament"; *The Catholic Biblical Quarterly* 14 (1952) 124-145, 132; zie noot 9 voor afb. Leviathan.
- 27 L. J. Lietaert Peerbolte, *DDD* onder 'antichrist', 113-118, 116.
- 28 Stolz, *DDD* onder 'sea', 1397; Python en Typhon komen ook voor.
- 29 Ühlinger, *DDD*, onder 'Leviathan', 956.
- 30 R. S. Hendel, *DDD* onder 'serpent' 1404-1412, 1408; zie VVTM 423 over Mozes die met bronzen slang op zijn staf geneest.
- 31 J. W. van Henten, *DDD* onder 'dragon' 504-509, 506.
- 32 E. Puech, *DDD* onder 'lioness', 981-983, 982.
- 33 B. Alster, *DDD*, verwijst in lemma 'Tehom' door naar lemma 'Tiamat' 1634-39; onder 'Tiamat', 1637: 'tehom' komt voor samen met 'sheol', verg. de naam van de donkere priesteres 'Sjoelamiet' in het volgende hoofdstuk 370.
- 34 H. M. Barstad, *DDD* onder 'sheol', 1452-1457, 1454.
- 35 Harold Coward (red.), *Leven na de dood. Wereldreligies over het hiernamaals*, 28 n. 5, 29; G. J. Riley, *DDD* onder 'devil' 463-473, 465.
- 36 T. C. Vriezen, *Onderzoek naar de Paradijsvoorstelling bij de Oude Semitische Volken*. Wageningen, 1937.
- 37 Cornille, *Vrouwen in de wereldgodsdiensten*, h. 1, 2 en 3, 17-94 met name 38, 63, 71, 79; Marjo Korpel, Johannes C. De Moor, *Adam, Eve, and the Devil. A New Beginning*, Sheffield Phoenix Press, 2014 over de Kanaänitische oorsprong in kleitabletten uit Oegarit van de mythe van Adam en Eva; de eerste zondaar was de god Horon, hier is itt de latere versie in Genesis, een *positieve* visie op Eva; VIGV 216 [II.2.10] en LOMA 303-04 [II.2.32] over Eva en Hebe met afb. Hebe.
- 38 Wyatt, *DDD* onder 'Eve', 600; Over Wijsheid als mede-schepster en 'weefster' zie Nicolas Wyatt,

- 'Distinguishing Wood and Trees in the Waters: Creation in Biblical Thought', (forthcoming paper) 11 n 43 over Wijsheid die terwijl zij scheidt een net weeft; verg. Spr. 8: 22-31 en Gen. 1.2; dat de scheppende Wijsheid in feite een net weeft is naar voren gebracht door Dr. Margaret Barker op congres Academie Pansophia op 7 maart 2015, zie voor haar handout www.academiepansophia.nl; zie VVTM 306 n 12-13 en 338 n 87; zie register VVTM onder 'net'.
- 39 Ibid., 599.
- 40 Dijkstra, *DDD* onder 'mother', 1134.
- 41 John A. Philips, *Eve. The History of an Idea*. New York, 1984; Marjo C. A. Korpel, Johannes C. De Moor, *Adam, Eve, and the Devil. A New Beginning*, Sheffield Pheunix Press, 2014; Margaret Barker, 'Wisdom and the other Tree. A Temple Theology Reading of the Genesis Story', rede uitgesproken op conferentie van de SBL of Society of Biblical Literature in Amsterdam, zomer 2012, beschikbaar on line op haar website.
- 42 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 494; verg. de samenstelling van het woord female.
- 43 Pinchas Lapide, *Was Eva overal de schuld van?*, Kampen, 1986, 20.
- 44 W. Hermann, *DDD* onder 'El', 522-533, 522.
- 45 D. Pardee, *DDD* onder 'Eloah', 543-549, 547.
- 46 D. Pardee, *DDD* onder 'Eloah', 547; VSTM 133 n 94 (hier staat onjuist 2570 keer; het goede aantal is het in VVTM vermelde getal 2750) en 136 over de 70 Sophia's; Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'El', 271.
- 47 Maartje van Tijn, *Niemand zal heersen over de vrouw*, Amsterdam, 1987, h. 1 'Elohiem een godsnaam in het meervoud', 7-10.
- 48 Dijkstra, *DDD* onder 'mother', 1134 over 'qayin' of schepsel.
- 49 Dijkstra, *DDD* onder 'mother', 1134; Wyatt, *DDD* onder 'Eve', 600.
- 50 Silvia Schroer, "Op weg naar een feministische reconstructie van de geschiedenis van Israël", *Bijbel in Vrouwelijk Perspectief*, Baarn, 1998, 95-190, h. 3.1 'Wie is Eva', 150-152.
- 51 Wyatt, *DDD* onder 'Eve', 599.
- 52 Dijkstra, *DDD* onder 'mother', 1132 voor verwijzingen.
- 53 Hendel, *DDD* onder 'serpent', 1411 noemt het begrip een 'epitheton', een erenaam.
- 54 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 493; Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'birth giving, male', 106-109, 108.
- 55 Wyatt, *DDD* onder 'Eve', 600.
- 56 Maartje van Tijn, *Niemand zal heersen over de vrouw*, Amsterdam, 1987; Wyatt, *DDD* onder 'Eve', 599.
- 57 Hesiodus, *Homerische Hymnen*, tweede lofzang op Dionysos 1-9; Zie p. 319 n 84; Graves, *Griekse Mythen*, 56; Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'phallus worship', 793-797, 794.
- 58 Walker, *Woman's Encyclopedia*, 794.
- 59 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 498.
- 60 Vertaling van Nederlands Bijbelgenootschap stemt overeen met Engelse vertaling bij Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 498. Wilibrordvertaling geeft de volgende niet-exacte en onjuiste vertaling: 'Midden in de tuin stonden de boom van leven en de boom van de kennis van goed en kwaad'; afb Adam, Eva, de boom en de slang bij LOMA 408 [II.4.6].
- 61 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 498.
- 62 J. Barr, *The Garden of Eden and the Hope of Immortality*, Londen, 1992; Margaret Barker, *The Mother of the Lord*, vol. I The Lady of the Temple', Londen, 2013, 364 over twee bomen in het paradijs, de boom van leven (van Wijsheid of Asjera) en de verboden boom van kennis van goed en kwaad, die later na de Babylonische ballingschap door de Deuteronomist is toegevoegd; het bijbelboek Genesis is het jongste bijbelboek en in de huidige bewerking pas toegevoegd aan de bijbel na de Bab. ballingschap; Margaret Barker, 'Wisdom and the other Tree. A Temple Theology Reading of the Genesis Story', rede uitgesproken op conferentie van Society of Biblical Literature (SBL) in Amsterdam, zomer 2012, artikel beschikbaar on line op haar website www.margaretbarker.com; zie mijn artikel uit 2013 on line 'Adam en Eva aten van de verkeerde boom' www.academiepansophia.nl onder publicaties/verslagen.
- 63 Joseph Campbell, *The masks of God: Occidental Mythology*, Hammondsworth, 1976, 106; Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 498 vermelden de visie van Campell die dit als voorbeeld van mythische dissociatie beschouwt.
- 64 Silvia Schroer, "Op weg naar een feministische reconstructie van de geschiedenis van Israël", *Bijbel in Vrouwelijk Perspectief*, 151; uit het vervolg zal blijken dat Asjera-heiligdommen vaak boomheiligdommen zijn; afb. van bronzen Asjera van Kanaän VVTM 364, VIGV 247 [II.3.21] LOMA 352 [II.3.12].
- 65 Silvia Schroer, "Op weg naar een feministische reconstructie van de geschiedenis van Israël", 151; Herbert Niehr, "Israelite' Religion and 'Canaanite' Religion", *Religious Diversity in Ancient Israel and Judah*, Francesca Stavrakopoulou, John Barton eds., 23-36, 30 Jawhe was een weergod zelfs tot na de post-exilische tijd.
- 66 Briffault, *The Mothers*, II 666 n. 2 verwijst naar Rabbi Meir Tranel; de associatie met seks ontstaat wanneer men de slang als symbool voor de fallus gaat beschouwen; maar als symbool heeft de slang een veel oudere geschiedenis.
- 67 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 530.
- 68 K. van der Toorn, *DDD* onder 'Hebat' 744-746, 746.
- 69 Othmar Keel, *Die Geschichte Jerusalems und die Entstehung des Monotheismus*, I, II, Göttingen,

- 2007, I, 107: van de 378 thans bekende Amarna-brieven zijn er zeker 6 en ws 7 geschreven door 'Abdi-Cheba' van Jeruzalem, de stadsvorst van Jeruzalem die de farao maar blijft smeken om militaire versterkingen ter verdediging van het land van de farao in Kanaän; 116-111, over de godin Cheba 113, 116, 157; Graves en Patai, *Hebrew Myth*, 161.
- 70 Van der Toorn, *DDD* onder 'Hebat', 745; Graves en Patai, *Hebrew Myths*, 10, 74, 161 de koning is lid van de stam der Jebusieten, 166; Donald B. Redford, *Egypt, Canaan and Israel in Ancient Times*, Cairo, 1993, 270 stelt dat 'Abdi-Khepa' een van de zonen van de Palestijnse clanhoofden was, in Egypte zou zijn opgeleid en onder Egyptische invloed gestaan zou hebben.
- 71 B. Hrozný, "Une inscription de Ras-Samra en langue churrite", *Archiv Orientální* 26 (1958), 121-122 legt verbinding tussen *hwt* uit Oegarit en het Hurrische Hebat; Wyatt, *DDD* onder 'Eve', 600; Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'Hebe', 377.
- 72 Göttner, *Die Göttin und ihr Heros*, 82; VIGV 216 [II.2.20] LOMA 304 [II.2.32] afb. Griekse Hebe; VIGV 214 [II.2.16] LOMA 302 [II.2.29ab] afb. van Mesop. godin Gula met mann. partner in tuin van onsterfelijkheid; zij tronen aan weerskanten van de levensboom waaruit twee slangen komen; zij houdt slangenstaf vast waarmee zij geneest.
- 73 Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'Hebe', 377.
- 74 *Getuigenis der Waarheid* 45-49 in Jacob Slavenburg en Willem Glaudemans, *De Nag Hammadi Geschriften*, 965. Hier is de slang uit de hof van Eden wijs, iets waar Irenaeus *Haer* 1.30.15 en andere kerkvaders zich aan storen; verg. *Hypostasis van de Archonten of Wezen van de Machten, De Nag Hammadi Geschriften*, 376 en de *Pistis Sophia*; Hendel, *DDD* onder 'serpent', 1411; Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'serpent', 903-907, 905-6; *Van Sophia tot Maria*, 343-4 over de christelijke slangvereerders in verband met Maria Magdalena, zie ook *De Zwarte Madonna*, 183 n 84-87; LOMA 310 over seraf; afb. van gnostisch T-kruis met zich oprichtende slang die een lemniscaatachtige krul maakt bij VIGV 310 [II.4.38] LOMA 426 [II.4.42]; afb. van Asjera van Kanaän omgord door een slang VIGV 247 [II.3.21] LOMA 352 [II.3.13].
- 75 Hendel, *DDD* onder 'serpent', 1411.
- 76 W. A. Maier, 'Aserah: Extrabiblical Evidence. Harvard Semitic Monographs 37 Atlanta, 1986, 81-191.
- 77 Elaine Pagels, *Adam, Eva en de Slang*, h. III gnostische interpretaties op Genesis, 105-131; Robert Graves en Raphael Patai, *Hebrew Myths: the Book of Genesis*, h. 9-12, The Birth of Adam, Adam's helpmeets, Paradise, The Fall of men, 63-87; Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'Hebe', 288-292; VIGV 310 [II.4.39] LOMA 426 [II.4.43] afb. Anna, Maria, Jezus met boom van leven op achtergrond.

IV H. 2 DE BRUILOFT VAN DE HOGEPRIESTERES SJOELAMIET

- 1 Jonneke Bekkenkamp, "Het Hooglied: een vrouwenlied in een mannetraditie", *Ik zing mijn lied voor al wie met mij mee gaat, Vrouwen in de Volksliteratuur*, 72-110, 77 vermeldt een statenbijbel uit Gorcum van 1749 AD.
- 2 Winter, *Frau und Göttin*, 630.
- 3 M. Cogan, *DDD*, 'Shulmanitu', 1465-68, 66; Marc Rozelaar, *Het Hooglied. Uit het Hebreuws in Nederlandse verzen en van een inleidende Studie en een Toelichting voorzien*, Kampen, 1988, 127 n. 1; M. Pope, *Song of Songs*, Garden City, 1977, legt een verbinding met Anat op basis van Hoogl. 7.
- 4 Cogan, *DDD*, Shulmanitu, *DDD* 1465.
- 5 Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'Solomon en Sheba', 946-950, 949 trekt vergelijking met woord 'Sheol' of duistere afgrond.
- 6 Walker, *Woman's Encyclopedia*, 932; H. M. Barstad, *DDD*, 1452 onder 'sheol'.
- 7 B. Alster, *DDD*, onder 'Tiamat', 1637.
- 8 Walker, *Woman's Encyclopedia of Myths and Secrets*, onder 'Solomon en Sheba', 948 waar Salomo zal zeggen dat zijn hoofd nat van dauw is, zou hij zijn fallus bedoelen en zijn bruid vragen hem open te doen en haar schoot voor hem open te stellen (Hi. 5:2).
- 9 Rozelaar, *Het Hooglied*, 137 de dansers staan in twee halve cirkels of reien opgesteld; reidansen worden uitgevoerd op allerlei rituele momenten; zie register onder 'dans' en 'dansen'.

IV H. 3 VAN MOEDERLAND NAAR VADERLAND

- 1 O. Keel en C. Ühlinger, *Göttinnen, Götter und Gottessymbole*, Freiburg, Basel, Wenen, 1992; K. van der Toorn, *DDD* onder 'god' (1), 688.
- 2 K. van der Toorn, *DDD* onder lemma 'god' (1), 688: 'it is mainly due to the theological bias of the editors of the Hebrew Bible – those who selected the texts, and who corrected them if need be – that many goddesses have been doomed to oblivion'; N. Wyatt, *DDD* onder 'Asherah', 190: 'the paucity of prophetic references is striking and raises the possibility that the violent objections to goddess and cult object belongs to one particular theological school (viz. deuteronomistic) in Judah'; Margaret Barker, *The Mother of the Lord, vol 1. The Lady in the Temple*, Londen, 2013, over de 'restoring scribes' 2, 9, 11, 85, 160, 162, 233, 239, 240, 241, 243, 257, 343, 347; artikel van mijn hand uit 2013 on line 'Lezing The Lost Lady en de correcties van de schrijvers' www.anninevandermeer.nl onder verslagen; VSTM 120 144 'een greep uit de truckendoos'; VVTM register 'correcties van bijbelredacteuren'.
- 3 Johannes de Moor; *The rise of Yahwism*, h. 7 'YHWH-EL, God of the Fathers', 310, epiloog,

- 371; K. van der Toorn, *DDD*, onder 'YAHWEH', 1711-1730, 1715; K. van der Toorn, "Mozes", *Grondleggers van het geloof. De levensverhalen van Mozes, Boeddha, Jezus en Mohammed*, H.L. Beck, M. de Jonge, P. S. van Koningsveld, K. van der Toorn; T. E. Vetter eds., Amsterdam, 1997, 13, 30; Dijkstra, *Een God Alleen...?*, 72.
- 4 Albertz, *Religionsgeschichte Israels in alttestamentlicher Zeit*, 1, 161 voor overzicht drie niveaus: huis- en streekgodsdienst vormen samen de volksgodsdienst, daarboven het derde niveau, de staatsgodsdienst; Philip Davies, 'Urban Religion and Rural Religion', Francesca Stavrakopoulou, John Barton eds., *Religious Diversity in Ancient Israel and Judah*, 2010, 104-117, er waren drie typen nederzettingen met bijbehorende heiligdommen: het dorp, de stad en de hoofdstad. De 'scribes' horen tot de ge-urbaniseerde samenleving van de hoofdstad met koning, tempel, staat, school, archief, bibliotheek en boek als centrum; hierin telt de rurale religie niet mee; de teksten worden herschreven vanuit een urbane visie; VSTM h 12 'De vierde zuil van de joodse Sophia', par 6 'Asjera van Israël teruggevonden', 140-44 over volks- of huisgodsdienst, streekgodsdienst en staatsgodsdienst.
- 5 VIGV 44 en LOMA 141 n 1 en 2 geven overzicht van onderzoek van prof. dr Othmar Keel en de door hem opgerichte Zwitserse school. Keel bundelde samen met prof. dr Silvia Schroer het archeologisch onderzoek van honderden sites over het Midden-Oosten én Anataolië in een aantal overzichtswerken (zie lit. lijst); LOMA 141 met verw. naar Israëlische archeoloog Omer Bar-Yosef die de stelling van Akkermans en Schwarz ondersteunt dat Neolithische figurines in het Nabije Oosten en Israël 'almost invariable female' zijn.
- 6 Silvia Schroer, *Bijbel in Vrouwelijk Perspectief*, 112; VIGV 44 111- 131 en LOMA 141-161 deel I h 6 geven een onderverdeling naar omvang (van groot naar zeer klein), naar vindplaats (schrijn of tempel, graf of huis) en materiaal; rond 8300 v. Chr. verschijnen in Ain Ghazal bij Amman grote sacrale gemeenschapshuizen met grote cultusbeelden; vb. bij VIGV 47 48 186 [II.1.13] LOMA 142-44 504 [II.7.2abc]; hier worden in de huizen kleine figurines gevonden, vb. bij LOMA 141 [I. 6.1b]; de doden worden hier onder de vloeren begraven; er zijn ook recente vondsten in Israël bij Sha'ar Hagolan en de nederzettingen rond de Jarmuk-rivier, een zijrivier van de Jordaan, zie VIGV en LOMA deel I h 6.
- 7 O. Keel en C. Uelinger, *Göttinnen, Götter und Gotessymbole*. Freiburg, 1992: er is één uitzondering, het beeldje van een smijgende god Reshef uit Gezer, zie VVTM register 'smijgende' god; Georg Braulik, "Die Ablehnung der Göttin Aschera in Israel. War sie erst deuteronomistisch, diente sie der Unterdrückung der Frauen?", *Der eine Gott und die Göttin*, 106-150, 116 n. 56.
- 8 A. Livingstone, *DDD* onder 'image', 840-844, 842; *DDD*, 237 onder 'azabbim' of 'idols' en op 655 onder 'gillulim' of 'idol'; Karel van der Toorn, *Family Religion in Babylonia, Syria and Israel. Continuity and Change in the Forms of Religious Life*, Leiden, 1996, III h. 9 'A Hidden Heritage: The Israelite Cult of the Dead', 221.
- 9 Karel van der Toorn, *Van haar wieg tot haar graf. De rol van de godsdienst in het leven van de Israëlitische en de Babylonische vrouw*. Baarn, 1987, 39.
- 10 Van der Toorn, *Family Religion in Babylonia, Syria and Israel*, 206-35 noemt de *teraphim* als voorouderbeelden (223) en *rephaim* als 'genezers' of beelden van vooroudergeesten die kunnen genezen (231), verhelderend is de verg. met de vooroudercultus in Babylonië (42-65); Albertz, *Religionsgeschichte Israels in alttestamentlicher Zeit*, I 2.42 'Der familiäre Kleinkult', 150-7.
- 11 Van der Toorn, *Van haar wieg tot haar graf*, 38 vermeldt een vondst van een huisheilgdom uit Berseba.
- 12 Van der Toorn, *Family Religion*, 60 (Babylonië); Pepe Rodríguez, *God is als vrouw geboren*, 111 vermeldt vindplaatsen in Jericho, waar 'de ontvleesde lichamen van dode familieleden onder de huizen begraven werden, terwijl de schedel, losgemaakt van de romp en met de gelaatstrekken van de overledene gereproduceerd met gips, klei en verf, in een speciaal daarvoor bestemde nis werd gelegd'; afb. van masker bij VIGV 48 LOMA 144.
- 13 Van der Toorn, *Van haar wieg tot haar graf*, 37.
- 14 J. Tropper, *DDD* onder 'wizard', 1705-8, 1706.
- 15 J. Tropper, *DDD* onder 'spirit of the dead', 1524-30, 1528 'ob' betekent in OT vergoddelijkte vooroudergeest.
- 16 Van der Toorn, *Van haar wieg tot haar graf*, 119.
- 17 Tropper, *DDD* onder 'spirit of the dead', 1528 spreekt over 'de geest uit mijn buik'; J. Tropper, *Nekromantie. Totenbefragung im Alten Orient und im Alten Testament*, Alter Orient und Altes Testament 223, Neukirchen-Vluyn, 1989; T. J. Lewis, *Cults of the Dead in Ancient Israel and Ugarit*, Harvard Semitic Monographs 39, Atlanta, 1989.
- 18 Van der Toorn, *Van haar wieg tot haar graf*, 118.
- 19 *Ibid.*, 122.
- 20 A. L. Oppenheim, *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization*. Chicago, Londen, 1977; Van der Toorn, *Van haar wieg tot haar graf*, 121-22.
- 21 Van der Toorn, *Van haar wieg tot haar graf*, 122.
- 22 Van der Toorn, *Van haar wieg tot haar graf*, 126, 279 noemt het werk van Oppenheim; voor dodencultus zie *DDD* onder 'Dead', 'Rephaim', 'Spirits of the Dead', 'Teraphim' en 'Wizard'; Carol Meyers, 'Household Religion', *Religious Diversity in Ancient Israel and Judah*, 118-134, 129 dode voorouders verlenen assistentie aan levenden en gelden als genezers; 125 offeren aan de voorouders betekend feesten en samen eten. Deze tendens komt internationaal voor zie mijn boek *De Drie Dames uit Duitsland*, Den Haag, 2015 met h 9 over profeterende en orakelende priesteressen in

- de voor-Keltische, Keltische en Germaanse traditie in Noord-West-Europa bij de Matronen in Duitsland en Nehalennia in de Nederlanden.
- 23 Weiler, *Das Matriarchat im Alten Israel*, 130; Rachel betekent ooi of moederschaap. Jacob komt haar in haar stam zoeken. Zij blijft thuis wonen. Het zijn haar kudde die hij hoedt. Hier zien wij de matriarchale levensvorm en het Beena-huwelijk. Zij neemt volgens haar goed recht haar goden mee en komt terecht in Ephrat, het latere cultusoornd van de stam Benjamin. Rachel weent om haar kinderen (Jer. 31:15). Haar zoon is een cultuszoon met een doodaspect en een geluksaspect (Gen. 35:11) (Weiler, 131). Dit oord blijft belangrijk voor de stam Benjamin. Koning Saul begeeft zich na zalving naar het graf van Rachel (1 Sam. 10:2). Het cultusoornd van de heroïne ligt in Ephraimgebergte; Pepe Rodríguez, *God is als vrouw geboren*, 234 en 285 n. 6
- 24 Weiler, *Das Matriarchat im Alten Israel*, 130: het wordt het Beena-huwelijk genoemd; er zijn allerlei verklaringen voor het 'stelen' gegeven, waaronder ook economische en erfrechtelijke.
- 25 *Toen maakte Jakob zich klaar voor de reis, liet zijn kinderen en vrouwen plaatsnemen op kamelen... en ging op weg naar zijn vader Izaak in Kanaän... Terwijl Laban afwezig was om de schapen te scheuren, stal Rachel de huisgoden van haar vader... Op de derde dag kwam Laban te weten dat Jakob gevluht was... Laban zei toen tegen Jakob: 'Waarom ben je stiekem gevluht... waarom heb je mijn goden gestolen?'... Jakob antwoordde: 'Maar als u bij een van ons uw goden vindt, dan zal die het er niet levend afbrengen. Zoek in het bijzijn van onze verwanten...' Jakob wist namelijk niet dat Rachel de huisgoden had gestolen... Rachel echter had de huisgoden in het zadel van haar kameel verstoep en was erop gaan zitten. Laban doorzocht de hele tent zonder iets te vinden. Ze zei tegen haar vader: 'Mijn heer, neem mij niet kwalijk dat ik blijf zitten, want ik ben ongesteld'. Hoe hij ook zocht, hij vond de huisgoden niet (Gen. 31: 17-35).*
- 26 A. Parrot, *Le Trésor d' Ur. Mission archéologique de Mari IV*, Parijs, 1968, Pl. V; W. Ohrtmann, *Die Alte Orient*, (PKG 14), Berlijn, 1975, 39 b; Winter, *Frau und Göttin*, 102 n. 34; 117 n. 133; 173 n. 428; LOMA 160 n 131, 132 en 133 voor overzicht van het onderzoek naar de lichaamshoudingen van de naakte godin; zie n 27.
- 27 Zie de vele informatie van Urs Winter in zijn boek *Frau und Göttin*, h 2 'Die nackte Göttin', 96-200; LOMA 160 n 131 over de lichaamshoudingen van de (naakte) godin en het onderzoek van verscheidene wetenschappers naar haar; William D. Dever, "The Contribution of Archaeology to the Study of Canaanite and Early Israelite Religion", *Ancient Israelite Religion*, 209-247, op 226; VIGV 120 121 124 125 126 258 264 340 en LOMA 162 163 170 366 377 voor div. afb. naakte godin; zie noot 39 voor pilaarfigurines.
- 28 Ora Negbi, *Canaanite Gods in Metal. An Archaeological Study of Ancient Syro-Palestinian Figurines*, Tel Aviv, 1976, pl. 43 n. 1600; Winter, *Frau und Göttin* 100 n. 21; afb. div. hangers bij VIGV 126 304 LOMA 169 446; zie VVTM 282 voor schetsen van hangers.
- 29 Winter, *Frau und Göttin*, 96, n. 3 in Tell Zipor vond men 53 vrouwen- en 34 mannenbeeldjes van terracotta.
- 30 Winter, *Frau und Göttin*, 106: de naakte vrouw als geheel verdwijnt meer en meer van het toneel vanaf 1000 v. Chr.; VIGV 120 253 264 en LOMA 163 358 376 532 afb. naakte godin op plakettes en Asjera-pilaarfigurines; zie ook n 39 voor afb. pilaarfigurines.
- 31 Winter, *Frau und Göttin*, 192 op een stier zie afb. 73, 135, 136; op leeuw(in) zie afb. 59, 97, 16; op steenbok zie afb. 83; op ezel zie afb. 77.
- 32 Winter, *Frau und Göttin*, 130; Negbi, *Canaanite Gods in Metal*, 140-1.
- 33 Dever, *Ancient Israelite Religion*, 243 n. 47 hangt de theorie aan dat de vrouwenfiguren de samengestelde Kanaänitische godinnen Asjera, Anat, Astarte vormen en distantieert zich van de 'minimalistische' interpretatie van Pritchard en Tadmor.
- 34 Winter, *Frau und Göttin*, 469; zijn visie op de orientale kunst wordt gedeeld door Marija Gimbutas die de continuïteit in symbolisme opmerkt tussen vrouwelijke kunst uit Anatolië en het Oude Europa. Ik ontwikkelde op basis van het onderzoek van Winter, Ühlinger, Keel en Schroer in het Midden-Oosten en Gimbutas in het Oude Europa een wereldwijd symbolensysteem voor Venuskunst. Dit kreeg een weerslag in mijn boeken VIGV deel 1 h 8 en de samenvatting en in LOMA h 8 en Summary en Finale 245-254.
- 35 Ora Negbi, *Canaanite Gods in Metal*, 141-2; dubbeltempels vinden wij in Oegarit, Byblos, Hazor, Beth-shean en Megiddo.
- 36 Negbi, *Canaanite Gods in Metal*, 140.
- 37 T A. Holland, *A Typological and Archeological Study of Human and Animal Representations in the Plastic Art of Palestine during the Iron Age*, Oxford, 1975, 121.
- 38 Holladay, 'Religion in Israel and Judah under the monarchy', *Ancient Israelite Religion*, 275.
- 39 J. R. Engle, *Pillar Figurines of Iron Age and Ashera/Asherim*, (Diss.), Pittsburgh, 1979; Holladay, 'Religion in Israel and Judah under the monarchy', *Ancient Israelite Religion*, 276: "...the dominance of the pillar-based figurines in the above statistics is impressive and surely signifies the central figure of the domestic shrines represented by these remains"; VIGV 120 253 [II.3.35, 36] en LOMA 163 [II.6.51] 358 [II.3.20] 532 [II.7.54] afb. pilaarfigurines.
- 40 Holladay, 'Religion in Israel and Judah under the monarchy', *Ancient Israelite Religion*, geeft schematisch overzicht op 277. Van de 958 vrouwenbeeldjes die men inventariseerde in de tijd na 1000 v. Chr., zijn er 570 van hetzelfde type: de massie-

- ve pilaarfigurine; Karel J. H. Vriezen, "Archeologische sporen van cultus in Oud-Israël", *Een God Alleen...*, 31-57, 51: "Holladay heeft bij een inventarisatie van de verspreiding van cultische voorwerpen in de huisresten van Tell Beit Mirsim level A (9e-8e eeuw v. Chr.) en in Tel Be'er Sheva strata III-II (9e en 8e eeuw v. Chr.) gevonden dat in bijna de helft van alle huizen één of meerdere van deze cultische voorwerpen waren. Hetzelfde schijnt op andere vindplaatsen te gelden. In ongeveer de helft van de huizen in Tel Be'er Sheva en in ruim driekwart van de huizen in Tell Beit Mirsim kwam een massieve pilaarfigurine van de naakte godin aan het licht"; Schroer, *De Bijbel in Vrouwelijk Perspectief*, 116; Winter, *Frau und Göttin*, 96: van de 294 figurines die Pritchard in 1943 in Israël opgraafte, betreffen 48 pilaarfigurines.
- 41 Over de aantallen: Raz Kletter, *The Judean Pillar-Figurines and the Archaeology of Asherah*, BAR international Series 636, Oxford, 1996, Judea 177-231, Jeruzalem 232-236: er zijn 854 pilaarfigurines gevonden; dit zou 96% bedragen van het totaal aantal teruggevonden pilaarfigurines, zie LOMA 359 n 57; Othmar Keel en Silvia, *Eva-Mutter alles Lebendigen. Frauen- und Göttinnenidole aus dem alten Orient*, Academic Press Fribourg, Freiburg, Zwitserland, 2004, 184; Keel, *Gott Weiblich*, 39; Keel, *Divine Surprise*, 39; Winter, *Frau und Göttin*, 107; Margaret Barker, *The Mother of the Lord*, 120.
- 42 Vriezen, *Een God alleen...*, 48; J. Fossum, *DDD* onder 'dove', 500-504, 500; VIGV 124 259 253 en LOMA 358 'Asjera-vogelfigurines'; *Van Sophia tot Maria*, 128 met pilaarfigurine van Asjera als vliegende duif uit de late ijzertijd 750-620 v. Chr.; zie n 28 en 30 voor verw. in VIGV en LOMA voor (naakte) godin met baarmoederkapsel met planten en dieren op plakettes en als pilaarfigurine; VIGV 329 en vooral LOMA 444 over baarmoeder en baarmoeder-kapsel; VSTM 141 over het uiterlijk van Asjera in haar pilaarfigurines.
- 43 Vriezen, *Een God alleen...*, 48; zie noot 42 voor afb.
- 44 J. B. Pritchard, *Sarepta: A Preliminary Report on the Iron Age Excavations of the University Museum of Pennsylvania, 1970-72* (Philadelphia: University Museum, University of Pennsylvania, 1975; zie ook J. B. Pritchard, *Recovering Sarepta, A Phoenician City*, ibid.; Holladay, "Religion in Israel and Judah under the monarchy", *Ancient Israelite Religion*, 264 en 287.
- 45 Winter, *Frau und Göttin*, 127-134; Bob Becking, *DDD*, onder 'breast and womb', 336-8, 337.
- 46 Winter, *Frau und Göttin*, 397-404 afb. 409; Holladay, *Religion*, 280 zie ook Braulik, *Der eine Gott und die Göttin*, 110; VIGV 119 LOMA 162 'dea nutrix' lichaamshouding; Barker, *The Mother of the Lord*, 120, de vrouwe met de prominente borsten heeft vaak een vuurrood gezicht terwijl haar jurk wit is met sporen van gele verf hetgeen erop lijkt te wijzen dat zij een gedecoreerde jurk draagt, die van voor open valt; de pilaarfigurines die vaak een tamboerijn of brood dragen, hebben mogelijk in een nis gestaan; LOMA 359 over kleuren.
- 47 De Moor, *Theological Dictionary*, 440.
- 48 De Moor, *Theological Dictionary*, 441 spreekt van drievrouwschap; Vriezen, *Een God Alleen...*, van een versmelting, 44; Herbert Niehr, "Israelite Religion and 'Canaanite' Religion", *Religious Diversity*, 32 de priesters zijn tegen het gebruik van religieuze beelden en zij doen, via de oproep tot het breken van beelden en het beeldverbod, al voor de ballingschap pogingen om een cultusmonopolie in Jeruzalem te vestigen.
- 49 Over de nauwe relatie tussen Astarte en Anat, De Moor, *Theological Dictionary*, 444; P. L. Day, *DDD*, onder Anat, 61-77,74; N. Wyatt, *DDD*, onder Astarte, 204-213, 205, 211; K. v.d. Toorn, *DDD* onder 'Yahweh' over de relatie met echtgenotes, 1712-1730,1726.
- 50 Van der Toorn, "Mozes", *Grondleggers*, 9-48, 39; Francesca Stavrakopoulou, John Barton, *Religious Diversity in Ancient Israel*, Londen, 2012, 'introduction' van beide auteurs, 1-8.
- 51 Dijkstra, "El, de God van Israel – Israel, het volk van JHWH", *Een God Alleen...*, 59-92, op 62: "Het Jahwistische geschiedeniswerk, het basisverhaal van de Pentateuch, gaat uit van een oerjahuisme. Daarin worden de oudvaders en patriarchen gezien als ontvangers en tradenten van JHWH's oeropenbaring" (Gen. 4: 26).
- 52 Gen. 4: 26.
- 53 Dijkstra, *Een God Alleen...*, 62: "Openbaarmaking van naam JHWH wordt toegeschreven aan de Priesterlijke redactie van de Pentateuch..."; 63 "Wellicht ligt in dit compromis de basis voor de latere joods-christelijke voorstelling van de 'tijden van onwetendheid' (Hand. 17:30). 'Deze voorstelling heeft ook in de koran en de islamitische traditie een plaats gekregen.'
- 54 Rainer Albertz, *Religionsgeschichte Israels in alttestamentlicher Zeit*. Teil 1 'Von den Anfängen bis zum Ende der Königszeit', 45-68; J. Wellhausen, *Grundrisse zum Alten Testament*. Theologische Bücherei 27, München, 1965, 65-109.
- 55 Karl-Jozef Kuschel, *Strijd om Abraham. Wat joden, christenen en moslims scheidt en bindt*. Zoetermeer, 2001, 24.
- 56 N. Wyatt, "Of Calves and Kings: the Canaanite Dimension in the Religion of Israel", *Scandinavian Journal of the Old Testament* 6 (1992) 68-91; N. Wyatt, *DDD* onder 'calf', 344-48, op 346; Francesca Stavrakopoulou, John Barton eds., *Religious Diversity in Ancient Israel and Judah*, Londen, New York, 2010, introduction beide auteurs: "Traditionally Israelite religion is understood as a pure monotheistic faith which, on the entry of the tribes into Canaan, became corrupted by the abominable fertility cults of the Canaanites. Recent scholarship has shown that the Israelites were in any case Canaanites themselves and it has also de-

- monstrated that their religion was simply a subset of West Semitic religion more generally'; Margaret Barker, *Text and Context*, 2002, 1-15 artikel online over de latere herbewerkingen van de Hebreeuwse grondtekst: Rond 400 gebruikt Hieronymus een vele malen bewerkte Hebreeuwse tekst voor de nieuwe Latijnse vertaling van het Oude Testament. Ook de 16^e eeuwse hervormers zijn in hun 'sola-scriptura-streven' helaas uitgegaan van een zwaar gecorrumpeerde en herbewerkte Hebreeuwse tekst die zeker niet de grondtekst was; hieruit was de Vrouwe al lang weggeschreven.
- 57 RS 4.474 of KTU 1.65; Dijkstra, *Een God alleen...?*, 70 (voor afk. KTU zie III.14 over Asjera van Kanaän).
- 58 Bob Becking, *DDD*, onder 'breast and womb', 336-8, 337.
- 59 Karel van der Toorn, "Herem-Bethel and Elephantine Oath Procedure". *Zeitschrift für Alttestamentliche Wissenschaft* 98 (1986) 282-285. Aramese papyrus uit Elefantine, vijfde eeuw v. Chr.
- 60 S. Ribichnini, *DDD* onder 'beatly', 299-304, 299.
- 61 *Ibid.*, 300 verg. *DDD* onder 'Ashima' 195-196: 'some have claimed to have found the name Ashima at Elephantine in the compound name Eshem-Bethel' en *DDD* onder 'Bethel', 331 over de hypostase Herem-Bethel.
- 62 Braulik, 'Die ablehnung der Göttin Aschera in Israel', *Der eine Gott und die Göttin*, 127-8.
- 63 Meindert Dijkstra, *DDD*, onder 'mother', 1132-4, 1133 (Num 11:12; Jes. 49:14; Jes. 66:13).
- 64 Winter, *Frau und Göttin*, 545.
- 65 B. Schmidt, *DDD* onder 'Al', 23 en W. Herrmann, *DDD*, onder 'El', 522; Keel, *Die Geschichte Jerusalems und die Entstehung des Monotheismus*, I, 114, 272, 411; Margaret Barker, *The Mother of the Lord*, 140 over de naam *El* of *ilh* of *Allah* en de naam Eloah.
- 66 Keel en Uelinger, *Göttinnen, Götter und Gottesymbole* 80-83; Vriezen, *Één God alleen...?*, 42-3; VIGV 306 [II.4.29] en LOMA 418 [II.4.30] ident. afb. uit 1400-1300 v. Chr.; VSTM 144 over Ela; VIGV 306, LOMA 418.
- 67 K. Nielsen, *There is Hope for a Tree. The Tree as Metaphor in Isaiah*, Sheffield, 1989; zie *DDD* onder 'Oak', 'Sycamore' en 'Terebinth'; Nicolas Wyatt, 'Royal Religion in Ancient Judah', *Religious Diversity*, Londen, 2012, 61-81, 76: **boomheiligdommen** bij de gestyleerde heilige boom van Asjera of 'de Asjera' zijn **orakelplaatsen** geweest; Barker, *The Mother of the Lord*, 97: het woord 'sryh' of 'één tiende' zou een herschrijving zijn van 'srh', de medeklinkers voor de naam Asjera; van der Meer, *De Drie Dames uit Duitsland*, 94 de Matronenheiligdommen zijn begonnen als **'boomheiligdommen'** in de open lucht rond een heilige (stam)boom voordat er onder de Romeinen stenen tempels verrezen, hier werd net als bij de Nehalennia-tempels in Zeeland, ge-orakeld.
- 68 Voor interpretatie Wellhausen omtrent de frase 'zijn Anat en zijn Asjera' zie *Theological Dictionary of the Old Testament*, onder 'Asherah' op 441; "Efraïm, wat moet ik doen met uw afgodsbeelden? Ik ben zijn Anat en zijn Asjera! Ik ben als een altijd groene cipres van mij komt al uw fruit" (Hos. 14:19); Braulik, *Der eine Gott und die Göttin*, 122 n. 84, Korpel, "Asjera buiten Israël", *Één God Alleen...?*, 93-113, 101; zie over boom-en orakel-cultus noot 67 hierboven.
- 69 Verg.: "Hun altaren moet u omverhalen, hun wijstenen stukslaan, hun **heilige palen** verbranden en hun godenbeelden verbrijzelen, zodat u de herinnering daaraan uit die plaats laat verdwijnen" (Deut. 12:3).
- 70 Oprichten: 2 Kon. 17:10-17; maken: 2 Kon. 17:16; 2 Kon. 21:3; Jes. 17:8; planten: Deut. 16:21.
- 71 Omhakken: Richt. 6:25-30; Ex. 34:13-16; Deut. 7:5; uitrukken: Mi.: 10-13; verbranden Deut. 12:3; 2 Kon. 23:6-15.
- 72 Braulik, *Der eine Gott und die Göttin*, 128; Karel van der Toorn, *Family Religion in Babylonia, Syria and Israel*, 335.
- 73 KTU 1.6 ii:5, 27; 1.15 ii:6; 1.23:13.16; Bob Becking, *DDD*, 'Breast and Womb' 337, 'breast and womb' epitheton voor Anat en ook voor Asjera.
- 74 Margaret Barker, *The Mother of the Lord*, I, 89, 125; LOMA 445 over **baarmoeder** vertaald in *barmhartigheid*; Silvia Schroer, "Op weg naar een feministische reconstructie van de geschiedenis van Israël", *Bijbel in Vrouwelijk Perspectief*, Baarn, 1998, 95-190, h. 3.7.2 'de baarmoeder en het medeleven', 173-175.
- 75 Becking, *Één God Alleen...?*, 160.
- 76 E. A. Knauf, *DDD* onder 'Shadday', 1416-1423; Patrick Chatelet Couston, *De Werkelijke Jezus. Jezus: Griek, Jood, Mens, God*, Zoetermeer, 2003, 105; LOMA 358 in de passages Gen. 17:1, 49-25 en Ex. 6:3 is El Shaddai of God met de borsten en de schoot *wegvertaald* tot 'God Almachtig'; LOMA 419 in Jer. 8:31 is 'baarmoeder' *wegvertaald* in 'hart'; LOMA 359 Asjera met de volle borsten is een directe voortzetting van de oudere El Shaddai of God met de volle borsten en de schoot (baarmoeder).
- 77 Helen Schüingel-Straumann, "Weibliche Dimensionen in mesopotamischen und alttestamentlichen Schöpfungsaussagen und ihre feministischen Kritik", *Der eine Gott und die Göttin*, 49-81, 80; Margaret Barker, *The Hidden Tradition of the Kingdom of God*, Londen, 2007, 'Miriam' 57-61; Barker, *The Mother of the Lord*, 66, 91, 185 achter Mozes staat zijn in de traditie zwart gemaakte zuster Miriam, die tegen Mozes 'rebeldeerde' (Num. 12:1). Toen zij in Kadesj stierf, was er geen water (Num. 20:1-2). De Babylonische Talmoed geeft dat Miriam gezien werd als bron en voor water zorgde (185 n 54). Volgens een joods commentaar op Exodus staat Miriam voor Wijsheid (186 n 55). Miriam zou in een oudere vrouwvriendelijke traditie gestaan hebben die later niet meer mocht zijn.
- 78 Binger, *Asherah*, 40.

- 79 Nicolas Wyatt, *DDD* onder 'Asherah', 183-196, 190-1.
- 80 *Ibid.*, 191.
- 81 *Ibid.*, 188.
- 82 *Ibid.*, 190.
- 83 *Ibid.*, 189; Nicolas Wyatt, 'Royal Religion in Ancient Judah', *Religious Diversity in Ancient Israel and Judah*, Londen, 2012, 61-81; Francesca Stavrakopoulou, John Barton, *Religious Diversity in Ancient Israel and Judah*, Londen, 2012, 'introduction' van beide auteurs, 1-8; Herbert Niehr, 'Israëlite Religion and 'Canaanite' Religion', *Religious Diversity in Ancient Israel and Judah*, 23-36.; Margaret Barker, *The Mother of the Lord*, h 2 'The Early Kings' par 1 'The Old Religion' en h 3 'The Old Beliefs', 117-164, zie hiervoor 378 n 2 voor verw. naar pagina's over 'restoring scribes' in 'The Mother of the Lord', zie hier ook mijn artikel uit 2012 over deze correcties. Zie noot 84 voor verw. naar D. Bartélemy; zie VVTM register 'correcties van bijbelredacteurs'.
- 84 Wyatt, *DDD* onder Asherah, 188 spreekt van 'Deuteronomistische historici'; D. Bartélemy, 'Les Tiquéné Sopherim et la Critique Textuelle de l'Ancien Testament', Supplement van *Vetus Testamentum* vol IX, 1963, 285-304, met div. vb waarin hij **vijf manieren** uitzet aan de hand waarvan de schrijvers de teksten 'herbewerken' en aanpassen aan hun eigen nieuwe politiek/religieuze inzichten; VSTM 144 'een greep uit de truckendoos' van de hervormers met vb van tekstveranderingen; zie hierover VVTM 378 n 2 en 393 n 83; zie VVTM register 'correcties van bijbelredacteurs'.
- 85 Wyatt, *DDD* onder Asherah, 191.
- 86 Binger, *Asherah*, 138 over de Deuteronomist; Olyan, *Asherah and the Cult of Yahweh in Israel*, 3 n. 9: 'we argue that such (anti-asherah) polemic in the Hebrew Bible is restricted to the Deuteronomistic History or to materials which betray the influence of deuteronomistic language and theology'.
- 87 Susan Ackerman, *Under every green tree*, 2-3.
- 88 Margaret Barker, *The Mother of the Lord*, 80; Winter, *Frau und Göttin*, 552 geeft als vertalingen 'lucus' of 'nemus'. In andere vertalingen wordt de eigenaam 'Asjera' regelmatig met 'boom' vertaald. De Peschitta vertaalt de naam 'Asjera' meestal als eigenaam van de godin; de Mischna vertaalt daarentegen met de uitdrukking 'boom'.
- 89 W. Hermann, *DDD*, onder 'El', 522-533, op 522.
- 90 Dijkstra, *Één God alleen...?*, 9 tekst Deir Alla in Jordanië over Bileam zoon van Beor; Dijkstra, *Één God alleen...?*, 15, 17; zie hierna VVTM p. 398-400 voor deze inscripties.
- 91 Dijkstra, *Één God Alleen...?*, 17; Margaret Barker, *The Mother of the Lord*, h 3 'The Old Beliefs' par 5 'The sun', 152-164, slaat hier vooral op het feit dat aanvankelijk in Israël de Grote Godin als zoon en gevleugelde zonnescijf ervaren werd, hetgeen later door Jahwe wordt overgenomen; VIGV 306 [II.4.31] LOMA 420 [II.4.3ab] met cultusstaander van Ta'anach met de Grote Moeder van Israël als gevleugelde zonnescijf boven haar zoon het stierkalf; LOMA 319 over 'de gevleugelde zonnescijf boven een lege troon'; VSTM 140 het symbool van de Moeder van Israël is de gevleugelde zonnescijf.
- 92 Dijkstra, *Één God Alleen...?*, 17: tekst uit volksreligie in inkt teruggevonden op gepleisterde muur in Deir Alla in Jordanië:
 "...en wanneer **El** verschijnt op de [oppen der bergen (?)]
 ...dan versmelten de bergen en worden heuvels verpulverd
 ...en heeft mijn god ontworteld de...
Om Baäl te zegenen ten dage van de str[rijd]...
 ...om de naam van **El** ten dage van de str[rijd]...".
 Hier zijn de (Kanaänitische) El en Baäl samen, El verschijnt als zonnegod, Baäl is de jonge oorlogsgod die door El gezegend wordt, dit duidt op zijn ondergeschikte positie; VSTM 134-136, over Jahwe als zoon van El.
- 93 Dijkstra, *Één God Alleen...?* 88: zie ook Ri. 6:25.28.30; 2 Kon. 23.4;
- 94 In een passage wordt de verbinding gelegd tussen de oppergod Elyon of El en zijn godenzonen. Een van die zonen is Jahwe die speciaal het nageslacht van Jacob als erfdeel van Jacob toebedeeld krijgt: *Toen Elyon de volken hun erfdeel toekende, toen hij de mensenkinderen verspreide, hij de grenzen der natieën vaststelde naar het getal der godenzonen, was voorwaar het deel van JHWH zijn volk, Jacob het hem toegemeten erfdeel...* (Deut. 32:8-9)
 Van *Sophia tot Maria*, 134 n 102 geeft deze passage ook.
- 95 Mark Smith, *The Early History of God*, h. 1.2 'Yahweh and El', 32-42; T. N. D. Mettinger, *DDD* onder 'Jahweh', 1711-1729, 1725.
- 96 E. T. Mullen jr, *The Divine Council in Canaanite and Early Hebrew Literature*, Harvard Semitic Monographs 24, Chicago, 1980; Mark Smith, *The Early History of God*, h. 1.1 'Israël's "Canaanite" Heritage, 19-31.
- 97 Van der Toorn, *Family Religion in Babylonia*, 264. El staat dus boven Jahwe (320).
- 98 Mark Smith, *The Early History of God*, h. 2 'Yahweh and Baäl', 65-107; Van der Toorn, *Family Religion in Babylonia*, 331; Patai, *The Hebrew Goddess*, 50.
- 99 Mettinger, *DDD* onder 'Jahweh', 1725.
- 100 *ibid.*, 1711-1729; 1715 Dijkstra, *Één God alleen...?*, 73.
- 101 H. Niehr, *DDD* onder 'he-of-the-Sinai', 735-6; Niehr, 'Israëlite Religion and 'Canaanite' Religion', *Religious Diversity in Ancient Israel and Judah*, 23-36, 30 Jahwe was een weergod tot in de na-exilische tijd, hij ontwikkelde zich tot de nationale god van Israël.
- 102 Karel van der Toorn, 'Saul and the Rise of Israëlite State Religion', *Vetus Testamentum* 43 (1993) 519-542; Mettinger, *DDD* onder 'Jahweh', 1728,

- 103 M. L. Barré, *DDD*, onder 'Lightning', 970-973, 971.
- 104 H. Niehr, *DDD* onder 'host of heaven', 81-4, 811 met zes vindplaatsen: 2 Kon. 6:17 en 7:6; Jes. 13:4-5; Joel 4:11; Hab. 3:8 en Ps. 68:18.
- 105 W. Hermann, *DDD*, 'rider upon the clouds', 1330-4, 1332; Mettinger, *DDD* onder 'Jawheh', 1724.
- 106 W. Herrmann, *DDD* 'Baäl', 249-264, 261 Jahwe verslaat Yammu en de zeedraken in: Jes. 27:1; 519-10; Jer. 5:22; Ps. 74:13-14; 89:10-11.
- 107 Mark Smith, *The Early History of God*, h. 4 'Yahweh and the Sun', 148-159; Mettinger, *DDD* onder Jawheh, 1727; J. G. Taylor, *Yahweh and the Sun: Biblical and Archaeological Evidence for Sun Worship in Ancient Israel. Journal for the Study of the Old Testament suppl.* 111, Sheffield, 1993; Margaret Barker, *The Mother of the Lord*, h 3 'The Old Beliefs' par 5 'The sun', 152-164, slaat hier vooral op het feit dat aanvankelijk in Israël de grote godin als zoon en geveugelde zonschijf ervaren werd, dit wordt later door Jahwe overgenomen; VIGV 429 [II.799] en LOMA 536 [II.7.66ab] afb. van geveugelde godin Kanaän met kroon van koeienhoorns en zonschijf én baarmoederkapsel; zie VIGV 306 [II.4.31] en LOMA [II.4.32ab] afb. cultusstaander van Ta'anach met Moeder als geveugelde zonschijf boven haar stierkalf; zie hiervoor n 91.
- 108 Mettinger, *DDD* onder 'Yahweh', 1711-1729.
- 109 Mark S. Smith, *The Early History of God. Yahweh and Other Deities in Ancient Israel*, 110.
- 110 Olyan, *Asherah and the cult of Yahweh in Israel*, 74, deze combinatie vinden wij wél in Kanaän in de ijzertijd.
- 111 Zie Willibrordvert. 1995 p. 279 n. 13; verg. parallelpassages: *De Israëlieten deden wat de Heer mishaagt: ze vergaten de Heer hun God en vereerden de baäls en de astarten* (Ri. 3:7) en *De Israëlieten deden wat de Heer mishaagt: ze dienden de Baäls en de Ashtaroth* (Ri. 10:6); zie hierboven n 93.
- 112 1 Kon. 11:33; 2 Kon. 23:13. Zie ook Ri. 6:25.28.30; 2 Kon. 23.4.
- 113 Deze theorie is van Olyan, *Asjera and the Cult of Yahweh in Ancient Israel*, 74; voor kritiek hierop zie Braulik, *Der eine Gott und die eine Göttin*, 107 n. 4. De volgende auteurs zijn medestanders van Olyan: Smith, *The Early History of God*, h. 3.4 'Asherah – An Israelite Goddess', 125-132; Binger, *Asherah*, h. 6.2, 'Asherah and Yahweh'; De Moor, *Theological Dictionary*, 441 na 1000 gaat Asjera samen met Baäl; tot de ballingschap bestaan Jahwe en Baäl naast elkaar; 444 voor de polemiek van Deuteronomium tegen het koppel.
- 114 E. T. Mullen, jr, *DDD* onder 'Baälat', 263-65, 264; zie noot 4.
- 115 W. Herrmann, *DDD* onder 'Baäl', 249-263, 259, 262 Jahwe wint invloed ten koste van Baäl.
- 116 Patai, *The Hebrew Goddess*, 43.
- 117 Dijkstra, *Éen God alleen...?*, 26.
- 118 Margaret Barker, *The Mother of the Lord*, 178-79; zie voor vert. Dijkstra, *Éen God alleen...?*, 84; Barker, *The Mother of the Lord*, 113-115 en LOMA 317 en 379 over de verandering van de naam 'Qudsju' of 'de heilige' in het meervoud 'de heiligen' en daarna in 'de mannelijke prostituties'. De tekst luidt in het Engels: *For they also built for themselves high places, and pillars and Asherim on every high hill and under every green tree and there was also qds in the land* (1Kings 14:23-4). **Na de correctie** veranderen de schrijvers **qds** in: 'and there were **male prostitutes** in the land'. De Nederlandse bijbeltekst luidt: 'Op elke hoge heuvel en onder elke groene boom richtten zij offerplaatsen in met wijstenen en heilige palen. Zelfs waren er mannen in het land die zich op offerplaatsen aan ontucht wijdden. Zo bedreeften dezelfde gruwelen als de volken die de Heer voor de Israëlieten verdreven had'. (1Kon.14:23-4). LOMA 317 over verbinding Quedesha en de Vrouwe aan het raam in de toren met de X op haar hoofdband; VSTM 162 over de prostituties van Asjera; afb. Qudsju bij VIGV 264 [II.3.63] LOMA 377 [II.3.41b]; zie VVTM register 'correcties van bijbelredacteuren'.
- 119 Je leest de drie inscripties op grote scherven, die ws als 'kladpapier' om het schrijven te oefenen gebruikt werden, ze zijn gevonden in Kuntillet el-Agrad in de Negev-woestijn; Dijkstra, *Éen God alleen...?*, 18; Binger, *Asherah*, geeft diverse varianten op 164-175; Weiler, *Das Matriarchat im Alten Israel*, 72, 149. 147; Winter, *Frau und Göttin*, 486; LOMA 419 n 62 en 63 en 466 n 92 [II.5.40] met volledige tekst; LOMA 419 waar op basis van info bij Margaret Barker wordt opgemerkt dat Jahwe en 'zijn Asjera' verkeerd vertaald worden en dat 'zijn Asjera' vertaald moet worden in 'Asjrata'; de zegenspreuk 'Jahwe en zijn Asjera' moet dus in feite omgedraaid moet worden in 'Asjrata en Jahwe' want het gaat om Asjrata en haar zoon/partner Jahwe; Diana Edelman, 'Cultic Sites and Complexes beyond the Jerusalem Temple', *Religious Diversity*, 82-99, 97 vermeldt dat er aanwijzingen zijn dat er gewezen werd.
- 120 afb. bij VVTM 399 (linksonder), VSTM 142, VIGV 270 [II.3.81, afb. zonder harpspelende vrouw rechts] LOMA 387 [II.3.54ab]. Boven de de hoofden van de twee middelste figuren, een gemaskerde priester en een priesteres in ceremoniële kleding, is de tekst 'Jahwe van Samaria en Asjrata' zichtbaar is; Margaret Barker, *The Mother of the Lord*, 109, 123, 156.
- 121 Zev Meshel, 'Israelite Religious Centre of Kuntillet Arjud, Sinai', *Archaeology and Fertility*, 237-39, 238-9 stelt in conclusie dat tekeningen niet los van de inscripties op kruiken en scherven van kruiken gezien kunnen worden (239); dit in tegenstelling tot Dijkstra, *Éen God Alleen...?*, 20: deze geeft hier opsomming van voor- en tegenstanders en meent zelf dat nader onderzoek heeft uitgewezen dat er geen verband tussen teksten en tekeningen op dezelfde kruik bestaat; Z. Meshel, 'Did Yahweh had a consort?', *Biblical Ar-*

- chaological Review* 5, 2 (1979); W. G. Dever, 'Iron Age Epigraphic Material from the Area of Khirbet el-Kôm', *Hebrew Union College Annual* 40-1 129-204; Keel, *Die Geschichte Jerusalems und die Entstehung des Monotheismus*, I, 353 beschouwt twee figuren als ityphallisch en dus *man-nelijk* (terwijl de rechterfiguur borsten toont) en meent een gelijkenis met een de figuur van Bam, de god van de zwangeren en voedende vrouwen, te ontwaren. De interpretatie van de afb. blijkt voor vele meningen vatbaar.
- 122 LOMA 466 [II.5.40]; Dijkstra, *Éen God alleen...?*, 22.
- 123 Zie voor interpretatie en betekenis van inscripties Braulik, *Der eine Gott und die eine Göttin*, 111 n. 19-22; Dijkstra, *Éen God alleen...?*, 21, 29.
- 124 Dijkstra, *Éen God Alleen...?*, 52; VIGV 232 [II.2.60] en LOMA 336 [II. 2.89] afb. v. grote stenen uit de tempel van Hazor; LOMA 336 [II.2.90] afb. v. twee masseben uit de tempel van Arad; LOMA 335 [II.2.88] toont op munt van Tyrus afb. van openluchtheiligdom uit de tijd van voor de Babylonische Ballingschap met **twee opgerichte stenen, die lijken op twee stenen tafelen**, een heilige boom, bron en wieroekstandaard; LOMA 337 n 192 met verw. naar O. Keel die verbinding legt met twee stenen tafelen bewaard in de ark van het verbond (Deut. 10:1-5); Diana Edelman, 'Cultic Sites and Complexes beyond the Jerusalem Temple', *Religious Diversity*, 82-99, 91-92: de stenen stelden de overleden voorouders voor, 94 voor tempel van Arad.
- 125 Karel van der Toorn, *DDD* onder 'Boaz', 334-6, 334.
- 126 *Ibid.*, 335.
- 127 Mark Smith, *The early History of God*, 42, 187; Patai, *The Hebrew Goddess*, 83-86.
- 128 In Kronieken: *Asa heeft zelfs zijn moeder Maäka haar titel van gebiedster ontnomen; zij had namelijk voor Asjera een ergerniswekkend beeld gemaakt. Asa liet dit beeld stukslaan, verpulveren en in het Kidsrondal verbranden. Wel liet men de offerhoogten in Israël voortbestaan...* (2 Kron. 15:16-17). Maäka maakt kennelijk een *fallusbeeld* voor Asjera; Ezechiël meldt dat bij de ingang van de noordelijke binnenpoort van de tempel een 'afgodsbeeld dat de jaloezie van de Heer opwekt' (Ez. 8:4). Voor het 'afgodsbeeld' staat een altaar. Men neemt aan dat dit beeld een hartstochtelijke liefde uitbeeldt. Mogelijk is het een standbeeld van Asjera; Schroer, "Op weg naar een feministische reconstructie van de geschiedenis van Israël", *Bijbel in Vrouwelijk Perspectief*, 134; Schroer, 'Bilder', 25-28; Braulik, *Der eine Gott und die Göttin*, 124 n. 89 het heeft met vruchtbaarheid te maken. Zoals overal elders worden fallussymbolen als symbolen voor vruchtbaarheid gebruikt. In Turkije maken moslimvrouwen ze tot op de dag van vandaag. Want onder de goden die door joden, christenen en moslims geëerd worden, leeft de oude 'vruchtbaarheidscultus' door.
- 129 *Achter de deur en de deurpost plaatst u uw schaamteloze beeltenis* (Jes. 57:8): in het commentaar lezen wij wat er letterlijk staat: 'fallussymbool'. Wijselijk wordt de fallus door de vertaler maar omgekuist tot de nietszeggende uitdrukking 'schaamteloze beeltenis'; Susan Ackerman, *Under Every Green Tree*, 106-107 n 15.
- 130 Ezechiël zegt van Jeruzalem de overspelige: *U nam de gouden en zilveren sieraden, die ik u geschonken had en maakte er mannenbeelden (fallusbeelden) van en pleegde daar ontucht mee* (Ez: 16:17).

IV H. 4 DE VERBORGEN MOEDER IN DE JAARCYCLUS

- 1 M. E. Cohen, *The Cultic Calendars of the Ancient Near East*, Bethesda, 1993; W. O. E. Oesterley, "Early Hebrew Festival Rituals", *Myth and Ritual*, S. H. Hooke ed., Londen, 1933, 11-146; N. H. Snaitch, *The Jewish New Year Festival. Its Origins and Development*. Londen, 1947; B. B. Schmidt, *DDD* onder 'moon', 1098-1113, 1100 over het grote belang van de maan, 1103 Jahwe neemt titels van maan over, 1106 maanriten in de tempel, 1099 de zon gaat overheersen. Zie ook onder 'stars' en 'shemesh' en 'helios' of zon; Francesca Stavrakopoulou, "Popular' Religion and 'Official' Religion: Practice, Perception, Portrayal", Francesca Stavrakopoulou, John Barton eds., *Religious Diversity in Ancient Israel and Judah*, 37-58 geeft rehabilitatie van wat als 'volksgodsdienst' gelabeld is maar wat in werkelijkheid hoorde tot de mainstream-religie van Oud-Israël; Carol Meyers, 'Household Religion', *Religious Diversity in Ancient Israel and Judah*, 118-134, 125 over rituelen en feesten bij nieuwe maan.
- 2 R. L. Gordon, *DDD* onder 'helios', 750-763, 757 in het midden-Platonisme is 'helios' het hart van de kosmos; zie ook de verbinding met de Indo-Iraanse zonnegod Mithras, die later populair wordt; zie eeder VVTM 394 n 91 over overgang in Oud-Israël van maan- naar zonnereligie.
- 3 K. van der Toorn, *DDD*, onder 'Boaz' 335 stelt dat de massieve stenen stèle's waarschijnlijk een fallische associatie oproepen van vruchtbaarheid en nageslacht; Diana Edelman, 'Cultic Sites and Complexes beyond the Jerusalem Temple', *Religious Diversity*, 82-99, 95 over Arad; VIGV 232 [II.2.60] en LOMA 336 [II. 2.89] grote stenen uit de tempel van Hazor; LOMA 336 [II.2.90] twee masseben uit de tempel van Arad.
- 4 Korpel, *DDD* onder 'stone', 1548 Oegarit, Gezer, Tell Musa, Hazor; steen- en boomverering in de bijbel in Sichem (Jozua 24:26), Bethel (Gen. 28:18) en in Ofra(t) (Ri. 6:11; 6:19; 6:24).
- 5 M. Dietrich, O. Loretz, en W. Mayer, "Sikkanum Betyle", *Ugarit Forschungen* 21 (1989) 133-139; M. Hutter, "Kultsteine und Baityloi", *Religionsgeschichtliche Beziehungen zwischen Kleinasien, Nord-syrien und den Alten Testament*. N. Janow-

- ski, K. Koch en G. Wilhelm eds., OBO 129, Freiburg, Göttingen, 1993, 87-108; Tubb, *Canaanites*, 68 met vb uit hoge plaats te Gezer, 69 Lachish; VIGV 211 [II.2.28] en LOMA 310 [II.2.40] hoge plaats met grote mannelijke en vrouwelijke steen uit Al-Madbah in oud-Kanaän, nu in Jordanië.
- 6 Korpel, *DDD* onder 'stone', 1548; in het antieke Oegarit is er een tekst die het fluisteren van stenen en het spreken van stenen vermeldt (KTU 1.3 iii:22-23); R. Kriss en H. Kriss-Heinrich, *Volks-glauben im Bereich des Islam*, Wiesbaden 1960-1962 over de huidige steenverering van moslims die in stenen hun heiligen vereren; de Moor, *The Rise of Jahwism*, 320 wijst op enorme belang van dodencultus zie n. 64 voor lange literatuurverwijzing naar de verspreiding over heel het Midden-Oosten.
 - 7 *Corpus Inscriptionum Latinorum* VIII 23283: de Punische bevolking van Noord-Afrika vereert stenen; Ribichini, *DDD* onder 'baetyl', 301 met verwijzing naar werk van C. Rossignoli die de verering van de stenen vanaf Punische tijd in Noord-Afrika onderzocht; zie VVTM register 'steenverering' voor verw. naar Afrika, India, Frankrijk en elders in dit boek.
 - 8 Van der Toorn, *Family Religion*, 219 wijst op tempel in Hazor met bewerkte stenen voorouderbeelden van 20 tot 25 cm; wijst erop dat de Israëlitische steenverering lijkt op de pre-islamitische; noemt verder als voorbeeld de tempel van Tell Halaf in Oost-Syrië waar tussen de graven cultusplaatsen gevonden zijn.
 - 9 M. C. A. Korpel, *DDD* onder 'stone' 1547-1550, 1548; Tubb, *Canaanites*, 68 Gezer, 69 Lachish.
 - 10 De Moor, *The Rise of Jahwism*, 321.
 - 11 Korpel, *DDD* onder 'stone', 1548; Korpel, *DDD* onder 'rock', 1337: rots is een metafoor voor God in de bijbel; E. E. Elnes en P. D. Miller, *DDD* 'olden gods', 1209-1217 over chthonische goden die als oudere generatie in en op de aarde leven en de verbinding met het Oude Testament.
 - 12 *DDD*, 422 onder 'dead': of ob of ilu (vooroudergeest) verenigt zich met god; 683 onder 'god': met 'goden' worden dodengeesten bedoeld; *DDD*, 842 goden als Bethel en Sikkanu worden vereerd in vergoddelijkte cultusstenen; *DDD*, 842 onder 'image' in de vroeg-Israëlitische geschiedenis richten mensen stenen op en wijden ze (Gen. 28:18); *DDD*, 1526 onder 'spirits of the dead': het woord 'ilib' of voorouder betekent 'god en vader', op godenlijsten in Oegarit staat de ilib boven de grote goden, hij/zij krijgt vele offers (1525); *DDD*, 1719 onder 'Jahwe' sommige geleerden menen zelfs dat de naam Jahwe een verkorte naam van een vereerde voorvader is, zie de Moor, *The Rise of Jahwism*, h. 7.3 'JHWH God of the Fathers', 317-22, concl. 368-9.
 - 13 De Moor, *Theological Dictionary of the Old Testament*, 443 noemt de boom in combinatie met de steen, 'masseba' of pilaar. Een masseba is een gewijde steen; Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'pilar', 799-800 en 'phallus worship' 793-797; K. van der Toorn, *DDD* onder 'Boaz' 334-336, 335 wijst op namen van pilaren van tempel Boaz en Jachin (1 Kon. 7:19-20); LOMA 337 n 94 met verw. naar Othmar Keel, *Salomons Tempel*, Freiburg, 2004, 40 afb 41 gaat ervan uit dat de twee stenen in de tempel van Arad, waarvan er één bloedrood terug is gevonden in het heilige der heiligen maar waar er zeker twee gestaan hebben, een vrouwelijke en een mannelijke zijn: 'Wahrscheinlich stehen sie für JHWH und seine Aschera'.
 - 14 S. Ribichini, *DDD* onder 'beetyl', 299-304, 301-2. Over baetylen als meteorieten zijn allerlei mythen.
 - 15 Korpel, *DDD* onder 'stone' 1547-1550, 1548; zie VVTM 297.
 - 16 Num. 28:26.
 - 17 Deut. 16:1-16; Verg. Ex. 23:15-20, waar drie voorgeschreven feesten worden beschreven.
 - 18 De Moor, *The Rise of Jahwism*, 313: JHWH-EL neemt al vroeg de vorm van een stier aan, zie Gen. 49:24 en Num. 24:8; 48 ook Amon Re toont zich als scheppergod in stiergedaante, zie VVTM register onder 'stier' en 'stierkalf'; Susan Ackerman, 'Who is sacrificing at Siloh? The priesthoods of Ancient Israel's regional Sanctuaries', *Levites and Priests in Biblical History and Tradition*, Mark Leuchter, Jeremy M. Hutton eds., SBL, Atlanta, 2011, 25-43-42 concludeert samenwerking tussen Elkana en Hannah; altaar met stierhoorns van stierkalf Jahwe bij VIGV 280 [II.3.105] LOMA 388 [II.3.56]; zie n 27 hierna.
 - 19 Meindert Dijkstra, *DDD* onder 'Rachel' 1290-1291, 1291 twee expliciete verwijzingen in de koningstijd (1 Sam. 10:2; Jer. 31:15) en de oude zegenspreuk, bewaard in Ruth 4:11, 'present limited but clear evidence of a living ancestral cult around Rachel's tomb in OT times'; M. Tsevat, "Saul at Rachel's Tomb", *Hebrew Union College Annual* 33 (1962) 107-118.
 - 20 Dijkstra, *DDD* onder 'Rachel', 1290.
 - 21 *Ibid.*, 945; J. Jeremias, *Heiligengräber in Jesu Umwelt*. Göttingen, 1958.
 - 22 Meindert Dijkstra, *DDD* onder 'Leah' 944-945, 945 over de vooroudercultus bij Lea's graf. De passages bij Gen. 29:30-35, Gen. 30:14-24 en Ruth 4:11 geven dat Lea bij Rachel begraven ligt. In de vroeg-Judese traditie zijn Rachel, Lea, Bilha, Zilpa en Dina hier samen vereerd. Daarna is er laat-Palestijnse traditie die geeft dat haar graf bij Hebron zou liggen (Gen. 49:32). Bij Hebron ligt het familiegraf bij Machpela; bij Lea ligt hier Jacob, bij Sara ligt hier Abraham; bij Rebecca ligt hier Izaäk (Gen. 49:32).
 - 23 Briffault, *The Mothers*, I, 372 n. 1 geeft dat in de joodse traditie van de Babylonische Talmoed in de verhandeling Berakot de vier matriarchen Sara, Rebecca, Rachel en Lea een belangrijker plaats innemen dan de drie patriarchen Abraham, Izaäk en Jacob; Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder Rachel, 839.

- 24 Dijkstra, *DDD* onder 'Leah', 994-995, 994.
- 25 Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'cow', 180-812.
- 26 Dijkstra, *DDD* onder 'Leah', 944 voor 'taumorfisme'; *DDD* onder 'Tammuz', 1575 over Duttur.
- 27 Voor het woord 'bull' is er in de *DDD* geen lemma, men verwijst bij 'bull' naar 'calf' of 'bullcalf'. Wanneer er over een 'stier' gesproken wordt gaat het dus in feite om een 'stierkalf' (van het moederdier); Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'bull' voor universeel karakter; VVTM 399 n 120 voor afb. met koe-kalf-symbool in oud-Israël; zie VVTM 394 n 91 voor verw. naar afb. cultusstaander Ta'anach met gevleugelde zonnescijf boven stierkalf; VIGV 270 [II.3.80] LOMA 387 [II.3.53abc] afb. koe-kalfmotieven uit Syrië.
- 28 Bob Becking, *DDD* onder 'Sarah', 1365-1366, 1365.
- 29 *Ibid.*, 1366.
- 30 Tamara Green, *The City of the Moon-god: Religious Traditions of Harran*. Religions in the Graeco-Roman World 114, Leiden, 1992.
- 31 Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'Deborah' 217, 'koningin bij' of 'bijenkoningin' die onder haar palmboom zit en 'Jael', 'wild vrouwelijk schaap' of ooi, 459.
- 32 Weiler, *Das Matriarchat im Alten Israel*, 249; Hooglied 4: 13-15.
- 33 Bob Becking, *DDD* onder 'girl', 658-660, 658 noemt Asjera of Ashima;.
- 34 Bob Becking, *DDD* onder 'virgin' 1678-1680, 1678.
- 35 Becking, *DDD* onder 'girl', 659 met verwijzing naar Barstadt.
- 36 H. Reimer, *Richtet auf das Recht! Studien zur Botschaft Amos*, Stuttgarter Bibel-Studien 149, Stuttgart, 1992.
- 37 J. Renger, "Heilige Hochzeit, A. Philologisch", *Real Lexikon der Assyriologie* 4 (1972-75) 251-259; R. A. Oden Jr, "Religious Identity and the Sacred Prostitution Accusation", *The Bible without Theology* (1987) 1131-153; P. Bird, "To play the Harlot: an Inquiry into an Old Testament Metaphor", *Gender and Difference in Ancient Israel*, P. L. Day ed., (1989) 75-94; Becking, *DDD*, 658 sluit zich aan bij de visie dat cultische seks niet bewijsbaar is; LOMA 316 [II.2.53c] voor 'vrouwe aan het raam' met X-motief op diadeem, ws. hogepriesteres van kon. bloede; de tempel in Jeruzalem had een verhoogde plaats of toren, die de naam droeg 'debir' of 'orakelplaats'; zie over 'debir' VSTM 155 n 194 met op p. 153 afb; zie VVTM 420 n 10 over Izebel aan het raam.
- 38 De Moor, *Theological Dictionary*, 441 noemt hierodules in de tempel te Jeruzalem; zie noot 37.
- 39 N. Wyatt, *DDD* onder 'calf' 344-348 noemt een reeks van Egyptische goden waaronder de Mnevisstier uit Heliopolis, die als incarnatie van de god Re beschouwd werd, de Apisstier van Memphis was een incarnatie van de god Ptah en Osiris-Ptah. Osiris wordt soms 'stier van het westen' genoemd (*DDD* onder 'Apis', 129). In Mesopotamië is Gugalanna, de man van Ereshkigal (zuster van Inanna), 'de grote stier van de Hemel'; hij wordt verbonden met An en verslagen door Gilgamesj; zie VVTM register, 'stier'.
- 40 Verg. I Kon. 12:26-33 en Neh. 9:18; Wyatt, *DDD* onder 'calf', 346 El is bekend als 'de Stier El', Baäl is bekend als 'de Stier Baäl' (345) en Jahwe ook (346); zie n 27 voor verw. naar afb.
- 41 Over het gouden kalf als een oude vruchtbaarheidsrite; Van der Toorn, *Van haar wieg tot haar graf*, 126; Weiler, *Das Matriarchat im Alten Israel*, 72, 137, 149 Aäron vereert Jahwe als stier.
- 42 Wyatt, *DDD* onder 'calf' 346 voor kritische beoordeling van tekst. I Kon 12:28 is de basistekst waar de parallelteksten, ook Ex. 32:4-8 uit zijn voortgekomen. 'It is scarcely credible that a historical episode as described in Ex. 32 actually predated the settlement in Palestine as it presupposes a monotheism that could hardly predate Josiah at the earliest'.
- 43 Verg. I Sam. 10:10; I Sam. 19:18-24; Num. 11:16-30; er is sprake van een collectief profetschap zie J. Reiling, *DDD* onder 'holy spirit', 793; Van der Toorn, *Van haar wieg tot haar graf*, 122.
- 44 R. S. Hendel, *DDD* onder 'vampire' 1673-1674, 1763; Walker, *Woman's Encyclopedia of Myths and Secrets*, 'vampire' 1039-1042, 1040 legt verband met bloed en menstruatiebloed en de maan; LOMA 466 [II.5.44] met 'heks van Endor'; Susan Niditch, 'Experiencing the Divine: Heavenly Visits, Earthly Encounters and the Land of the Dead', *Religious Diversity*, 11-22, 21 over Saul die een 'mistress of the ghosts' zoekt; Francesca Stavrakopoulou, "Popular' Religion and 'Official' Religion: Practice, Perception, Portrayal", Francesca Stavrakopoulou, John Barton eds., *Religious Diversity in Ancient Israel and Judah*, 37-58, 44: in het verleden werd de cultus van de doden verbonden met primitieve en onbeschaafde mensen en met 'zwarte kunst'. Echter ze maakten deel uit van de mainstream van de religieuze praktijk. Het is onjuist dit te labelen als 'volksgodsdienst'. 'At best the religion of the Hebrew Bible reflects the idealized religious preferences of the scribal elites and their textual communities of the Persian and Hellenistic periods...'
- 45 Hutter, *DDD* onder 'Lilith', 973; zie ook G. C. Heider, *DDD* onder 'lahmu', 937.
- 46 Patai, *The Hebrew Goddess*, h. X Lilith 221-54.
- 47 M. Hutter, *DDD* onder 'Lilith' 973-976, 974; Vera Zingsem, *Lilith, Adams erste Frau*, Tübingen, 1999, 2009 (3^e dr).
- 48 *Ibid.*, 975.
- 49 Heinrich Kramer en Jakob Sprenger, *Malleus Maleficarum*, Londen, New York, 1917. Dit handboek voor de heksenvervolgung wordt voor het eerst gepubliceerd in 1486; Walker, *Woman's Encyclopedia of Myths and Secrets*, onder 'witch' en 'witchcraft' 1076-1090, 1081 voor schokkende passages over vrouwen en hekserij uit de joodse

- en christelijke traditie; zie ook onder 'inquisition', 436-448, 447 en 'torture' 1003-1012 met schokkende feiten over martelingen van heksen.
- 50 Cornille, *Vrouwen in de wereldgodsdiensten*, 57.
- 51 Gerda Sengers, *Women and Demons. Cult healing in Islamic Egypt*. International studies in sociology and social anthropology vol 86, Leiden, 2003, 35.
- 52 Ibid., 33.
- 53 verg. Hos. 13: 2 waar Hosea klaagt over het vereren van afgoden en stierenbeelden: 'Zij, mensen die stierenbeelden kussen'.
- 54 Van der Toorn, *Family Religion*, 206, 225; Francesca Stavrakopoulou, 'Popular' Religion and 'Official' Religion: Practice, Perception, Portrayal', *Religious Diversity in Ancient Israel and Judah*, 44-45; Sarah Shectman, 'The Social Status of Priestly and Levite Women', *Levites and Priests in Biblical History and Tradition*, SBL, Atlanta, 2011, 83-99, 91 rouwen.
- 55 B. Alster, *DDD* onder 'Tammuz', 1568-1579, 1578 meent dat het een voorbeeld is van een Babylonische invloed op de cultus van Israël. Aanhangers van de theorie dat de stervende god het universele principe van de stervende natuur symboliseert zijn J. G. Frazer, *Adonis, Attis, Osiris*. 1905; S. Langdon, *Tammuz and Ishtar*, Oxford, 1914; Thorkild Jacobsen, "Toward the image of Tammuz", *History of Religion* 1 (1961) 189-213 herdr. in *Toward the Image of Tammuz and other Essays on Mesopotamian History and Culture*. W. L. Moran, ed., Harvard University Press, Cambridge Mass, 1970, 73-101; hier tegenin gaat de visie van Falkenstein die meent dat Dumuzi geen god maar een mens is die vergoddelijkt is; VIGV 308 [II.4.36] en LOMA 425 [II.4.40] afb. Adonistuintje.
- 56 H. C. Greenfield, *DDD* onder 'Hadad' 716-726, 717 voor Hadad, 721 voor Rimmon.
- 57 Greenfield, *DDD* onder 'Hadad' 723 voor Ez. 27: 30-31. De passage slaat op Tyrus of de vorst van Tyrus.
- 58 Alster, *DDD* onder 'Tammuz' 1578 voor visie dat het om gelijksoortige gebruiken gaat; M. Barker, *The Mother of The Lord*, 31, 70 voor oudste datering van overlevering van Baruch in de 6^e eeuw v. Chr.
- 59 Ackerman, *Under Every Green Tree*, 124, 139; G. C. Heider, *DDD* onder 'Molech' 1090-1097, 1096 over de Punische achtergronden; Keel, *Vertikale Ökumene, Erinnerungsarbeit im Dienst des interreligiösen Dialogs*, Freiburg/Fribourg, 2005, 17 afb; LOMA 456 [II.5.29] afb Tanit uit Noord-Afrika (Libië en Fenicië).
- 60 Ackerman, *Under Every Green Tree*, 124 en 136-139 geeft overzicht van vindplaatsen bij klassieke schrijvers; zie noot 65 voor mog. verkl. van Keel.
- 61 Ackerman, *Under Every Green Tree*, 117.
- 62 Jer.7:31; 19:5, 32:35 verg. Deut. 12:31; Jeremy Hutton, 'Southern, Northern and Transjordanian Perspectives', *Religious Diversity*, 149-174, 163 praktijk van kinderoffer komt niet van bui-
- ten Israël maar is binnen Oud-Israël een bekende gewoonte. Het is de vraag of er levende of dode kinderen geofferd worden; zie in VVTM Malta 57 n 69; zie hierna n 65.
- 63 Harold Coward (red.), *Leven na de dood. Wereldreligies over het hiernamaals*, Antwerpen, 1999. Oorspronkelijke titel: *Life after Death in World Religion*. New York, 1997, 36, 53.
- 64 Coward, Harold (red.); *Leven na de dood*, 36, 53. Walker, *Woman's Encyclopedia of Myths and Secrets*, 667 onder 'Molech' en 338 onder 'Gehenna'.
- 65 Othmar Keel, 'Die Heilung des Bruchs zwischen kanaänischer und israelitischer Kultur, *Vertikale Ökumene, Erinnerungsarbeit im Dienst des interreligiösen Dialogs*, Fribourg, 2005, 11-26, 15 ziet (onterechte) beschuldiging van kindermoord als een gevolg van het 'anti-Kanaänisme' van de Deuteronomist uit de tweede tempelperiode in een poging Kanaän zwart te maken. In de visie van de Deut. horen tot de 'gruwelen van Kanaän: seksuele losbandigheid, kinderooffers, de verering van stenen en bomen en sterren en waarzeggerij; 16 Keel oppert de mogelijkheid dat door de hoge kindersterfte geen levende kinderen maar **kinderlijkjes als offer verbrand werden; dus het offer werd opgedragen nadat de kinderen overleden waren**; zie VVTM register, 'kinderoffer' en 'offer'.
- 66 H. H. Rowley, *The Servant of the Lord and other Essays on the Old Testament*, Londen, 1952, 219 wijst op literatuur waarin men meent dat de meisjes hoog in de bergen ritueel gaan klagen over de dood van mannelijke goden als Baäl, Adonis en Eshmun; Alster, *DDD* onder 'Jephthah's daughter', 874 voor verwijzingen naar literatuur over vruchtbaarheidsachtergrond van passage over Jephthah's dochter.
- 67 P. L. Day, *DDD* onder 'Jephthah's daughter' 873-876, 875.

IV H. 5 ASJERA VAN JERUZALEM

- 1 Braulik, *Der eine Gott und die eine Göttin*, 117; Keel, *Gott Weiblich*, 19 de oudste godsdienst is niet exclusief mannelijk, later wordt godsbeeld abstracter, God heeft geen fallus (11).
- 2 Smith, *The early History of God*, 110.
- 3 N. A. Andreasen, *The Role of the Queen Mother in Israelite Society*, Catholic Biblical Quarterly 45 (1983); Weiler, *Das Matriarchat im Alten Israel*, 188, 262; Murray, *The Splendour that was Egypt*, 324 voor stamboom van o.a. koning David; Nicolas Wyatt, 'Royal Religion in Ancient Judah', *Religious Diversity*, 63-81, 75 koningschap in Juda is matrilineair en matrilocaal. De troonsopvolging loopt via de vrouwelijke lijn; de koningin-moeder speelt rol in de mythische geboorte van de koning tot godheid en in het heilig huwelijk waarin de zoon met de moeder trouwt, zonder dat dit seksuele implicaties heeft, het heeft een ceremonieel en wettelijk karakter.

- 4 Schroer, "Op weg naar een feministische reconstructie van de geschiedenis van Israël", *Bijbel in Vrouwelijk Perspectief*, Baarn, 1998, 95-190 h. 2.3.1, 124-126 vrouwen aan het koninklijk hof en uit de welgestelde kringen; Zafriira Ben-Barak, "The Queen Consort and the Struggle for Succession to the Throne", *La Femme dans le Proche-Orient*, Jean-Marie Durand ed., Parijs, 1987, 33-40, 38 voor overzicht van namen; citeert op 39 n. 55 oudere literatuur van G. Molin en H. Donner over het ambt van de koningin-moeder; Susan Ackerman, "The Queen Mother and the Cult in Ancient Israel", *Journal of Biblical Literature* 112, 1993, 385-401; Nicolas Wyatt, 'Royal Religion in Ancient Judah', *Religious Diversity*, 63-81, 70 met info over de tempel, aanvankelijk als koninklijke kapel waar de koning een mythische geboorte ondergaat, gevolgd door de zalving, troonsbestijging van Jahwe's troon en de kroning in 7 stadia (psalm 19, 110.1). Het ging om een goddelijke geboorte waarna de koning als god beschouwd werd; 75 hierin speelde de koninginmoeder als plaatsvervanger op aarde van Asjera een rol.
- 5 Weiler, *Das Matriarchat im Alten Israel*, 15; VVTM p. 374 over Hooglied; zie VVTM p. 423 n 22 voor rituele handeling koning Salomo die hierin de koninginmoeder eert.
- 6 Ibid., 265.
- 7 Ibid., 269.
- 8 Van der Toorn, *Family Religion*, 318.
- 9 Van der Toorn, *Van haar wieg tot haar graf*, 117-119.
- 10 Koningin Izebel neemt de houding aan van de 'Kilili' of de 'vrouw aan het venster' in Babylonïë zie Haas, *Babylonischer Liebesgarten*, 50. Deze erotische houding wordt ook aangenomen door Afroditë Parakypstusa, die zich net als Izebel uit het venster buigt, zie W. Fauth, "Sakrale Prostitution im Vorderen Orient und im Mittelmeerraum", *Jahrbuch für Antike und Christentum* 31, 24-39; Winter, *Frau und Göttin*, 296-301 voor afbeeldingen; VIGV 126 en LOMA 316 [II.2.53ab] met of de Qudsju of Quedesha, de vrouw aan het venster met een diadeem met een X; VSTM 153, 391 over de Palestijnse hogepriesteres die nog in de tijd van Jezus door een grote menige naar haar toren wordt geleid en daar aan het venster staat; van der Meer, *De Zwarte Madonna*, 177 voor verbinding van Maria Magdalena met de toren, zij is de 'Wachtoren van de kudde', de Magdal-eder; zie VVTM 408 n 37.
- 11 Patai, *The Hebrew Goddess*, 42 n. 29 op 298.
- 12 G. Mussies, *DDD* onder 'Jezebel' 889-892, 890 noemt de Mazoretische teksttraditie en die van de Septuagint.
- 13 Ibid., 889.
- 14 Ibid., 891.
- 15 Ibid., 891.
- 16 Walker, *Woman's Encyclopedia of Myths and Secrets*, onder 'sybil' 966-967. Tijdens een bezoek aan de Sixtijnse kapel te Rome in 2015 zag ik naast profeten uit het Oude Testament diverse sibilles of profetessen tronen; deze dames stellen in Michelangelo's creatie de oude orde voor, de mannelijke profeten de nieuwe; beide groepen worden in zijn visie verenigd in het christendom.
- 17 Andreasen, *The Role of the Queen Mother in Israelite Society*, 181 over Maäka en haar cultische activiteiten.
- 18 Wyatt, *DDD*, onder 'Asherah', 189 merkt hier op dat in de versie bij Koningen wel gesproken wordt over 'de' asjera en bij de versie van Kronieken niet.
- 19 Binger, *Asherah*, 114.
- 20 R. S. Hendel, *DDD* onder 'Nechustan' 1157-1159, 1158; VIGV 347 [II.3.31] en LOMA 353 [II.3.12] afb. v. Asjera van Kanaän omwikkeld door slang; VIGV 249 (alleen tekst) LOMA 349 [II.3.7] voor afb. met koning Hizkia die de bronzen slang stuk-slaat.
- 21 Hendel, *DDD* onder 'Nechustan', 1158 en R. S. Hendel, *DDD* onder 'serpent', 1404-1412; afb. enkele en dubbele esculaap bij VIGV 248 [II.3.24, 25] LOMA 354 [II.3.14ab].
- 22 Ben-Barak, "The Queen Consort and the Struggle for Succession to the Throne". *La Femme dans le Proche-Orient*, 38 neemt aan dat zij als regent voor haar jonge zoon optreedt; verg passage 1Kon.2:13-20 waarin koning Salomo opstaat, zijn moeder tegemoet gaat, haar een troon aanbiedt aan zijn rechterzijde en diep voor haar buigt: het zijn rituele handelingen waarin de onderlinge sacrale verhouding tot uitdrukking komt; zie VVTM 420 n 5.
- 23 Weiler, *Das Matriarchat im Alten Israel*, 270.
- 24 Freedman, *The Anchor Bible Dictionary*, 485; Patai, *The Hebrew Goddess*, 49; VIGV en LOMA afb. Hizkia.
- 25 Patai, *The Hebrew Goddess*, 299 n. 59; Margaret Barker gebruikt in vertalingen voor 'male cult prostitutes' het neutrale 'heiligen' zonder daarbij de term in seksuele context te trekken; het kan zijn dat met 'heiligen' de kinderen van de priesters bedoeld zijn die voortkwamen uit onderlinge sacrale huwelijken.
- 26 De Moor, *Theol Dict.*, 441; Dijkstra, *Één God alleen...?*, 85, 87; Binger, *Asherah*, 118 met excurs 'priest or prostitute'; Nancy Qualls-Corbett, *Sacred Prostitute*, Toronto, 1988, 265, vert. *De Heilige Hoer. Inzichten in het eeuwig vrouwelijke*, Utrecht, 1994, h. 2, 59-95.
- 27 Elizabeth Barber, *Women's Work, The first 20,000 years*, New York, 1994 voor ritueel weven tbv talloze godinnen; Lucianus, *De Dea Syria*, 42, zie VVTM 273.
- 28 Verg. *Deut.* 12.3; *Ex.* 34:13; Patai, 49 n. 57 en 58; VIGV 307 [II.4.33] en LOMA 422 [II.4.35] afb. van breken van het Astarte 'afgodsbeeld', in VVTM afgebeeld op p. 426; boven het beeld staat 'idolom Ashtarot'; twee groepen staan tegenover elkaar, de ene groep – aangevoerd door de profeet Samuël – wil beeld breken, de tegenpartij weklaagt.

- 29 Patai, *The Hebrew Goddess*, 50.
 30 In Jer. 7:16-18 zijn mannen, vrouwen, kinderen en hele families van het volk actief in de eredienst. In Jer. 44:21 komen de vrouwen aan het woord en blijkt dat ook aanzienlijken en niet alleen het gewone volk de Moeder eren: “Denkt u dat de Heer de offers vergeten is die u en uw voorvaderen, uw koningen, uw edelen en burgers in de steden van Juda en de straten van Jeruzalem hebben gebracht?”. Zie VVTM 429 voor deze belangrijke passages.
 31 Patai, *The Hebrew Goddess*, 50.
 32 Ibid., 51.
 33 Schroer, *Bijbel in Vrouwelijk Perspectief*, 134; Schroer, ‘Bilder’, 25-28; Braulik, *Der eine Gott und die Göttin*, 124 n. 89.
 34 Verg. Baruch 6:30-31 ‘vrouwen zetten die zilveren, gouden en houten goden spijzen voor. In hun tempels zitten de priesters, hun kleren gescheurd, hoofd- en baardharen afgeschoren, het hoofd onbedekt. Zij maken misbaar voor hun goden, zoals bij een dodenmaal’.
 35 Patai, *The Hebrew Goddess*, 50.
 36 Susan Ackerman, “And the Women knead Dough: the Worship of the Queen of Heaven in Sixth-Century Judah”, *Gender and Difference in Ancient Israel*, P. L. Day ed., 109-124, 118.
 37 Winter, *Frau und Göttin*, Kapitel IV b ‘Die Elimination der Göttin und die Dämonisierung ihrer Verehrer(innen)’, 539.
 38 Schroer, *Bijbel in Vrouwelijk Perspectief*, 139.

IV H. 6 ANAT VAN ISRAËL

- 1 Het kwam ter sprake bij Noet in Saïs, zie VVTM 193 en bij de Syrische godin in Hierapolis VVTM 274.
 2 Over de verering van Anat en Jawhe en een dubbeltempel in Elefantine zie; Mark S. Smith, *The early history of God*, 101-03; Winter, *Frau en Göttin*, 494-508, 564; Patai, *Hebrew Goddess*, 66; Schroer, ‘Lengtedoorsneden’, *Bijbel in vrouwelijk perspectief*, 138; Zandee, *Egyptische tempels en goden*, 210.
 3 C. Houtman, *DDD* onder ‘queen of heaven’ 1278-1283, 1281: ‘it goes too far, however, to conclude that her cult was only of a private nature’.
 4 Patai, *Hebrew Goddess*, 64.
 5 *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (CAD)* 8 (1971) 110-111; Patai, *Hebrew Goddess* 64.
 6 Susan Ackerman, *Under Every Green Tree*, 32; Winter, *Frau und Göttin*, 455-460 toont talloze modellen; LOMA 434 [II.4.59] recente afb. van Palestijnse vrouw die platte koeken bakt; VIGV 162 LOMA [I.7.119] afb. v. bakvorm voor cakes uit Cyprus; LOMA [1.6.13] bakvorm van Ishtar
 7 Patai, *Hebrew Goddess*, 65 noemt de site op de hoogte van Naharia bij Acrum in Noord-Israël.
 8 Epiphanius, *Adv Haer.* LXXIX; *Patrologia Graeca*, J. Migne ed. 42, 1863, 741, 752; bekritiseert christelijke vrouwen in Thracië, Scythië en Arabië voor het bakken van cakes; VSTM 400-404 met informatie van kerkvader Epiphanius over christelijke maar in zijn ogen ketterse aanhangers van Maria: zij stellen Maria in plaats van God. Zij komen samen en offeren brood aan haar; hij spreekt van een ‘vrouwenrite’. Hij vermeldt een andere groep vereersters van Maria genaamd ‘de kleine broodjesofferaars’ die een troon versieren en bekleden en daarna brood offeren, het delen en samen eten.
 9 Isaac van Antiochië, *Opera Omnia*, I, G. Bickel ed., Giessen, 1873, 210, 244-247 identificeert de Arabische Al-Oezza met de Koningin van de Hemel.
 10 Houtman, *DDD* onder ‘queen of heaven’, 1279; VSTM 226 over de Akathistos-hymne en de Litanie van Loreto. Er circuleren in de oosters-orthodoxe wereld al vroeg hymnes die Maria voorstellen als de Koningin-Moeder uit het Oude Testament; aan Sophia of Wijsheid worden grote kerken gewijd, zoals de Hagia Sophia.
 11 Houtman, *DDD* onder ‘queen of heaven’, 1280; Rainer Albertz, ‘Personal Piety’, *Religious Diversity*, 135-145, 143 meent dat de Judese cultuur – toen Juda in de 8e en 7e eeuw v. Chr. een vazal staat van Assyrië werd – een astralisering onderging door het contact met de Syrisch-Babylonische godsdienst; familierituelen werden uitgevoerd op de daken van de huizen en de verering van de Koningin van de Hemel werd zeer populair, ‘an Ishtar figure re-imagining the goddess Asherah, became very popular among Judahite families’; VIGV 127-128 LOMA 175 over astralisering van het vrouwbeeld.
 12 Houtman, *DDD* onder ‘queen of heaven’ 1278-1283, 1281.
 13 Ibid., 1279-1280 voor opsomming van Ishtar, Qudshu (=Asjera) in Egypte. Anat in Oegarit, As-tarte (=Afrodite Ourania), de zonnegodin Shapsu uit Oegarit en Asjera.
 14 Susan Ackerman, *Under Every Green Tree*, 6-35.
 15 S. M. Olyan, “Some Observations Concerning the Identity of the Queen of Heaven”, *Ugarit-Forschungen* 19 (1987) 161-174; N. Wyatt, *DDD* onder ‘Astarte’, 203-213, 208 over de benaming Koningin van de Hemel voor Astarte.
 16 P. L. Day, *DDD* onder Anat, 61-77, 74 vermeldt als voorstanders van Anat P. Craigie en M. Pope.
 17 Day, *DDD* onder Anat, 61-77, 67; zie VVTM 396 waar wapenrusting van de dode koning Saul in de tempel van Anat wordt gelegd; zie VVTM 287 afb. gewapende Anat; VIGV 127-128 en LOMA 175 over militarisering van het vrouwbeeld; zij verschijnt met wapens.
 18 Day, *DDD* onder Anat, 67 en 70 voor Egypte is er bewijs uit de 19e dynastie en voor Kanaän is er KTU 1.108 6-7; Houtman, *DDD* onder ‘queen of heaven’, 1279 stelt dat de benaming zowel voor Anat, Astarte, Ishtar als Qudshu voorkomt.
 19 Houtman, *DDD* onder ‘queen of heaven’, 1282: ‘The question of her identity appears, however, not to be of considerable importance’.

- 20 M. Hutter, *DDD* onder 'heaven' 736-742, 737.
- 21 Houtman, *DDD* onder 'queen of heaven', 1281.
- 22 Winter, *Frau en Göttin*, 500.
- 23 Van der Toorn, *DDD* onder 'Jahwe' 1729 wijst op het 'poly-Jahwisme' van waaruit de nadruk op de eenheid van Jahwe door de Deuteronomist logisch voortvloeit.
- 24 E. Bresciani en M. Kamil, *Le lettre aramaïche di Hermopoli*. Rome, 1966, het gaat om brief 4.1; A. Jardeni en B. Porten, *Textbook of Aramaic Documents from Ancient Egypt* 1, Jeruzalem, 1986, A 2, 1, 1 vermelden een brief van de mensen uit Memfis die een brief sturen aan vier verwanten in Syene op het vaste land en Elefantine op het eiland in de Nijl; de brief is in Hermopoli bewaard is en hier teruggevonden; Winter, *Frau en Göttin*, 500 n 102; W. Rollig, *DDD* onder 'Bethel', 332; Houtman, *DDD* onder 'queen of heaven', 1281.
- 25 Karel van der Toorn, 'Anat-Yahu, Some Other Deities, and the Jews of Elephantine', *Numen*, 39 (1992), 80-101; Van der Toorn, *DDD* onder 'Jahwe' 1727 over Anat: 'her link with Yahweh is evident from the name Anat-Yahu attested in the Aramaic texts from the Jewish colony at Elephantine'.
- 26 Keel, *Die Geschichte Jerusalems und die Entstehung des Monotheismus*, II, 962, 1082; het gaat om een belastinglijst waarin Jahwe en Anat-Bethel samen het geld moeten verdelen, zie voor weergave en vertaling Winter, *Frau en Göttin*, 496, een bezwering waarbij de dubbelnaam Anat-Jahwe valt en een eed, zie Winter, *Frau en Göttin*, 498.
- 27 Winter, *Frau en Göttin*, 508.
- 28 Schroer, 'Lengtedoorsneden', *Bijbel in vrouwelijk perspectief*, 138.
- 29 Winter, *Frau en Göttin*, 494.
- 30 Winter, *Frau en Göttin*, 496 n. 20 de toestand in Elefantine moet niet gezien worden als een marginale curiositeit van vervreemde joden, maar als een consequente voortzetting van vóór-exilisch en vóór-deuteronomistisch Israël (met verwijzingen naar Stolz en Keel).
- 31 Schroer, *bijbel in vrouwelijk perspectief*, 139.
- 32 Schroer, *bijbel in vrouwelijk perspectief*, 137, 142, 146 na de terugkeer van de ballingen ontwikkelt zich een patriarchale maatschappijvorm, een centralistisch tempelgebeuren en monotheïstisch symboolsysteem.
- 33 Schroer, *bijbel in vrouwelijk perspectief*, 235; zie VVTM 411 n 44; LOMA 466 [II.5.44] met 'heks van Endor'.
- 34 zie VVTM p. 408; Van 't Hof, *Van Adam tot de Zevende Hemel*, 42 het boek Leviticus is na eeuwenlange mondelinge overlevering na de ballingschap 'gecodificeerd', dus opgeschreven.
- 35 Albert van der Heide, *Het Jodendom*, Kampen, 2001, 23.
- 36 Philip Davies, 'Urban and Rural Religion', *Religious Diversity*, 111 betoogt dat (ik vertaal en parafraseer) 'vruchtbaarheidsculten een ruraal karakter hebben, terwijl de de priesters de cultus willen nationaliseren en centraliseren in Jeruzalem.

De Hebreeuwse bijbel beziet de religie van het plateland vanuit stadse ogen; het beeldverbod en het invoeren van het heilig boek vormen hier een onderdeel van'; Kuschel, *Strijd om Abraham*, 26: "Wij beleven de geboorte van de religie van het boek"....

- 37 Edward S. Gifford jr, *The Evil Eye*. New York, 1958, 63 noemt Abessijnse christenen; Walker, *Woman's Encyclopedia of Myths and Secrets*, onder 'Anat', 29-31, 31.

IV H. 7 DE JOODSE SOPHIA SPREEKT

- 1 Bernard Lang, *DDD* onder 'wisdom', 1694 de Wijsheid als zelfstandige godin doet haar intrede in Israël onder de monarchie, onder Salomo. Zij wordt een personificatie van Jahwe (1694). Over de joodse en christelijke Sophia schreef ik na *Van Venus tot Madonna*, een tweede boek genaamd *Van Sophia tot Maria. De wedergeboorte van de verborgen Moeder in de 21e eeuw* uit 2008. Deze twee figuren werden in VSTM verder uitgewerkt en veel van de hierna behandelde stof, komt in dit Sophia-boek uitgebreider aan de orde;
- 2 Verg. Spreuken 8:14-16 waarin Wijsheid koningen en hun staf van ambtenaren, in hun bestuurlijke functies leidt; VSTM h 13 'Sophia na de ballingschap', par 'Sophia in Spreuken', 175-181 met tal van teksten.
- 3 VSTM 176; Silvia Schroer, "The Book of Sophia", *Searching the Scriptures*, Elisabeth Schüssler Fiorenza ed., Vol 2: *A Feminist Commentary*, 17-38; zie voor geschiedenis van het onderzoek Claudia Camp, *Wisdom and The Feminine in the Book of Proverbs*, Sheffield, 1985, 23-67.
- 4 VSTM h 13 'Sophia na de ballingschap', 170-195; Lang, *DDD* onder 'wisdom', 1692-1702; Spreuken ontstaat ongeveer rond 930 v. Chr.; Job tussen 700 en 580 v. Chr.; de afronding van Spreuken geschiedt rond 320 v. Chr.; Prediker rond 220 en Ecclesiasticus of Sirach ongeveer rond 200 v. Chr.; het boek der Wijsheid ontstaat als laatste rond 110 v. Chr. Men kan stellen dat de boeken ingebed zijn in een brede oosterse traditie, waaronder de Egyptische.
- 5 Lang, *DDD* onder 'wisdom', 1692-1702, 1693.
- 6 Ibid., 1697: sommigen menen dat El in een eerdere redactie de scheppergod is en dat Jahwe dan nog diens zoon en Sophia's broer is. Jahwe ontwikkelt zich pas later tot haar vader; VSTM 123 134-36.
- 7 Lang, *DDD* onder 'wisdom', 1697; VSTM 131.
- 8 VSTM 20 178-80, op 179 over Wijsheid die alles met elkaar verbindt en melodieus op elkaar afstemt, zie 179 n 52 met verw. naar M. Barker, *The Great High Priest*, 176, 241, 255, 257 en *The Revelation of Jesus Christ*, 202; VSTM 180 n 56 en 57 over Wijsheid die danst en verleidt tot een paringsdans met verw. naar O. Keel, *Gott, Weiblich*, 16 en *Eva-Mutter alles Lebendigen*, 40; M.

- Scott, *Sophia and the Johanne Jesus*, *Journal for the Study of the New Testament Supplement Series* no 71, Sheffield, 1992, 87, 131 over de pre-existentie.
- 9 VSTM, 179 Wijsheid als 'bouwmeester'; Lang, *DDD*, 1699 noemt het Griekse 'harmozousa' een soort 'meesterbouwer' zie Wijs. 7:12 voor de wijsheid als de maakster van alles; verg. Wijs. 8:4; 14:2; M. Barker in VSTM 179 n 52, zoals hierboven vermeld in n 8.
 - 10 Verg. Sir. 24: 3-6: zij doorkruist de wereld.
 - 11 J. S. Kloppenborg, "Isis and Sophia in the Book of Wisdom", *Harvard Theological Review* 75:1 januari 1982, 57-84, 76 n. 83; Burton Mack, *Logos und Sophia*, 31; VSTM 'Sophia in Wijsheid' 187-91.
 - 12 VSTM 190; Kloppenborg, *Isis and Sophia in the Book of Wisdom*, 61, 74 als moeder die de koning baart en zoogt, bezorgt zij de koning het koningschap verg. Wijs. 6:20-21; hij regeert via haar verg. Wijs. 8:12-16; 9:10-12; hij ontvangt wijsheid verg. Wijs. 8:2-21; zij verleent aan de koning onsterfelijkheid verg. Wijs. 8:13, 17; 75 n. 76 'bestower of life'; 78 het schema Re/Osiris-Isis-koning/farao komt terug in God-Salomo-Sophia in het boek der Wijsheid.
 - 13 G. Quispel, "De Zwarte Madonna, Onze moeder die in de aarde is", *Uit naam van de godin: een oproep tot innerlijke emancipatie*, Heleen Crul (ed.), 1985, 37-54, 48.
 - 14 Verg. Sir. 24:6: 'Zij vindt een rustplaats in hun midden'; VSTM 184.
 - 15 Spr. 8:31; Wijs. 9:18; Wijs. 10:1-4, 5, 6, 9, 13, 15; Mack, *Logos und Sophia*, 32; Scott, *Sophia and the Johanne Jesus*, 112 zij is de creatieve kracht die van God uitgaat; Kloppenborg, *Isis and Sophia in the Book of Wisdom*, 67 meer nog dan God is zij de verlosster.
 - 16 Scott, *Sophia and the Johanne Jesus*, 53.
 - 17 Dieter Müller, *Ägypten und die griechischen Isis-Aretalogien* voor tekst; J. Assmann, *DDD* onder 'Isis', 855-860, 858; VVTM p. 172-77 Isis spreekt in de Isis-aretalogie.
 - 18 Kloppenborg, *Isis and Sophia in the Book of Wisdom*, wijst op 58 n. 8 op werk van W. L. Knox en 59 n. 13 op werk van J. M. Reese en op 59 n. 14 van A. J. Festugière, die aantonen dat de hellenistische Isis model stond voor de hellenistische Chokma/Wijsheid/Sophia. De Isis-aretalogieën volgen de structuur van de Griekse hymnen; Burton Mack, *Logos und Sophia*, 63-107 toont aan dat de mythische taal van deze bron pseudo-Salomon heeft beïnvloed; Schroer, "The Book of Sophia", *Searching the Scriptures*, 148.
 - 19 VSTM 192; Kloppenborg, *Isis and Sophia in the Book of Wisdom*, 67.
 - 20 C. L. Seow, *DDD* onder 'Torah', 1648-1652, 1650.
 - 21 VSTM 187 'Wijsheid verschaalt tot wet'; Seow, *DDD* onder 'Torah', 1650-1; VVTM 434 'van beeld naar boek'.
 - 22 Seow, *DDD* onder 'Torah', 1652 geeft citaat uit *Tanh. Pequde* 4.
 - 23 J. E. Fossum, *DDD* onder 'glory' of 'kabod', 659-668; VSTM 174 194 195 462 over 'kabod'.
 - 24 H. Ringgren, *Word and Wisdom: Studies in the Hypostatization of Divine Qualities and Functions in the Ancient Near East*, Lyon, 1947; VSTM 174 met verw. naar studie v. Jarl Fossum.
 - 25 Catherine Cornille, *Vrouwen in Wereldgodsdiensten*, 31-35 hetzelfde zien wij gebeuren bij de brahmanen in India, ook zij verbieden hun dochters de Veda's te bestuderen, zij verbieden meisjes het studeren; VVTM register, 'schrijven'. VSTM 192; Patai, *The Hebrew Goddess*, h. IV the Shekhina, 96-111; Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 639.
 - 27 VSTM 192-93; Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 640.
 - 28 Erwin Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, Bollingen Series XXXVII, vol II, Princeton University Press, Princeton, 1964.
 - 29 Patai, *The Hebrew Goddess*, h. VI 'Matronit the goddess of the Kabbala', 135-154.
 - 30 VSTM 347-355 voor integrale tekst; Roelof van den Broek, *Gnosis in de Oudheid. Nag Hammadi in context*, Amsterdam, 2010, 'De Donder' 399-419, inleiding en recente vertaling; *De Donder: volmaakt bewustzijn*, NHC VI.2, *De Nag Hammadi-geschriften*, Slavenburg en Glaudemans eds., 655-663, 655-656.
 - 31 VSTM 27 met *De Verhandeling over de Ziel*, NHC II.6; *De Nag Hammadi-geschriften*, 422-430: de tekst spreekt op p. 422 over 'de Vader'. In 'het huis van de Vader' leeft in het androgyne godsbeeld echter ook Sophia, God de moeder, zie verwijzingen in register van *De Nag Hammadi-geschriften* op 1182 naar 'de moeder' en op 1187 naar 'Sophia' en 'moeder Sophia'.
 - 32 Kurt Seligmann, *Magic, Supernaturalism and Religion*. New York, 1948, 45; Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'gnosticism', 343-346, 345.

IV H. 8 DE CHRISTELIJKE SOPHIA

- 1 Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'logos', 545-547, 546 in India scheidt de godin Kali door het woord OM. Kali's stem wordt verpersoonlijkt door de godin Vac of de stem. Vac bracht het universum voort en de god die zich de 'al-vader' zou noemen.
- 2 VSTM 175 'de boeken der Wijsheid' bestaan uit de boeken Spreuken, Job, Prediker, de Wijsheid van Jezus Sirach en tot slot het Boek Wijsheid; VSTM 198 over Sophia als 'Moeder van de logos' bij Philo, 474 index voor lange reeks verw. naar 'logos'; D. T. Runia, *DDD* onder 'logos', 983-994, 984, 988 logos wordt verbonden met Wijsheid; 985 God als logos is het actieve en creatieve principe dat door de schepping heen werkt; 988 het is meer dynamisch en actief dan rationeel; het

- begrip logos komt voor in Wijsh. 9:1-2: 'God van de vaderen, Heer van de ontferming, U die alles gemaakt hebt door uw woord en die in uw wijsheid de mens hebt toegerust'; het komt voor bij Philo.
- 3 VSTM 98-104 'Philo, Sophia en de logos'; Engelsman, *The Feminine Dimension of the Divine*, 105; Harry Austryn Wolfson, *Philo: Foundations of Religious Philosophy in Judaism, Christianity and Islam*. Harvard, 1962, 1-188.
 - 4 Richard Baer jr, *Philo's Use of the Categories Male and Female*, Arbeiten zur Literatur und Geschichte des Hellenistischen Judentums III, Leiden, 1970, h. 2 a 'Man's Dual Nature', 14.
 - 5 Baer, *Philo's Use of the Categories Male and Female*, 19.
 - 6 Ibid., 32, 35, 38, 65.
 - 7 Philo, *Quis Rerum Divinarum Heres (Rer. Div. Her.)* 60-61.
 - 8 VSTM 108; de verwording van Sophia'; Baer, *Philo's Use of the Categories Male and Female*, 39-44 God maakte eerst de geest (geest=nous=man) en daarna de zintuigen (lichaam=aestèsis=vrouw=ziel); 40 'This pejorative use of female terminology to describe man's irrational soul and the created world is found throughout Philo's writings. It is particularly frequent in *Legum allegoriarum* en *Quaestiones et solutiones in Genesis*' (de 'Allegorie van de Wet' en 'Vragen en antwoorden over Genesis').
 - 9 Philo, *Det. Pot. Ins.*, 50. Afk. voor: *Quod deterius potiori insidiari solet* of 'Het slechte bestrijdt het betere', 50.
 - 10 *Quaest. in Gen.* (Vragen en antwoorden over Genesis) I:45 zie R. Marcus, *Philo of Alexandria, two supplementary volumes*, Vol 1 en 2, Cambridge (Mass.), Londen, 1953, 2-551 voor Engelse vertaling uit het Armeens.
 - 11 Philo, *Quaest. in Gen.* I:37.
 - 12 Philo, *Quaest. in Gen.* I:46.
 - 13 Philo, *Leg. All.* III:11.
 - 14 Baer, *Philo's Use of the Categories Male and Female*, 45 (hoewel hij het volgens Baer niet met zoveel woorden zegt), 69.
 - 15 Philo, *De Fuga et inventione* (Over vluchten en vinden) 51, Baer, *Philo's Use*, 49.
 - 16 H. J. Spierenburg, *De Philonische Geheime Leer. De kabbala van Philo van Alexandrië*. Deventer, 2001, 65-67; Baer, *Philo's Use*, 63.
 - 17 Baer, *Philo's Use*, 63.
 - 18 Baer, *Philo's Use*, conclusion B.1 'The use of the Categories Male and Female in Gnostic Writings', 66 noemt diverse gnostische groeperingen.
 - 19 Engelsman, *The Feminine Dimension of the Divine*, 119-120.
 - 20 Ibid., 119-120.
 - 21 Philo kent Sophia ook als dochter zie *Fug.*, 50-2 en *QG* 4, 97; *Cher.*, 49 ook komt logos voor als haar echtgenoot.
 - 22 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 614.
 - 23 Scott, *Sophia and the Johanne Jesus*, 72-73, 120 citeert Goodenough die stelt dat de conceptie van Sophia in Wijsheid als voorganger beschouwd kan worden van de Philonische Logos; Engelsman, *The Feminine Dimension of the Divine*, 95-106 over 'the repression of Sophia in the writings of Philo'.
 - 24 Philo, *de Fuga* 109; E. Schüssler Fiorenza, *Jezus kind van Mirjam profheet van Sophia*, 167; Burton Mack, *Logos und Sophia*, 108-178 over Philo van Alexandrië.
 - 25 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 614 n. 2.
 - 26 Ibid., 512, 614.
 - 27 Runia, *DDD*, onder 'logos', 990.
 - 28 Engelsman, *The Feminine Dimension of the Divine*, 95-106 en 120 over 'the repression of Sophia in the writings of Philo'.
 - 29 H. Ringgren, *Word and Wisdom. Studies in the Hypostatization of Divine Qualities and Functions in the Ancient East*, 1947, University Microfilms International Reprints, Londen, 1980; zie ook R. M. Grant, *Gnosticism and Early Christianity*, New York, 1966, 167; C. H. Dodd, "The Interpretation of the fourth Gospel", Cambridge, 1953, *CHP*, 1970, 274-7; J. Ashton, "The transformation of Wisdom: A study of the Prologue of John's Gospel", *NTS* (1986), 161-86; Scott, *Sophia and the Johanne Jesus*, 121; Hermann von Lips, "Christus als Sophia? Weisheitliche Traditionen in der urchristlichen Christologie", *Anfänge der Christologie: Festschrift Ferdinand Hahn*, Cilliers Breytenbach en Henning Paulsen (eds). Göttingen, 1991, 75-96, 75 logos heeft functie van wijsheid overgenomen; Burton Mack, *Logos und Sophia*, 187-8.
 - 30 Van Lips, "Christus als Sophia?", *Anfänge*, 95 bij vierde Ev. wordt in plaats van Sophia de logos binnengevoerd. Zo ontwikkelt zich een mannelijke logos-christologie; 92 over de relatie wijsheidsliteratuur en christologie.
 - 31 Verg. 1 Kor. 1-2; Von Lips, *Christus als Sophia*, 90.
 - 32 Elizabeth A. Johnson, *She who is. The mystery of God in Feminist Theological Discourse*, New York, 1993, 157: "Jesus appears as the prophet and child of Sophia"; verg. Mat. 1:19: "wijsheid wordt gerechtvaardigd door haar daden".
 - 33 Scott, *Sophia and the Johanne Jesus*, 116 de sèmeia (115) of 'ego eimi'-formules in het vierde evangelie, de auteur zou beïnvloed zijn door Spreuken 8 en Sirach 24.
 - 34 bv in Spreuken 8 en Sirach 24; Scott, *Sophia and the Johanne Jesus*, 48, 51, 116-130 noemt diverse voorbeelden: Jezus zegt: 'Ik ben het brood des levens' (Joh. 6:35); de eucharistische gaven worden brood en wijn; Sophia zegt: 'Kom, eet mijn brood en drink de wijn die ik gemengd heb'. (Spr. 9:5) en 'Degenen die van mij eten houden honger naar mij en wie van mij drinken wensen steeds meer.' (Sir. 24:21); Scott, *Sophia and the Johanne Jesus*, 120: Jezus zegt: 'Ik ben het licht der wereld' (Joh.

- 8:12); in de Wijsheidsleringen is er sprake van een verbinding tussen Sophia, het licht en de wet; de meest overtuigende is wellicht: 'Ik ben de weg en de waarheid en het leven'. (Joh. 14:6); over Sophia lezen wij: 'Haar wegen zijn prettige wegen en al haar paden zijn vrede.' (Spr. 3:17) en 'Gelukkig degenen die zich aan mijn wegen houden'. (Spr. 8:32) en 'Alle woorden van mijn mond zijn rechtvaardig, niets is krom of verdraaid'. (Spr. 8:8).
- 35 M. Scott, *Sophia and the Johannine Jesus* 134-35 Sophia daalt af naar de wereld; 136 Jezus gaat op tot; Burton Mack, *Logos und Sophia*, 155; Johnson, *She who is*, 158 dying and rising; Christ crucified and risen (the Wisdom of God, 1 59); voor bespreking visie Camp, *Wisdom and the Book of Proverbs*, 50.
- 36 Scott, *Sophia and the Johannine Jesus*, 131-168 behandelt diverse overeenkomsten; 161 Logos/ Sophia heeft thuis gevonden in Jezus-Christos; Deirdre Good, "Pistis Sophia", *Searching the Scriptures*, 699; Jezus is/is not Sophia.
- 37 VSTM 171-174 met tal van vb; Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'soul', 954-955, 954 in veel oude talen is het woord voor 'ziel' vrouwelijk.
- 38 Quispel, "De Zwarte Madonna, Onze moeder die in de aarde is", *Uit naam van de godin*, 49.
- 39 VSTM 171-2 'de heilige geest is een vrouw', 205 'Sophia is Moeder en Geest'; Johnson, *She who is*, 83 grammaticaal vrouwelijk wil niet zeggen dat het object vrouwelijk is: "for a word's grammatical gender does not necessarily indicate the maleness or femaleness of its object".
- 40 Willibrordvertaling 1995, p. 1689: *Over wijsheid spreken wij wel onder ingewijden, maar het is niet de wijsheid van deze wereld of van de machten van deze wereld*; Timothy Freke en Peter Gandy, *Jesus and the Goddess. The secret Teachings of the Original Christians*, New York, 2001, 27 en 224 n. 134 Paulus is onder gnostici geliefd. Hij geldt onder hen als gnosticus (1 Kor. 2:14). Hij kent de gnosis (2 Kor. 11:6 n. 135; Kol. 1: 28 en n. 136) Hij wordt het meest geëerd bij latere gnostici.
- 41 VSTM 212-13 in de oosterse traditie, 241-42 in de westerse traditie; Silvia Schroer, "Der Geist, die Weisheit und die Taube", *Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie*, bd 33 (1986), 197-225, 197, 198.
- 42 Silvia Schroer, "Der Geist, die Weisheit und die Taube", 203; J. Fossum, *DDD* onder 'dove' 500-504, 499; VSTM 212 Jezus spreekt in het *Ev. der Hebreëen* en dat der *Ebionieten* over 'zijn Moeder, de Heilige Geest'; VSTM 206-7 *de Handelingen van Thomas* spreken van 'barmhartige Moeder, heilige geest, heilige duif en verborgen Moeder; VSTM register onder 'duif'.
- 43 VVTM register, 'duif' voor verw. naar godinnen die een relatie met de duif hebben in dit boek; Schroer, *Der Geist, die Weisheit und die Taube*, 199, 201, 203.
- 44 Silvia Schroer, "Der Geist, die Weisheit und die Taube", 225 godinnen worden vaak begeleid door de duif, vooral de godinnen van de liefde. We kennen tal van oudoosterse duifgodinnen. Duifgodinnen staan in verbinding met wijsheid.
- 45 VSTM 206-07 met de drie aanroepen en de volledige citaten uit de Hand. van Thomas, caput 27: 'Kom, heilige naam van Christus... Kom, **Heilige Geest** en reinig hun nieren en hart en zegel hen in de naam van de Vader en de Zoon en de Heilige Geest' in A. F. J. Klijn, *Apocriefen van het Nieuwe Testament* II, 82; A. F. J. Klijn, *Apocriefe Handelingen van de Apostelen. Buitenbijbelse Verhalen uit de vroege kerk*, Baan, 2001, 116; zie VVTM 8 n 1.
- 46 Handelingen van Thomas caput 50: 'Kom volmaakte barmhartigheid. Kom gemeenschap met het mannelijke. Kom, die de geheimenissen van de Uitverkorene begrijpt. Kom die deel heeft aan elke wedkamp van de edele Strijder. Kom, rust die de verborgen dingen aan het licht brengt en de onzeggbare dingen openbaar maakt, **heilige duif**, die de tweelingjongen voortbrengt. **Kom verborgen moeder**', in A. F. J. Klijn, *Apocriefen van het Nieuwe Testament* II, 97; zie VVTM 8 n 1.
- 47 *Oden van Salomo* 24; *Excerpta ex Theodoto* van Clemens van Alexandrië die naar Valentinianen verwijst, Schroer, *Der Geist, die Weisheit und die Taube*, 219, 220.
- 48 Schroer, *Der Geist, die Weisheit und die Taube*, 220.
- 49 In de Italische school van Valentinianen van Herakleon en Ptolemaeus neemt men aan dat bij de doop *pneuma*, dat wil zeggen de logos van de Moeder van boven, van Sophia, als duif is neergedaald.
- 50 Bv. in de *Drievormige Eerste Gedachte, De Nag Hammadi-geschriften*, J. Slavenburg, W. Gludemans eds., Deventer, 2004, 1089-1103, waar op 1091 vader, moeder en zoon vermeld worden. Voor moeder-dochter symboliek zie hogere en lagere Sophia in *Van Venus tot Madonna*, p. 449.
- 51 Von Lips, *Christus als Sophia?*, 75-96, 95 bij vierde Evangelie wordt in plaats van Sophia de logos binnengevoerd. Zo ontwikkelt zich een mannelijke logos-christologie; 92 over de relatie wijsheidsliteratuur en christologie.
- 52 Verg. 1Kor.1-2; von Lips, *Christus als Sophia?*, 90.
- 53 E. Hennecke, W. Schneemelcher, *Neutestamentliche Apocryphen in deutscher Übersetzung*, bd 1, 175, cap. 114 voor Pistis Sophia en de duif als symbool van de heilige geest; cap. 63 als symbool van de nedergedaalde Christus; cap. 1 als symbool van God de Vader; Schroer, *Der Geist, die Weisheit und die Taube*, 219.
- 54 Klijn, *Apocriefe Handelingen*, c. 27, 115.
- 55 Schroer, *Der Geist, die Weisheit und die Taube*, 218 n. 86.
- 56 VSTM 222-225 'Van Sophia naar Christus'; Johnson, *She who is*, 161 in par. 'Speaking about Christ' is Jesus-Sophia de Christus, verg. 1 Cor. 12:12-27 en Joh. 15:1-11; 162 'Christ as creation of the Spirit'; 165 'Christ as the Wisdom of

- God' (1 Kor. 1:24); 167, 169 'Spirit Sophia is Sophia-God'; 169 'Jesus the Wisdom of God'.
- 57 De Jonge, *DDD* onder 'Christ', 368-384, 368.
- 58 Verg. Hand. 16:7; Phil. 1:19; 1 Petrus 2:11.
- 59 Zie J. Reiling, *DDD* onder 'Holy Spirit', 802; verg. Rom 8:9-12: *Maar u leidt geen zondig leven meer, maar u leeft in de Geest, omdat de Geest van God in u woont. Iemand die de Geest van Christus niet bezit, behoort Hem niet toe. Als Christus in u is, blijft uw lichaam wel door de zonde aan de dood gewijd, maar uw geest leeft dankzij de gerechtigheid. Als de Geest van Hem die Jezus heeft opgewekt uit de doden in u woont, zal Hij, die Christus uit de doden heeft laten opstaan, ook uw sterfelijk lichaam levend maken door de kracht van zijn Geest die in u woont.*
- 60 Schüssler Fiorenza, *Jezus kind van Mirjam profet van Sophia* 178; Schroer, *Der Geist, die Weisheit und die Taube*, 213.
- 61 Pamela Berger, *The Goddess Obscured: Transformation of the Grain Protectress from Goddess to Saint*. Boston, 1985.
- 62 VVTM register, 'water' voor verw. naar (oer)water in div. culturen als Egypte, Mesopotamië, Kanaän, Griekenland en Israël in dit boek; VIGV II.2.1 'Het water' 207-213 en LOMA II.2.1 'Het water' 285-300; Baring en Cashford, *The myth of the Goddess*, 580-2.
- 63 VSTM 225-6 voor 'Akatistos Hymne en 226 Litanie van Loreto, er klinkt muziek als het Regina Caeli, het Regina Caelorum en het Salve Regina; Baring en Cashford, *The myth of the Goddess*, 604-5.
- 64 Van der Meer, *De Zwarte Madonna*, 179; VSTM 216-218 onder par. 'Sophia en Maria Magdalena' met citaten uit Evangelie naar Filippus en het Evangelie naar Maria; NHC II.3; *De Nag Hammadi-geschriften* J. Slavenburg, W. Glaudemans, c. 55, 333 geven vertaling 'en hij kuste haar vaak'. G. Quispel vertaalt 'en hij kuste haar op de mond'; G. P. Luttkhuizen, *het Evangelie naar Filippus, Gnostische Geschriften* I. Kampen, 1988, c. 55 vertaalt: 'En de metgezellin van de Heer is Maria Magdalena. [Christus hield] meer van Maria dan van [alle] leerlingen. Hij kuste haar dikwijls op haar [mond]'. Het begrip 'metgezellin' of 'koinonos' valt in het EvFil. ook nog in caput 32.
- 65 Deze passage bij Luc. 8:2 is voor vele interpretaties vatbaar. Volgens Hans Stolp, *Maria Magdalena of het lot van de vrouw*, Baarn, 2000, h. 10, 139 wil deze formulering zeggen dat zij zeven lagen van haar ego heeft afgelegd en een volkomen ingewijde is.
- 66 Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'Mary Magdalene', 614-616, 614 geeft het voorkomen van zeven demonen in Mesopotamië, die in de zeven sferen van de onderwereld wonen; *ibid.*, 954-955 onder 'soul' uit zeven planetensferen dalen zeven kwaliteiten van de ziel neer.
- 67 Esther de Boer, *Maria Magdalena. De mythe voorbij*. Zoetermeer, 2004.
- 68 *Pistis Sophia, Gesprek met de Verlosser* (Nag Hammadi Codex of NHC III.5), *Evangelie naar Filippus* (NHC II.3), *Wijsheid van Jezus Christus* (NHC III.4) en het *Evangelie naar Maria* (Codex Berlijn); VSTM 216-20; Van der Meer, *De Zwarte Madonna*, 'Maria in de Pistis Sophia', 179-180 n 42.
- 69 *Evangelie van Filippus*, (NHC II.3.55-56): (55)... *De overige leerlingen zagen hoe hij van Maria hield en vroegen hem: 'Waarom houdt u meer van haar dan van ons allemaal?' De Heer antwoordde hun met de woorden: 'Waarom houd ik niet van jullie zoals van haar?' (56) Wel, als een blinde en iemand die kan zien samen in het donker zijn, verschillen ze niet van elkaar. Maar als het licht wordt, zal de ziende het licht zien en de blinde in het donker blijven*, in *De Nag Hammadi Geschriften*, 333, zie n. 71 voor verw.
- 70 *Evangelie van Filippus* (NHC II.3), *Evangelie van Thomas* (NHC II.2), *Evangelie naar Maria* (Codex Berlijn) en *Pistis Sophia*; VSTM 216-20; Van der Meer, *De Zwarte Madonna*, 180.
- 71 *Evangelie van Filippus* (NHC II.3.55), *De Nag Hammadi-geschriften*, c. 55 p. 333 (verg. c. 32, 326); VSTM 216; Van der Meer, *De Zwarte Madonna*, 171-2.
- 72 Caitlin Matthews, *Sophia Goddess of Wisdom. Bride of God*. Wheaton, 2001, 297; Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 610.
- 73 Timothy Freke en Peter Gandy, *The Jesus Mysteries. Was the original Jesus A Pagan God*, New York, 1999, 52 afb. 6 op cover en 152-3.
- 74 Tom Harpur, *De heidense Christus. Herontdekking van het verloren licht*, Deventer, 2004, 55.
- 75 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 598.
- 76 *Ibid.*, 601.
- 77 De Hellewaart Christi is te vinden in de *Legenda Aurea*; afbeeldingen van de nederdaling ter helle in *Duivels en Demonen. De duivel in de Nederlandse beeldcultuur*. Petra van Boheemen en Paul Dirkse eds., Utrecht, 1994, 60-68 met diverse afbeeldingen.
- 78 Caitlin Matthews, *Sophia Goddess of Wisdom*, 296.
- 79 Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd. De Moeder van donker en licht en haar dochter Maria Magdalena*, Den Haag, 2015, 42 over het verschil tussen de donkere en lichte Zwarte Madonna; Gilles Quispel, 'De Zwarte Madonna onze moeder die in de aarde is'. *Uit naam van de godin*, 37-8.
- 80 VIGV 310 [II.4.39] LOMA 278 [II.1.45] afb. 'Anna te drieën'; LOMA 278 [II.1.43] afb. mannelijke drie-eenheid; Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 613.
- 81 VIGV 438 [II.8.8] LOMA 544 [II.8.4ab] afb. 'vierge ouvrante'; Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 548; Walker, *Woman's Encyclopedia*, 610.
- 82 Wyatt, *DDD* onder 'Eve', 600-602, 601.

- 83 E. Jones, "The Madonna's Conception Through the Ear", *Essays in Applied Psychoanalysis* 2 (Londen, 1951) 266-357; Van der Meer, *De Zwarte Madonna*, 39 ziet met name in het oosten vanaf de vroegste tijden een groot respect voor Maria als Moeder Gods.
- 84 F. A. von Lehner, *Die Marienverehrung in den ersten drei Jahrhunderten*. Stuttgart, 1881.
- 85 Warner, *Alone Of All Her Sex. The Myth and the Cult of the Virgin Mary*, 37, het dogma van Maria ten hemel wordt in 1950 definitief geformuleerd maar hangt al veel eerder in de lucht, verg. M. F. G. Parmentier, *DDD*, 'Mary' 1026-1033, 1031.
- 86 Walker, *Woman's Encyclopedia*, 'Mary', 604 vermeldt een 16e-eeuwse houtsnede; VSTM 266 over de verbindende functie van de Vrouw van alle Volkeren uit Amsterdam die wil zijn 'medeverlosseres, middelares en voorspreekster', zie ook LOMA 544 [II.8.5].
- 87 Baring en Casford, *The myth of the Goddess*, 571.
- 88 G. Söll, *Handbuch der Dogmengeschichte, Mariologie* (III, 4). Freiburg, Basel, Wenen, 1978; VSTM 268.
- 89 Olyan, "Some Observations Concerning the Identity of the Queen of Heaven", *Ugari-Forschungen* 19, 169.
- 90 S. Benko, *The Virgin Goddess. Studies in the pagan and Christian Roots of Mariology*. Leiden, 1993, 15, 21, 51, 112, 217.
- 91 Parmentier, *DDD*, 'Mary', 1032 iconografische overeenkomsten zijn niet historisch maar wel fenomenologisch verifieerbaar.
- 92 Hl. Bonaventura, *Speculum beatae Mariae*, uit de 13e eeuw waarin de drielieding voorkomt, hier is zij ook koningin van de hel en regeert de demonen; Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'Mary', 603, 608 er waren gebeden maar ook een duiveluitdrijving met spreuken en exorcismen.
- 93 Caitlin Matthews, *Sophia. Goddess of Wisdom. Bride of God*, 309-26 op 311; Gilles Quispel, *De Zwarte Madonna onze moeder die in de aarde is*, 52.
- 94 Gilles Quispel, *Het Geheime Boek der Openbaring. Het laatste boek van de Bijbel*, Amerongen, 1979; De Jonge, *DDD* onder 'Christus', 381 over de verbinding tussen 'Christus' en 'Messias' in Openbaringen.
- 95 R. E. Brown, K. P. Donfried, J. A. Fitzmyer en J. Reumann (eds.), *Mary in the New Testament*. Philadelphia, New York, Ramsey, Toronto, 1978, 230-1.
- 96 Parmentier, *DDD*, 'Mary', 1028 en 1032.
- 97 Baring en Cashford, *The Myth of the Goddess*, 645.
- 98 *De Zwarte Madonna*, 44 58 171 217 de cijfers; Begg, *The cult of the Black Virgin*, 63-8.
- 99 *De Zwarte Madonna*, 171; Simon Cox, *De Geheimen van de Da Vinci Code. Wat zijn de feiten en wat is fictie?* Amsteram, 2004, 169.
- 100 VVTM 142 Maria de Moeder zou volgens de traditie in Efese zijn gaan wonen en daar zijn overleden; Begg, *The cult of the Black Virgin*, 15.
- 101 Begg, *The cult of the Black Virgin*, 220 nr 245 verwijst naar het boek van Victor Belot, *La France des Pèlerinages*, Verviers, 1976.
- 102 Begg, *The cult of the Black Virgin*, onder Engeland zie Glastonbury, 164.
- 103 *Evangelie van Fillippus*, (NHC II.3.55), *De Nag Hammadi Geschriften*, c. 55, 333; VSTM 217; *De Zwarte Madonna*, 179; VVTM 465 met n 64.
- 104 Michael Baigent, Richard Leigh, Henri Lincoln, *Holy Blood Holy Grail*, New York, 1982; Dan Brown, *De Da Vinci Code*. Amsterdam, 2004; *De Zwarte Madonna*, 177 over Sara.
- 105 Begg, *The cult of the Black Virgin*, 14.
- 106 *De Zwarte Madonna*, 161-79 over Sara la Kali, de crypte als baarmoeder en de vulvasteen in Les Saintes Maries de la Mer; Begg, *The cult of the Black Virgin*, 221.

NASCHRIFT: 1 DE OMSLAG VAN MOEDERLAND NAAR VADERLAND

- Graves, *Griekse Mythen*, 16.
- Briffault, *The Mothers*, II, 85; Sjöo, Mor, *The Great Cosmic Mother*, 158.
- Becking, *DDD* onder 'virgin', 1679 noemt onder de talloze voorbeelden het Hooglied 6:8.
- Ibid., 1679 de moeder van Jezus is een meisje dat maagd is wanneer zij Jezus ontvangt en zelfs blijft nadat zij hem gebaard heeft; Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'asceticism', 64.
- Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'Demeter', 218.
- Briffault, *The Mothers* II 248; Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'rape', 842-845; Cantarella, *Pandora's Daughters*, 120.
- Bolen, *Godinnen in de ouder wordende vrouw*, 85.
- Briffault, *The Mothers*, II, 412; Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'menstrual blood', 641; Graves, *Griekse Mythen*, 418 geeft voorbeeld van de vervloeking van menstruatiebloed.
- Briffault, *The Mothers*, III 275; Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'cowrie', 182 en 'yoni', 1097.
- Briffault, *The Mothers*, III, 126, 205, 206; Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'fallus worship', 793-798.
- Mattelaer, *De fallus in kunst en cultuur*, 13; van Vilsteren, *100.000 jaar sex*, 42-45.
- Briffault, *The Mothers*, III 200, 318 over eervolle ontmaagding van meisjes door familie-leden in Marokko, Noord-Afrika en de Balearen.
- Briffault, *The Mothers*, III 323, 332 wordt opgevat als een tweede geboorte; Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'yoni', 1098 over de 'twee keer geborene'.
- Briffault, *The Mothers*, III 325-332; Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'circumcision', 169.
- Briffault, *The Mothers*, III 332.
- Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'castrati-on', 144.

- 17 Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'Har', 374.
- 18 Walker, *Woman's Encyclopedia*, 51 onder 'Arabia' in Arabië is er de ontwikkeling binnen pre-Islamitische matrilineaire en matrilocale stammen van polyandrie naar polygynie onder de Islam.
- 19 Graves, *Griekse Mythen*, 16.
- 20 R. Mellinkhoff, *The Horned Moses in Medieval Art and Thought*. Berkeley, 1970; afb. Van Mozes met hoorns LOMA 395 [II.3.67].
- 21 Christina Biaggi, 'The significance of the nudity, obesity and sexuality of the Maltese Goddess Figures', *Archaeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean*, 131-140, 135 dit gebeurt in Tunesië, Algarije en Marokko tot de 20^e eeuw; Briffault, *The Mothers*, II 161-163, III 231.
- 22 Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives and Slaves*, 83 geeft voorbeelden uit het klassieke Athene. Bekend zijn de voorschriften van de islam.
- 23 Briffault, *The Mothers*, III 215 stelt dat oorsprong van de latere ascetische kloosters in de afgescheiden ruimten van de tempelbordelen ligt.
- 24 Sjöö, Mor, *The Great Cosmic Mother*, 217.
- 25 Walker, *The Woman's Encyclopedia*, onder 'motherhood', 685 over de uitvinding van symbolen, tekens en het alfabet.
- 26 Göttner, *Die Tanzende Göttin*, 53 grondpatroon van dansplaats is een spiraal. Deze staat symbool voor de maangodin in haar drie fasen; men draait van binnen naar buiten links om de aarde tot de maan vol en rond is. Dan draait men rechtsom terug naar het midden, waar de maan duister is. Het midden is de plaats waar alles tot stiltand komt, de dood. Het midden van de spiraal is het hoogtepunt en het dieptepunt. De dode verandert hier in embryo dat weer geboren wordt.
- 27 Göttner, *Die Tanzende Göttin*, 225.
- 28 Sjöö, Mor, *The Great Cosmic Mother*, 157.
- 29 Ucko, *Paleolithische Rotskunst*, 99 in de grotten van Gargas in de Pyreneeën zijn de handen de enige afbeeldingen. In deze grot en in die bij El Castillo telde men 159 linkerhanden tegen 23 rechter; de rechterhanden zijn hier zwaar in de minderheid; Gertrude Levy, *Gate of Horn*, 17, 31 pl. 3b, 49 geeft voorbeelden van handafdrukken in talloze andere grotten. Zij stelt dat de mensen rechtshandig zijn geweest. Voor afdrukken van handen op godinnenbeelden en wanden uit Neolithicum zie Catal Huyuk; afb. bij VIGV 348 [II.5.51]; VVTM 108 n 35 en LOMA 68 over belangrijk onderzoek dat uitwees dat onder de handafdrukken in grotten tal van vrouwenhanden zijn; dat maakt niet alleen mannen maar ook vrouwen tot kunstenaars en sjamanes.
- 30 Van der Meer, *De Zwarte Madonna*, 'De donkere rechterhersenhelft in de neuropsychologie', 26-29 met div. verw.; Sir Galahad (pseudoniem voor Bertha Eckstein-Diener), *Mutter und Amazone*, 65.
- 31 Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'mask', 617-618.
- 32 Nilsson, *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*, 624 – 633; Graves, *Griekse Mythen*, 486-93, op 490; 22, 609 voor verkeerde interpretatie van de mythograaf; De oude Egyptenaren kennen in het westen het 'eiland van Blest', dat omgeven is door een diepe oceaan. Er is een overvloed aan voedsel. De mensen op het oude Kreta hebben het er ook over. De Griekse schrijver Hesiodes vertelt over het 'eiland der gelukkigen'. De aarde geeft hier drie keer per jaar een oogst. Zijn held Herakles plukt er in 'de tuin der Hesperiden' een gouden appel en blijft hierna voor altijd jong. Ook Homerus vertelt dat het leven er eenvoudig en het klimaat er goed is. De Grieken spreken van het 'Elysium', waarvan men in het Frans 'het Élysée' afleidt.
- 33 Walker, *The Woman's Encyclopedia*, onder 'apple', 49; VVTM register, 'appel(s)', 'appelboom' en 'appelparadijs'.
- 34 Walker, *The Woman's Encyclopedia*, onder 'paradise', 769; VVTM 362.
- 35 Van der Meer, *Op zoek naar Loutering*, Hilversum, 1989, diss., dl II, 3 'het Judese christendom en de ascetische traditie', 62 n 2 en 70: door Quispel wordt erop gewezen dat in de **oudste christelijke teksten** als Q en het evangelie van Thomas, **geen zondeval of laatste oordeel** ter sprake wordt gebracht.
- 36 Van der Meer, *De Zwarte Madonna*, 19 n 30: wat ooit met 'ziel' aangeduid, wordt in wetenschappelijke termen nu met 'veld' aangeduid, David Bohm gebruikt de termen impliciete en expliciete orde voor de onzichtbare en zichtbare wereld; Lynne McTaggart, *Het Veld. De zoektocht naar de geheime kracht van het universum*, Deventer, 2004.
- 37 Sir Galahad, *Mutter und Amazone*, 'Die Couvade', 138-146, 139.
- 38 Hermann-Lisi, *Maanmacht*, 58.
- 39 Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'motherhood', 688.
- 40 French, *Een vrouwelijke geschiedenis van de wereld*, 56.
- 41 Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'beans', 93; VVTM 41 de sterke reuzin Ggantija van Malta draagt een zak met wel 40 kg bonen, wanneer zij hiervan eet, wordt zij heel sterk; bonen worden geassocieerd met vruchtbaarheid en met voorouderzielen die willen incarneren.
- 42 Ibid., 93.
- 43 Göttner, *Die Tanzende Göttin*, 225-26 dit geldt ook voor Hemelvaart en Pinksteren en Maria ten hemelopneming.
- 44 Zie VVTM register 'demonen' (hoofdzakelijk vrouwelijk), 'demoniseren van oergoden'.
- 45 Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives and Slaves*, 139.
- 46 Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives and Slaves*, 79 geeft dalende lijn van vrijheid van vrouwen in beschavingen van Kreta, Mycene en klassiek Griekenland.

- 47 Catherine Cornille, *Vrouwen in de Wereldgodsdiens-ten. Teksten, tradities en recente ontwikkelingen*, Rotterdam, 1994, 160; VVTM register, 'lijfstraffen vrouwen'.
- 48 Cornille, *Vrouwen in de Wereldgodsdiens-ten*, 109.

NASCHRIFT 2 VAN MOEDERLAND NAAR VADERLAND: WAAROM?

- 1 Briffault, *The Mothers*, II 187-208; zie ook de verkorte editie van de hand van Gordon Rattray Taylor, *The Mothers*, Richmond, 1958 met inleiding, biografie en evaluering van werk van Briffault, 9-25.
- 2 Briffault, *The Mothers*, II 230-250, op 237; VVTM register 'schaken van vrouwen'.
- 3 Briffault, *The Mothers* II 248; Walker, *Woman's Encyclopedia*, onder 'rape', 842-845; Cantarella, *Pandora's Daughters*, 120.
- 4 Briffault, *The Mothers* II 255.
- 5 Ernest Bornemann, *Das Patriarchat*. Frankfurt, 1975; Sjöö en Mor, *The Great Cosmic Mother*, 240.
- 6 William Irwin Thompson, *The Time Falling Bodies Take to Light*, New York, 1984; Shlain, *The Alphabet versus the Goddess. The conflict between Word and Image*, 37.
- 7 Gerda Lerner, *The Creation of Patriarchy*, New York, 1986; Göttner, *das Matriarchat* I, 166.
- 8 Rainer Schmoeckel, *Die Indoeuropäer. Aubruch aus der Vorgeschichte*. Bergisch Gladbach, 2004, 87; Geciteerde werken van Riane Eisler, Merlin Stone, Jules Cashford, Anne Baring, Ko en Joke Lankester, *Goden en Godinnen*, 18.
- 9 Andrew Sherratt, 'The transformation of Early Agrarian Europe: The Later Neolithic and Copper Ages 4200-2500 BC', *The Oxford Illustrated History of Prehistoric Europe*, 167-201, 167, 176 wijst op omslag bij Kurgan-graven uit begraafplaats bij Tiszopolgár-Basatanya in oost-Hongarije en 187; *Wereldgeschiedenis van de Archeologie*, 144, 186.
- 10 Baring en Cashford, *the Myth of the Goddess*, 155-60; In mijn boek *The Language of MA* uit 2013 in I.5.7 'The Bronze Age: Steppe tribes in Eurasia: from agriculture and livestock-raising to nomadism', 127-135, ga ik uitgebreid op de overgang van moeder- naar vaderland in; de motor achter de verandering vormt de klimaatsverandering die een uitdaging van de steppe met bijbehorende 'volksverhuizingen' brengt.
- 11 Göttner, *Das Matriarchat* II, 1 h 1-2-3 voor Oost-India, Nepal en Tibet; II, 2 h 5 voor Zuid-India (133-172); Heide Göttner-Abendroth, 'Notes on the Rise and Expansion of Patriarchy', *Societies of Peace*, 424-433 legt accent op klimaatsverandering, andere oorzaken door talloze onderzoekers genoemd, zijn secundair; Christina Biaggi, *The Rule of Mars. Readings on the Origins, History and Impact of Patriarchy*, Manchester CT, 2005.
- 12 Baring en Cashford, *the Myth of the Goddess*, xii en h 16 'The sacred marriage of goddess and god: the reunion of nature and spirit', 659-81.
- 13 Karl Jaspers (1863-1996) was de bedenker van de term en de theorie van de 'axiale tijd' of 'astijd', een bijzondere periode van religieuze en filosofische ontwikkeling (800-200 v.Chr.). Hierover schreef hij *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*, Zürich, 1949 (in vert.: *Origin and Goal of History*, Routledge Revivals, 2011). In zijn visie staan Jainisme, ascetisme, materialisme, sofisme, rationalisme en legalisme tegenover de godsdiensten van Bhakti en mysterie-godsdienst van Dionysus in Griekenland en zijn er vier centra waar de astijd zich aftekent: China, India, Israël en Griekenland.
- 14 Interdisciplinair onderzoek op gebied van de biologie, neurologie-neurotheologie met Michael Persinger, een neuropsycholoog en V. S. Ramachandran, een neuroloog. In dit kader kunnen genoemd David Bohm, James Lovelock, Fritjof Capra, Rupert Sheldrake, Danah Zohar en Ian Marshall; Wim Bonis, *Het voortleven van het goddinnenerfgoed. Naar een synthese van schijnbare diversiteit*, Leiden, 2013 geeft een degelijk overzicht; van der Meer, *De Zwarte Madonna*, h 1.6 'Het donkere in de dieptepsychologie' 23-26 en 1.7 'De donkere rechterhersenhelft in de neuropsychologie' 26-29 geeft kort overzicht.
- 15 Shlain, *The Alphabet versus the Goddess*, 37.
- 16 Anne en Bill Moir, *Why men don't iron. The fascinating and unalterable Difference Between Men and Women*, New York, 1992, 122.
- 17 Anne Moir en David Jessel, *Brain Sex. The real difference between men and women*, New York, 1989, 47 volgens Moir is een van de verschillen tussen vrouwen en mannen dat vrouwen hun emotionele prikkels ontvangen zowel vanuit de linker- als uit de rechterhersenhelft. Omdat er bij vrouwen via het corpus callosum meer verbindingen lopen tussen rechts en links, zouden zij emotioneel intelligenter zijn. Zij schreef een bestseller *Brain Sex*, waarin zij uitlegde waarom volgens haar mannen criminelier zijn aangelegd en gevoelsarmer kunnen zijn dan vrouwen. Zij schrijft dit toe aan de structuur van de hersenen.
- 18 Shlain, *The Alphabet versus the Goddess*, 23 n. 4.
- 19 Ibid., 429.
- 20 Ibid., 67.
- 21 Ibid., 430.
- 22 Ken Wilber, *De Integratie van Wetenschap en Religie*, Utrecht, 1998; Frank Visser, *Ken Wilber. Denken als passie*, Rotterdam, 2001, 82, 140, 150; Danah Zohar, Ian Marshall, *Spirituele Intelligentie. De kwaliteit die grenzen verlegt*, Utrecht, 2000, oorspr. titel: *SQ. Connecting with our Spiritual Intelligence*, Londen, New York, 2000, 57; Danah Zohar, *Het quantum-zelf. Een revolutionaire visie op de samenhang tussen mens, bewustzijn en quantumfysica*. Aula Paperback 186. vert. Utrecht 1990, oorspr. titel *The Quantum Self*. New York, 1990.

- 23 Visser, *Denken als passie*, 140.
- 24 Ibid., 152, 153.
- 25 Tjeu van den Berk, *Mystagogie. Inwijding in het symbolisch bewustzijn*, Zoetermeer, 1999, h 7 'Het symbolisch bewustzijn, de derde werkelijkheid', 117-134, 127 over archaisch, rationeel en symbolisch bewustzijn; verg. de opvatting van de medicus Maarten Timmer die stelt in *Van Anima tot Zeus*, 366 dat de 'primitieve geestesgesteldheid' meer op het affectieve en op de totaliteit gericht is.
- 26 Tjeu van den Berk, *Het Mysterie van de Hersenstam. Over basisfuncties, psychosomatiek en spiritualiteit*, Zoetermeer, 2001, h 2 'Hersenstam en hersenschors, twee werelden apart' 31-60, 84 met onderscheid in archaisch, pre-logische en symbolisch fase, 111-2; verg. ook de drie soorten intelligentie bij Danah Zohar, *Spirituele Intelligentie*, 37-59 de emotionele, de rationele en de spirituele.
- 27 Ibid., 82.
- 28 Ibid., 53.
- 29 Charles F. Herberger, *The Riddle of the Sphinx: The Calendric Symbolism in Myth and Icon*, Efstadiadis, Anniki, Griekenland, 1979, 1994; Lankester, *Westerse goden en godinnen*, 18.
- 30 Helmut Uhlig, *Die Mutter Europas - Ursprünge abendländischer Kultur in Alt-Anatolien*, Bergisch Gladbach, 1994; Lankester, *Westerse goden en godinnen*, 18-9; Julian Jaynes, *The Origin of Consciousness in the Breakdown of the Bicameral Mind*. Boston, 1977 met de theorie van het mythopoeïetisch bewustzijn.